

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

К. В. Седих, В. Ф. Моргун

ДЕЛІНКВЕНТНИЙ ПІДЛІТОК

Навчальний посібник

з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків
для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних
спеціальностей та інтернів-психіатрів

3-е видання, доповнене

Київ
«СЛОВО»
2019

УДК 159.922.8 +616.89.008

ББК 88.836 +60.558

С 28

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського національного педагогічного університету імені
В.Г. Короленка (протокол № 1 від 27 серпня 2015 р.)*

Рецензенти:

С.Д. Максименко – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

В.Р. Ільченко – академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторією інтеграції змісту освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Автори:

К.В. Седих – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології ПНПУ імені В.Г. Короленка (вступ; підрозділи 1.2-1.3, 4.2-4.3 – за участю *В.А. Лавриненка*; розділи 2, 3 – за участю *Т.Є. Тімової*, 5, 6, додаток Б – за участю *К.М. Муліки, Ж.С. Ахїджанян, Н.В. Драч*, словник термінів);

В.Ф. Моргун – кандидат психологічних наук, професор кафедри психології ПНПУ імені В.Г. Короленка (вступ; підрозділи 1.1, 4.1; додатки А – за участю *Н.Й. Метельської, В, Г, Д*; словник термінів).

Седих К.В., Моргун В.Ф.

С 28 Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. – 3-е вид., доп. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. – 272 с.

ISBN 978-966-194-230-0

У навчальному посібнику «Делінквентний підліток» висвітлюються актуальні проблеми психології підлітків, що схильні до протиправної поведінки. Розглядаються особливості підліткового віку в контексті цілісної періодизації розвитку особистості. Авторі аналізують період отрочтва як взаємовплив багатьох факторів: біологічних, соціокультурних і власне психологічних, що дозволяє реалізувати системний підхід до розвитку підлітка. Дається характеристика фізичного, когнітивного, емоційного та психосоціального розвитку дитини в підлітковому віці. Розглядається структура протиправної поведінки людини, її чинники та профілактика, психодіагностика і корекція в підлітковому віці. У додатку міститься опис конкретних методик профілактики, діагностики та програма психокорекції делінквентної поведінки підлітків.

Широта охоплення, глибина аналізу й систематизації проблем делінквентного підлітка робить пропоноване видання корисним не тільки студентам, а і практикуючим психологам, фахівцям суміжних спеціальностей – педагогам, соціальним працівникам, медикам, юристам, батькам і широкому колу читачів.

ISBN 978-966-194-230-0

УДК 159.922.8 +616.89.008

ББК 88.836 +60.558

© Седих К.В., 2019

© Моргун В.Ф., 2019

© Видавничий Дім «Слово», 2019

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Психологічна характеристика підліткового віку	10
1.1. Підлітковий вік у контексті багатовимірної періодизації розвитку особистості протягом життя.....	10
1.2. Загальна характеристика, опис реакцій і фаз підліткового віку	19
1.3. Акцентуації характеру підлітків	32
Розділ 2. Сім'я	48
2.1. Загальна характеристика сім'ї.....	55
2.2. Типи внутрішньосімейних відносин.....	56
2.3. Типи неправильного сімейного виховання.....	59
2.4. Види батьківських ролей	64
Розділ 3. Делінквентність як вид поведінки підлітків, що відхиляється	71
3.1. Фактори ризику делінквентної поведінки	71
3.2. Мотиви делінквентної поведінки	79
3.3. Захисні психологічні механізми та їх роль у формуванні делінквентної поведінки	82
Розділ 4. Типи кримінальної та делінквентної поведінки підлітків	94
4.1. Кримінальні психологічні типи у багатовимірній теорії особистості.....	94
4.2. Типи делінквентної поведінки підлітків на основі її спрямованості.....	103
4.3. Неформальні підліткові групи	108
Розділ 5. Психодіагностика делінквентного підлітка	122
5.1. Методи психодіагностики	122
5.1.1. Діагностика взаємин у сім'ї	123
5.1.2. Психологічна бесіда з підлітком	124
5.2. Опитування батьків і відомості від інших осіб	127
5.3. Встановлення психологічного контакту	128
5.4. Психодіагностичні методики дослідження:	134
5.4.1. Дослідження інтелектуально-мнестичної діяльності.....	134
5.4.2. Дослідження типологічних особливостей і особливостей емоційно-вольової сфери	136
5.4.3. Дослідження структурних особливостей особистості та взаємин з оточуючими	137

Розділ 6. Психокорекція та профілактика делінквентної поведінки підлітків	142
6.1. Психокорекція поведінки делінквентних підлітків	142
6.2. Системна сімейна психотерапія.....	145
6.2.1. Методи сімейної психотерапії та етапи психокорекції....	145
6.2.2. Приклади конкретних форм сімейної психотерапії.....	149
6.3. Теми психокорекційних занять.....	154
6.3.1. Робота з дисфункціональними сім'ями: порушення комунікативного процесу в сім'ї.....	156
6.3.2. Технологія роботи з порушеннями комунікації в сім'ї....	158
6.3.3. Робота з хімічно залежними сім'ями.....	163
6.3.4. Роль сім'ї у виникненні хімічної залежності у дітей.....	169
6.4. Профілактика дитячої та підліткової злочинності.....	176
Словник термінів	184
Список використаних і рекомендованих джерел	186
Додатки: А. Педагогічна система А.С. Макаренка як профілактика делінквентності вихованців	190
Б. Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліку кримінальної міліції. Фрагменти програми та інформаційно-методичних рекомендацій.....	198
В. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини.....	245
Г. Методика багатовимірного аналізу досягнень опитанта, що обирає профіль освіти або професію.....	250
Д. Багатовимірний опитувальник мотивації кохання.....	254
Анотація	260
Summary	260

*35-річчю кафедри психології
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
присвячується*

ВСТУП

Перше видання даної роботи, яка в той період стала помітним явищем на теренах СНД, також має ювілейну дату – 20-річчя виходу в світ. Час невпинний і невблаганний, тоді кафедрою психології ПНПУ імені В.Г. Короленка керував Володимир Федорович Моргун, тепер кафедрою керує молода доктор психологічних наук – Кіра Валеріївна Седих. Вона як автор ідеї даного проекту за ці роки збагатила свій досвід у практиці сімейної системної психотерапії, а співавтор – у вивченні спадщини А.С. Макаренка та його послідовників. Сучасний стан рівня агресії у міжнародних стосунках (неоголошена війна Росії) та в самій державі, яка від мирних протестів на Майдані-1 перейшла до трагічного протистояння на Євромайдані-2, ще більше загострює проблему делінквентної поведінки дітей, що схильні до правопорушень. Тому, друге видання розширює і поглиблює арсенал психологічних засобів розв'язання проблем, що виникають у практиці індивідуального психологічного консультування підлітків, які вчинили протиправні дії. Необхідність регулярного і якомога раннього контролю за ходом психічного розвитку дитини давно визнана у вітчизняній психології. Перспективи реального вирішення цієї важливої практичної психологічної задачі покращилися завдяки організації психологічної служби системи освіти.

Останнім часом починають працювати психологічні консультації, що створює гостру потребу в спеціальній підготовці психологів до такого роду практичної діяльності. Виконання даного соціального замовлення

підсилює попит на навчальну та наукову літературу з проблеми психологічної корекції та профілактики поведінки дітей та підлітків.

У даний час в якості двох основних показань для психологічної допомоги дітям і підліткам називають: виникнення кризової життєвої ситуації (розпад сім'ї, госпіталізація, неуспішність у школі тощо) і грубі або нестійкі розлади поведінки (страхи, войовничість, злочинство, брехливість тощо). Профілактичні функції консультування розвинені помітно менше.

У вітчизняній психології необхідність систематичного контролю за ходом психічного розвитку дітей і підлітків була визнана з перших же років її становлення. У роботах І.А. Сікорського, Л.С. Виготського, Н.М. Щелованова, Г.С. Костюка, С.Д. Максименка та ін. вчених ця задача з самого початку розумілася дуже широко. З динаміки становлення особистості дитини (на противагу спадково детермінованому «розгортанню») закономірно слідували висновки про особливе значення умов життя для розвитку дитини і необхідності психологічного контролю за ходом цього процесу з метою своєчасного виявлення навіть легких, далеких від патології труднощів і відставань, профілактики можливих несприятливих варіантів поступу. У зв'язку з цим Л.С. Виготський орієнтував дослідників на вивчення «всіх особливостей кожного віку, всіх основних типів нормального і аномального розвитку, всієї структури і динаміки дитячого розвитку в їх різноманітті».

Спробуємо виділити деякі суттєві й тривожні обставини. У даний час практика консультування стикається з посиленням у суспільстві ряду несприятливих тенденцій, що істотно ускладнюють психічний розвиток і виховання дітей. Помітне місце серед них належить негативному впливу певних соціально-економічних факторів. Відчутні ускладнення несе за собою, наприклад, фактор безробіття батьків, особливо матерів, у суспільному або приватному виробництві. Але звична орієнтація на

систему дошкільних закладів суттєво вплинула на «психологію батьків», точніше, на їх соціально-виховні установки. Найбільш пряме і очевидне вираження цих установок полягає, наприклад, в тенденції переносити суто батьківські функції на ясла і дитсадки, а пізніше на школу та інші установи.

Серед різноманітних проявів цього, перш за все слід виділити, зменшення тривалості та збіднення змісту спілкування в сім'ї, дефіцит теплоти, уважного ставлення один до одного, зникнення дійсно спільних форм корисної діяльності дитини з дорослими. Місце особистісного і пізнавального спілкування все більше займають його вузько прагматичні форми – з приводу побуту, режиму, навчання тощо. Сьогодні підсиленню цих тенденцій сприяє загроза «комп'ютерної залежності» дітей, зневага до старших, знецінення гідності особистості тощо. Збіднення і формалізація контактів в поєднанні з підвищеною вимогливістю до старанності дитини не сприяють формуванню у неї почуття самоцінності, значущості для інших. Навпаки, нерідко вже в ранньому віці ці фактори провокують у дітей невпевненість у своїх силах, стійкі емоційні розлади, негативізм, афективні реакції, негативні форми самоствердження, створюють у них серйозні смислові бар'єри у розумінні вимог дорослих – одним словом, ще сильніше ускладнюють життя, як самих дітей, так і їхніх батьків.

Найважливіше місце серед джерел різноманітних психологічних проблем, що ускладнюють розвиток дитини, займає школа. Не заглиблюючись у цю велику самотійну проблематику, наведемо лише деякі дані, що вказують на справжні масштаби неблагополуччя, породжуваного сучасною школою. Тільки за медичними критеріями 15-20 % дітей шкільного віку перебувають у стані шкільної дезадаптації і потребують короткочасної, або більш-менш систематичної психотерапії. Спектр поширених психологічних проблем школярів надзвичайно широкий: втрата навчальної мотивації, низька успішність,

неорганізованість, конфліктні відносини з вчителями і однолітками, низька самооцінка, схильність до участі в асоціальних угрупованнях, різні форми відхилень у поведінці.

Однією із загальних причин багатьох перерахованих проблем є недостатнє врахування сучасною школою і суспільством в цілому глибинних закономірностей і потреб вікових етапів формування особистості, а також ігнорування індивідуальних психологічних і психофізіологічних особливостей дітей і підлітків як результат стандартизованих вимог до їх поведінки. Як правило, в школі не знаходиться місця для справжньої творчої активності, що властива кожній дитині, і справді колективних форм життя, від яких прямо залежить формування особистості дітей у шкільному періоді дитинства.

Таким чином, як бачимо, мотивація делінквентної поведінки є результатом складної взаємодії несприятливого соціального середовища і особистості. Отже, тільки зміна цих зовнішніх, і внутрішніх умов може впливати на зміну мотивації поведінки. Це і є джерелом профілактики делінквентної поведінки.

Пропонований навчальний посібник суттєво поглиблює курси вікової психології, психології виховання, а також може бути покладений в основу однойменного спецкурсу, розрахованого на студентів психологічних і педагогічних спеціальностей, а також на підготовку соціальних працівників, вихователів підліткових виправних установ. Інноваційна цінність посібника полягає в тому, що в ході розгляду різних проблем застосовуються авторські здобутки в системній сімейній психотерапії (К.В. Седих) та в багатовимірній теорії особистості (В.Ф. Моргун).

Автори висловлюють щире подяку Катерині Миколаївні Муліці – завідувачій центром практичної психології і соціальної роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

імені М.В. Остроградського, Жанні Суренівні Ахіджанян – підполковнику міліції, начальнику сектору кримінальної міліції у справах дітей УМВС України в Полтавській області, Наталії Володимирівні Драч – методисту Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського, за згоду доповнити шостий розділ посібника фрагментами програми та інформаційно-методичних рекомендацій «Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліку кримінальної міліції» (Полтава: ПОШПО імені М.В. Остроградського; КМСД УМВС України в Полтавській обл., 2013. – 90 с.) у додатку Б та працівникам кафедри психології ПНПУ імені В.Г. Короленка: доценту Тетяні Євгеніївні Тітовій, асистенту Віталію Анатолієвичу Лавриненку, старшому лаборанту Наталії Йосипівні Метельській – за участь у роботі над вказаними вище підрозділами посібника.

Автори будуть вдячні за всі зауваження і побажання, висловлені зацікавленими читачами.

Розділ 1. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У першому розділі розглядається підлітковий вік у контексті багатовимірної періодизації розвитку особистості в ході життя, а також дається загальна характеристика, опис реакцій і фаз підліткового віку, акцентуацій характеру підлітків.

1.1. Підлітковий вік у контексті багатовимірної періодизації розвитку особистості протягом життя

Пам'ятаючи відому думку про те, що немає нічого більш практичного за гарну теорію, зупинимося на короткому розгляді таких понять, як особистість, її структура і періодизація розвитку в ході життя. Бо без них важко розглядати і підлітковий вік, і «нормальну» або «таку, що відхиляється» поведінку підлітка в цьому віці.

Спираючись на роботи Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, Л. Сева, С.Д. Максименка та ін., одним з авторів була запропонована багатовимірною теорією розвитку особистості (Моргун, 1989, 1992, 2011), на якій базується подальший виклад певного матеріалу, зокрема – місце підліткового віку в періодизації розвитку особистості протягом життя (у цьому підрозділі), типологія захисних (адаптивних) механізмів особистості (розділ 3.3), класифікація кримінальних типів (розділ 4.1), типологія методів психодіагностики (розділ 5.1), педагогічна система А.С. Макаренка (додаток А), опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини (додаток В), методика багатовимірного аналізу досягнень учнів з метою профілювання та профорієнтації (додаток Г), опитувальник полімотивації кохання (додаток Д) тощо.

У багатовимірній теорії *особистість* – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням забезпечується свобода самовизначення у вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи і непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своєю совістю (Моргун, 1992, 2015).

Коротко це розгорнуте визначення особистості можна представити у вигляді принципової символічної формули як функцію (f) своїх п'яти інваріантів:

$$O = f (ПЧ \cdot ПВ \cdot ЗС \cdot РО \cdot ФР),$$

де: O – особистість, ПЧ – просторово-часові орієнтації особистості, ПВ – потребо-вольові емоційні переживання, ЗС – змістовні спрямованості, РО – рівні опанування діяльністю, ФР – форми реалізації діяльності особистістю.

Наступний третій ступінь конкретизації відповідає психологічному наповненню п'яти виділених інваріантів структури особистості.

1. Просторово-часові орієнтації особистості складаються із співвідношення локалізації особистості в минулому, сьогодні і майбутньому.

2. Потребово-вольові переживання особистості можна представити у вигляді співвідношення негативних (нище, потворне), амбівалентних (трагічне, комічне) і позитивних (прекрасне, піднесене) естетичних почуттів та емоцій.

3. Змістова спрямованість діяльності особистості складається з: 1) спрямованості на предметно-знаряддєве-продуктивне перетворення природи (праця у вузькому сенсі); 2) спрямованості на інших людей

(спілкування); 3) спрямованості на способи власної активності (гра, ритуал); 4) спрямованості на самого себе (самодіяльність).

4. Рівні опанування діяльності утворюють таку послідовність: 1) навчання як взаємодія вчителя і учня; 2) відтворення діяльності особистістю; 3) учіння як пізнання – активне прийняття навчальної діяльності учнем (і в ситуації навчання, і за її рамками); 4) вищий рівень – творчість, на якому учень може перевершити свого вчителя.

5. Форми реалізації діяльності розташовуються так: 1) моторна (рухова, матеріальна); 2) перцептивна (сенсорна, наочна); 3) мовна (вербальна, дискурсивна); 4) розумова (інтуїтивна, рефлексивна).

Для наочності представимо багатовимірну модель особистості у вигляді схематичного зображення як пучок векторів-інваріантів, що перетинаються в одній точці та утворюють «вузол» (за О.М. Леонтєвим), або «хронотоп» (за М.М. Бахтіним). (Див. нижче схему 1.1).

Схема 1.1. Схематичне зображення багатовимірної структури особистості (за В. Моргуном)

Розглянемо коротко – як співвідносяться з даною моделлю особистості традиційні поняття, що описують особистість.

Темперамент визначається просторово-часовою динамікою всіх інваріантів особистості.

Ціннісні орієнтації, спрямованість особистості задаються змістом потребо-вольових переживань і в конкретному аналізі розкриваються як потреби, мотиви, відношення, інтереси, смисли, цілі, установки.

Світогляд (внутрішній світ як «річ-у-собі», за І. Кантом) особистості виступає як певний синтез її менталітету і цінностей. Предметом світогляду є сама людина, її розуміння природного і суспільного світу та своїх місця і місії в ньому.

Здібності пов'язані, насамперед, з інваріантами змістів, рівнів і форм реалізації діяльності.

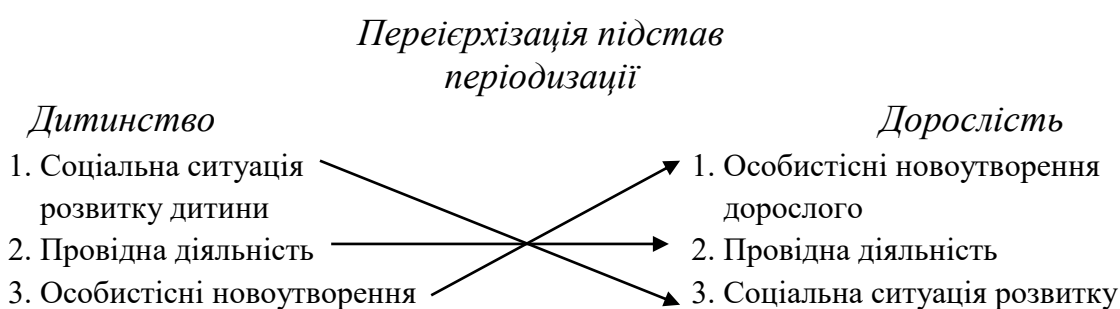
Схильності визначаються змістовною стороною здібностей (універсальні, спеціальні) та інтересом до діяльності.

Характер виражається мірою стабільності (стійкості) всієї структури особистості.

Акцентуація характеру особистості виявляється в надмірному прояву і фіксованості будь-яких рис її характеру, що може приводити або до видатного досягнення (якщо ситуація адекватна акцентуації), або не впливає на успіх діяльності (якщо ситуація нейтральна по відношенню до акцентуації), або призводить до «провалів» людини (якщо ситуація вимагає від неї якостей, прямо протилежних акцентуації).

У контексті психології підлітка особливий інтерес викликає *періодизація розвитку особистості* протягом життя, яку коротко розглянемо. У ній узагальнені погляди Л. Виготського, Л. Божович, Г. Костюка, Д. Ельконіна на періодизацію розвитку дитини та Е. Еріксона, Ш. Бюлер, Д. Бромлей та інших – дорослої людини (Моргун, 1981, 1995, 2013). У дитячому віці головними критеріями періодизації і становлення

особистості вважається динаміка соціальної ситуації розвитку, динаміка провідних діяльностей та динаміка власних особистісних новоутворень у зазначеному порядку значущості. У дорослому віці ця послідовність суттєво змінюється, переієрархізується. Особистісні новоутворення дорослого стають вирішальними – завдяки ним він сам обирає, що робити, тобто провідну діяльність, із ким мати стосунки, тобто соціальну ситуацію власного розвитку. Схематично це виглядає так (див. нижче схему 1.2).

Схема 1.2. Схематичне зображення підстав періодизації розвитку особистості у дитинстві та дорослості (за В. Моргуном)

У контексті багатовимірної теорії особистості нова схема періодизації базується на п'яти інваріантах структури особистості. Водночас недоцільно відмовлятися від класичних критеріїв періодизації, але їх слід опосередковувати через структуру особистості. Тоді соціальні ситуації розвитку і провідні діяльності слід розглядати не як зовнішні відносно особистості, а як змістовні спрямованості (направленості) діяльності особистості. Таким чином, можна уникнути підміни періодизації розвитку самої особистості «періодизацією соціальних інститутів і зовнішніх процесів», що часто і відбувається.

Відповідно до вищезазначених вихідних положень, усе життя людини розподіляється на чотири основні періоди (див. нижче таблицю 1.1.). У першому періоді життя людини переважає ділова спрямованість юної особи на предметно-знаряддево-продуктивне пізнання і перетворення

довкілля. Це підтверджується тією обставиною, що вже немовля починає з предметно-маніпулятивної діяльності у співпраці з дорослим,

Таблиця 1.1.

Вікові етапи періодизації багатовимірною розвитку особистості в перебігу життя (за В. Моргуном, 2014)

Періоди (за орієнтаціями, переживаннями, напрямленостями)	Стадії (за рівнями і формами діяльності)	НАВЧАННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ВІДТВОРЕННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ТВОРЧИСТЬ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)
	Нормативні «кризи» адаптації-деадаптації	Нормативні «кризи» автономії-залежності	Нормативні «кризи» самоактуалізації-конформізму	
Криза новонародженості: «перший подих», 0-3,5 міс.	Криза немовляти: «перший крок», 11-18 міс.	Криза раннього дитинства: «я сам», 3-4 роки		
СПІВПРАЦЯ (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	1. Вік немовляти: до 1 року	2. Раннє дитинство: 1-3 роки	3. Дошкільне (ігрове) дитинство: 4-6 років	
Криза дитинства: «відповідальність», 6-7 років	Криза молодшого школяра: «незалежність», 9-10 років	Криза отрочтва: «кохання» 14-15 років		
СПІЛКУВАННЯ (з оптимістичною орієнтацією на майбутнє)	4. Молодше шкільне дитинство: 7-9 років	5. Отрочтво (підліток): 10-14 років	6. Юність: 15-18 років	
Криза юності: «покликання» 18-19 років	Криза молодості: «сім'я», «майстерність» 23-28 років	Криза дорослості: «визнання» 33-37 років		
«СЕРЬОЗНА ГРА» (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	7. Молодість: 19-25 років	8. Дорослість: 26-35 років	9. Зрілість: 36-60 років	
Криза зрілості: «наставництво» 55-65 років	Криза похилого віку: «мемуари» 70-80 років	Криза старості: «самообслуговування» 85-95 років		
САМОДІЯЛЬНІСТЬ (з ностальгічною орієнтацією на минуле)	10. Похилий (поважний) вік: 61-75 років	11. Старість: 75-90 років	12. Довгожителство: понад 90... років	

у дошкільному віці провідними діяльностями стають ділові, рольові ігри, у шкільному – навчання предметним діяльностям, вибір професії.

У другому періоді розвитку особистості переважає спілкування, приміром, у підлітковому віці – у вигляді товаришування і дружби, в отрочтві – у формі емоційно забарвленого кохання, а у молодості – створення сім'ї та народження і виховання дітей.

Третій період пов'язується із працею як «серйозною грою» з амбівалентною орієнтацією на теперішнє, що виявляється у досягненні не тільки професійної майстерності, а й визнання у справі свого життя.

Четвертий період переходить у самодіяльність особистості, де домінують такі види діяльності як наставництво, спогади і самообслуговування.

У наведеній таблиці кожен із чотирьох періодів має характерну для нього просторово-часову орієнтацію й емоційну забарвленість. Так, для співпраці дитини з дорослим властива амбівалентна, зі швидкою зміною настроїв, орієнтація на сьогодні, для спілкування юнаків притаманна „оптимістична орієнтація” на майбутнє, у «серйзних ділових іграх» дорослого – амбівалентна орієнтація на сьогодні, а для самодіяльності людини поважного віку – ностальгічна орієнтація на минуле.

Другій групі підстав періодизації відповідають рівні освоєння і форми реалізації діяльності. Кожен з періодів включає в себе три стадії: навчання, відтворення, творчості. Вони в свою чергу складаються з послідовних фаз розвитку: а) моторики, б) перцепції, в) мовленнєво-розумової форм діяльності. Динаміка переходів по стадіям і періодам включає в себе кризові етапи і етапи еволюційного розвитку. При переході від стадії творчості до навчання мають місце кризи «адаптації-деадаптації»; на стику навчання-відтворення – кризи «автономії-залежності», на стику відтворення-творчості мають місце кризи «самоактуалізації-конформізму».

Які інноваційні моменти властиві даній періодизації? Асоціація ранніх етапів розвитку особистості з трудовою, а не з ігровою діяльністю. Однак, ще К. Коффка (1934), досліджуючи основну функцію дитинства на рівні навчання, прийшов до такого висновку: «Якщо ми прийнемо, що навчання об'єктивно є трудовою діяльністю, то прийдемо до правильного розуміння дитинства, протягом якого обсяг та інтенсивність навчання далеко перевершує всі більш пізні періоди» (с. 31). І якщо раніше ми відставили власне ігрову діяльність після праці та спілкування, то зараз схилиємося до думки про те, що в дитинстві вона скоріше є ігровою формою трудового навчання, відтворення і творчості. У цьому сенсі можна виділити ділові ігри (коли навчаються праці не на реальних предметах, а на їх моделях-заступниках), рольові ігри (коли навчаються спілкуванню в умовних ситуаціях – з ляльками, на сцені тощо), психодраматичні ігри (коли навчаються самодіяльності, самосвідомості в умовній ситуації типу: а щоб я зробив на місці Павлика Морозова, який видав свого батька і став героєм-патріотом СРСР, або на місці Білла Клінтона, який, знаючи про стеження за своїм братом, дозволив його заарештувати і став, після цього президентом США; правда, чомусь ці два вчинки людей, що поставили інтереси суспільства вище інтересів сім'ї, багатьма нашими педагогами оцінюються сьогодні прямо протилежно: Павлик клеймується ганьбою за зраду по відношенню до батька, а Білл славиться як охоронець державних інтересів?). До цього ж типу вчинків можна віднести і те, що зробив Гоголівський Тарас Бульба зі своїм сином Андрієм (Моргун, 1995).

Система виховання і навчання, сліпоглухонімих дітей також підтверджує пріоритет трудової діяльності, співробітництва (з самообслуговування, догляду, збирання, поводження з предметами, знаряддями діяльності тощо) у розвитку психіки і особистості сліпоглухонімої дитини (Мещеряков, 1974). Що стосується тих учених, які наполягають на домінуючій ролі гри протягом усього життя людини (див.,

наприклад, блискучі роботи Е. Берна, 1988; І. Гейзінга, 1992), то вони ж, одночасно, не заперечують ні проти існування «ширих (неігрових)» відносин між людьми (Берн), ні проти «серйозних» видів діяльності (Гейзінга). У цьому сенсі більш послідовний М.Я. Басов (1932), який вказує на два загальних типи діяльності дитини – гру і дитячу працю, і Ф. Бартлетт (1959), який монографію про психологію дорослого життя так і назвав «Психіка людини у праці та грі».

Підлітковий вік у даній періодизації багатовимірного розвитку особистості можна розділити на два еволюційних періоди – молодший підлітковий і старший підлітковий, між якими розташований кризовий період (криза підліткового віку – 14-15 років).

У плані просторово-часових орієнтації географія та перспектива життя підлітка бурхливо розширюються. Ще Ян Амос Коменський назвав цей період віком «академії і подорожей».

У плані потребо-вольових переживань підліток також випробує діапазон від підліткового цинізму до оптимістичних мрій про майбутнє і вольових зусиль із самовдосконалення.

Змістовна спрямованість діяльності підлітка характеризується зміною предметно-перетворювальної діяльності на спілкування з іншими людьми, включаючи інтимно-особистісне спілкування (за Д.Б. Ельконіним) або суспільно-корисну діяльність у складі різних формальних і неформальних соціальних інститутів (за Д.І. Фельдштейном).

За рівнями опанування і форм реалізації діяльності підліток прагне до відтворення дорослих зразків у предметних сферах діяльності й досягає вищої стадії розвитку мислення – «операціонального інтелекту» (за Ж. Піаже).

Таким чином, почуття дорослості, яке охоплює підлітка, має під собою не тільки фізіологічні (наприклад, статеве дозрівання), але й глибокі психологічні підстави. Зупинимося на цьому більш детально.

1.2. Загальна характеристика, опис реакцій і фаз підліткового віку

Особливості підліткового віку у вітчизняній психології, педагогіці, фізіології висвітлювалися в роботах Д.Б. Ельконіна (1960, 1974), Л.І. Божович (1968), К.С. Лебединської (1969), А.В. Мудрика (1971), В.А. Сухомлинського (1971), В.Г. Властовського (1976), І.С. Кона (1978, 1980), Е.А. Шуміліна (1979), І.А. Невського (1981,1982), Л.С. Виготського (1983, 1984) та інших.

Цей вік характеризується інтенсивними перетвореннями у всій психічній сфері підлітка. Істотні зрушення відбуваються у формуванні інтелектуальної діяльності. Цьому віку особливо властиве прагнення до пізнання, формування абстрактного мислення, творчий підхід до інтелектуальних проблем. Сприйняття, пам'ять, увага досягають рівня високої продуктивності та вибірковості. Формується опосередкований характер цих функцій.

Інтенсивного розвитку набувають вольові риси: наполегливість, завзятість у досягненні мети, вміння долати перешкоди і труднощі, здатність до цілеспрямованої вольової діяльності. Активно формуються самосвідомість та самооцінка, виникає підвищений інтерес до оцінки оточуючими своїх особистісних якостей.

Відбуваються істотні зрушення в інтересах, розвиваються духовні потреби, будується ієрархія ціннісних орієнтації, починає вироблятися власний світогляд, ставлення до суспільства, людям і собі.

Йде інтенсивне формування моральних переконань та ідеалів, розвиваються моральні почуття. У сприйнятті дійсності велике місце починає займати естетичний компонент.

У свідомості і поведінці підлітка значну роль набувають сексуальні інтереси. З'являється підвищена увага до своєї зовнішності, активно засвоюються стереотипи поведінки, пов'язані з усвідомленням своєї статевої приналежності. Закріплюються особливості статевої відмінностей сприйняття, емоційної сфери, інтелектуальної спрямованості, загальних особистісних установок, що відрізняють підлітків-дівчаток від підлітків-хлопчиків.

Так, для дівчаток характерні більш виражені емоційні сприйнятливості і реактивність, більш гнучке пристосування до конкретних обставин, велика конформність поведінки, схильність апелювати до суджень дорослих, більш старших, авторитету сім'ї. Прагнення до опіки молодших відображає, очевидно, зачатки материнського інстинкту. У дівчаток значно вищий й інтерес до своєї зовнішності. Специфіка статевої поведінки виражається в поєднанні кокетства із сором'язливістю. У повсякденній діяльності дівчатка, як правило, більш акуратні, старанні й терплячі, ніж хлопчики. У школі вони краще встигають з гуманітарних предметів.

Хлопчики менш конформні, ніж дівчата; більш розкуті в поведінці, гірше підкоряються загальноприйнятим вимогам. Тому в несприятливих оточуючих умовах у них легше виникає і важче коригується негативне ставлення до школи. Їх більше цікавить область відстороненого (абстрактні явища, світоглядні проблеми, точні науки, систематизація предметів і явищ).

Описуючи позитивні зрушення, властиві психічному формуванню підлітка, більшість дослідників проте підкреслюють як нерівномірність

розвитку ряду цих властивостей, так і певну дисгармонію, властиву навіть, в цілому, підлітковому періоду з нормальним перебігом.

Одночасна присутність рис дитячості і дорослості з очевидністю виступає в типових для підліткового віку психологічних реакціях, що виникають при взаємодії з навколишнім середовищем (Ковальов В.В., 1969, 1979; Лічко А.Є. 1983) і нерідко беруть участь у формуванні поведінки в цей період.

Зупинимось детальніше на розгляді специфічних дитячих і підліткових реакцій. Так звані дитячі та підліткові реакції являють собою не що інше як поведінкові форми проявів механізмів психологічного захисту (див. нижче підрозділ 3.3).

Реакції дитячого віку:

1. *Реакція відмови.* Вона виражається у відмові від звичайних форм поведінки: контактів, домашніх обов'язків, навчання тощо. Причиною найчастіше буває різка зміна звичних умов життя (відрив від сім'ї, зміна школи), а ґрунтом, що полегшує виникнення таких реакцій, психічна незрілість, риси невротичності, загальмованості.

2. *Реакція опозиції (протесту).* Вона проявляється в протиставленні своєї поведінки необхідному: демонстративній браваді, прогулах, втечах, крадіжках, навіть безглузких на перший погляд вчинках, скоєних як протестні.

Реакція опозиції в підлітковому віці частіше зустрічається в тих випадках, коли аналогічні епізоди мали місце і в дитинстві, але може виникнути і вперше.

3. *Реакція імітації.* Вона зазвичай властива дитячому віку і проявляється в наслідуванні рідних і близьких. У підлітків об'єктом наслідування найчастіше стає дорослий, що тими чи іншими якостями імпонує його ідеалам (наприклад, підліток, який мріє про театр, наслідує

манери улюбленого актора). Реакція імітації характерна для підлітків особистісно незрілих, що потрапили в асоціальне середовище.

4. *Реакція компенсації*. Вона виражається в прагненні заповнити свою неспроможність в одній області успіхами в іншій.

5. *Реакція гіперкомпенсації*. Зумовлена прагненням досягти успіху саме в тій області, в якій дитина або підліток виявляє найбільшу неспроможність (наполегливе прагнення до спортивних досягнень при фізичній слабкості, до громадської діяльності, при сором'язливості і вразливості та т. п.). Якщо у вигляді компенсаторної реакції обрані асоціальні прояви, то виникають порушення поведінки. Так, невстигаючий підліток може намагатися домогтися авторитету у однокласників грубими, антидисциплінарними витівками.

Описані реакції можуть бути представлені у варіантах поведінки, як нормальних для даного вікового періоду, так і тих, що відхиляються, призводять до шкільної і соціальної дезадаптації та вимагають психологічної корекції.

Реакції підліткового віку:

Відзначимо, що реакції дитячого віку зберігаються і надалі. Однак поряд з ними у підлітковому віці з'являються й інші типи реакцій.

1. Реакція *емансипації («незалежності»)*. В основі реакції лежить характерна для підлітків потреба в звільненні від контролю й опіки дорослих, протест проти встановлених правил і порядків, прагнення до незалежності, самостійності і самоствердження себе як особистості.

Найголовнішим новоутворенням підліткового віку є багатогранне і суперечливе почуття дорослості. Вважаючи себе дорослим, підліток протестує проти дріб'язкової опіки, контролю, беззаперечного послуху, несправедливого з його точки зору покарання. Формою протесту може бути непослух, грубість, впертість, замкнутість тощо. Нерідко такого роду реакції проявляються в хронічній алкоголізації, вживанні наркотиків і

правопорушеннях. Іноді підлітки поривають з родиною, всупереч бажанню сім'ї кидають навчання і йдуть на роботу, ведуть незалежний спосіб життя.

Надмірно виражена реакція емансипації найчастіше характеризується бродяжництвом, статевою свободою, створенням неформальних асоціальних груп.

Дуже часто між підлітками та дорослими виникають розбіжності в художніх смаках, в поглядах на моду, форму проведення дозвілля. У цих «питаннях» молодь завжди випереджає старших, змушуючи їх в підсумку пристосовуватися до віянь часу. Рідше предметом розбіжності служать питання, що стосуються споживчих орієнтації, світогляду та політичних поглядів. Розмови на цю тему рідко закінчуються мирно і причина розбіжностей полягає не тільки в незрілості та безапеляційності підлітків, але значною мірою й у психології дорослих, які не бажають помічати змін внутрішнього світу підлітка.

Одним з проявів подібного роду реакцій служить «підліткова субкультура», яка передбачає специфічні, відмінні від прийнятих у дорослих смаки, манеру поведінки, моду, мову (молодіжний сленг) і т. п. Прагнення – бути «сучасним», несхожим на дорослих є не що інше, як боротьба за самостійність, одна з форм самоствердження, але поняття «бути сучасним» зазвичай становить для підлітка лише суму зовнішніх ознак, а «боротьба зі старим» і самостійність обмежуються «поваленням» авторитетів, критиканством або ігноруванням існуючих порядків.

Складність взаємин підлітка і дорослого полягає ще й у тому, що з одного боку, підліток прагне до самостійності, протестує проти опіки та недовіри, а з іншого – стикаючись з новими життєвими труднощами, відчуває тривогу і побоювання, чекає від дорослого допомоги і підтримки, але не завжди хоче зізнаватися в цьому.

2. Реакція *групування з однолітками (конформність, конформізм)*. Надзвичайно важливим фактором, що впливає на формування особистості

підлітка, є його спілкування з однолітками. Така потреба виникає вже в 4-5 років і досягає апогею в підлітковому віці. «Суспільство однолітків» – це специфічна форма взаємодії і комунікації дітей і підлітків, яка існувала й існує не тільки у всіх людських суспільствах, але й у багатьох тварин.

Прагнення дітей і підлітків до гуртування має глибоке філогенетичне коріння і носить, по суті, інстинктивний характер. Однак підліткова група сама по собі грає важливу роль у формуванні особистості окремих її членів. «Вона може стати головним регулятором поведінки підлітка» (А.Є. Лічко, 1979).

Спілкуючись з однолітками, підліток отримує необхідні знання про життя, які з тих чи інших причин йому не можуть дати дорослі (наприклад, інформацію про взаємовідносини статей). Група однолітків виробляє у підлітка навички соціальної взаємодії. Тільки тут він може виступити в якості ведучого і того, кого ведуть, командира і підлеглого, вчителя і учня.

Важливою формою міжособистісних відносин підлітків є дружба, яка відрізняється високим ступенем вибірковості, стійкості й інтимності. Психологічна цінність дружби в підлітковому віці полягає в тому, що вона одночасно служить і школою саморозкриття, і школою розуміння іншої людини. Нерідко дружба, що зародилася в підлітковому віці, дещо видозмінюючись, зберігається на довгі роки.

Змішана різностатєва дружба нерідко буває проявом кохання, що зароджується. Кохання і дружба безсумнівно грають винятково важливу роль у формуванні особистості людини протягом усього її життя.

У психології є поняття про кохання як про гармонійне поєднання статевої потреби та психологічної близькості. У дорослої люблячої людини почуття фізичного насолоди при статевої близькості і потреба в психологічній інтимності зазвичай зливаються.

У підлітка ці потреби і почуття найчастіше роз'єднані, що відкладає відбиток на його психологію і поведінку. Поняття про «чисте» піднесене

кохання в перехідному віці дуже часто не збігається з поняттям про статеву близькість.

Об'єкти «кохання» і «сексу» у підлітка найчастіше не збігаються. Звідси, з одного боку – спрощене ставлення до статевої близькості, а з іншого – десексуалізацію всього, що стосується «справжнього» кохання і образу ідеальної коханої або коханого.

В останні два десятиліття відзначається тенденція до лібералізації нової моралі та більш раннього початку статевого життя серед підлітків. До цього призводять раннє статеве дозрівання (акселерація), все більш зростаюча емансипація підлітків, а також широка доступність еротичної та порнографічної інформації.

3. Реакції захоплення (*хобі-реакції*). Захоплення – це виражений стійкий інтерес до чого-небудь, що супроводжується найчастіше такими складними почуттями, як одухотвореність, захопленість, закоханість і т. д. Інтереси мають таке ж важливе значення в пізнавальній діяльності підлітка, як гра у дітей, і роблять великий вплив на формування особистості. Для багатьох підлітків захоплення – це засіб самовираження, комунікації та ідентифікації з собі подібними і, нарешті, засіб досягнення престижного статусу у своєму середовищі. І те, що дорослим у захопленні підлітків іноді здається дивним та непотрібним, для самих підлітків є важливим та цікавим.

Не рідко у відповідь на складну для підлітка, психотравмуючу ситуацію захоплення набувають утрованого вигляду, захоплюючи всі сторони життя, поглинаючи увесь вільний час. Тоді інтереси підлітка стають однобічними. Захоплений чим-небудь одним, він відкидає інші справи, занедбує навчання, заводити сумнівні знайомства. Нерідко для задоволення свого захоплення підлітки починають обманювати, красти тощо.

Підліток нібито ховається за своїми захопленнями від травмуючої його дійсності, конфліктних міжособистісних взаємин в сім'ї та школі.

А.Є. Лічко, Ю.А. Скроцький (1973) виокремлюють наступні види захоплень:

1) інтелектуально-естетичні (музика, малювання, техніка, певна галузь науки тощо);

2) тілесно-мануальні (спорт, рукоділля, водіння транспорту);

3) лідерські (пошук ситуацій, де можна бути лідером, керувати);

4) накопичувальні (колекціонування);

5) егоцентричні (художня самодіяльність, екстравагантний одяг, модна область знань, молодіжне арго);

6) інформаційно-комунікативні (потреба в легкому засвоєнні інформації і поверхових контактах, що виявляються в спільному перегляді фільмів, прослуховуванні гучної музики);

7) азартні захоплення (карти, парі, ставки, спортлото і т.п.),

Запропонована класифікація не вичерпує всього різноманіття захоплень.

4. Реакції, обумовлені *сексуальними потягами*. Провідна роль у формуванні цих реакцій належить підвищеному, але в той же час недостатньо диференційованому статевому потягу.

Пробудження статевого потягу – можливо навіть у дітей дошкільного віку. Воно проявляється у виборі ігор та іграшок, в загостреній статевої цікавості, ранній мастурбації, сексуально забарвленій поведінці в присутності дорослих.

У дітей більш старшого віку ранній статевої потяг може проявлятися у самооголенні і підгляданням за оголеними, підвищеним інтересом до актів дефекації та урінації, спільним онанізмом і т.п.

Для підліткового віку характерні сексуальні фантазії, що супроводжуються мастурбацією, міркування на теми сексу, захопленням

літературою, в якій описуються еротичні сцени, і кінофільмами «про кохання». Стають більш вираженими прояви сексуальної активності – ранні статеві зв'язки, петтинг, проміскуїтет, ексгібіціоністські ігри, гомо і гетеросексуальні контакти, які носять зазвичай перехідний характер (А.Є. Лічко, 1983; Д.Н. Ісаєв, В.Є. Каган, 1986, А.А. Зайцев, 1992).

5. Реакції, обумовлені *формуванням самосвідомості*. Важливим етапом розвитку психіки, який припадає на підлітковий вік, є усвідомлення своєї індивідуальності, становлення стійкого образу власного «Я», тобто формування самосвідомості. Л.С. Виготський (1960) підкреслював, що формування самосвідомості «становить квінтесенцію і головний результат перехідного віку».

З ростом самостійності підлітку все більше необхідна інформація, про самого себе. Тому раніше чи пізніше у кожного з них виникають питання: «що я?», «хто я?». Питання ці, в першу чергу, адресуються до свого зовнішнього вигляду і внутрішнього світу. Пошуки відповідей на ці питання і свідомість своєї особливості, несхожості з іншими небайдужі для будь-якого підлітка але нерідко в умовах психотравмуючої ситуації увагу на цих питаннях загострюється, а пошуки відповіді супроводжуються емоційною напругою, почуттям розгубленості, тривогою і порушенням поведінки.

Фази підліткового віку. Психічне дозрівання підлітка, на думку ряду дослідників (Reiniger K., 1924; Sterzinger O., 1924; Tumlriz O., 1925; Buhler Ch., 1926; Kron O., 1932), включає дві, послідовні фази психічних змін: негативну (12-15 років) і позитивну (16-18 років).

Негативна фаза. Негативна фаза характеризується зовні негативними характерологічними зрушеннями, вираженою дисгармонією, особливо у сфері емоцій. Спостерігається поєднання підвищеної чутливості і вразливості щодо власних переживань та інтересів з певною черствістю до інших, сором'язливістю з розбещеністю і самовпевненістю.

Критицизм, опозиційна готовність у взаєминах з оточуючими, в першу чергу з батьками, нетерпимість опіки, гіпертрофоване прагнення до самостійності іноді набувають характеру реакції протесту.

Підвищений інтерес до своєї зовнішності обумовлює сензитивну реакцію на її оцінку іншими. Виникають переживання, нерідко більш-менш конфліктні, пов'язані з пробудженням сексуального потягу. Типові емоційна нестійкість, лабільність афекту.

У цій фазі підліток відрізняється підвищеною сугестивністю до стилю поведінки зовні ефектних, нерідко випадкових авторитетів і різко протистоїть авторитету батьків, вчителів та інших дорослих. Властива негативній фазі імпульсивність вчинків, нетерплячість у досягненні мети при несприятливих середовищних умовах або у незрілих особистостях призводять до легкого виникнення реакцій опозиції і відмови.

Асоціальна група нерідко стає головним диктатором поведінки підлітка при конфліктах в сім'ї та школі. Бажання самоствердження у цій групі є частою причиною залучення підлітка в асоціальні дії. Тому вершина кривої, що виражає дитячу важковиховуваність і схильність до криміногенних вчинків, збігається з негативною фазою пубертату.

Залежно від акценту досліджень на тих чи інших вищеописаних проявах цю фазу називають також фазою «протесту проти батьків» (Kretschmer E., 1972), фазою «незалежності і відриву від батьків» (Hetzner H., 1927), фазою «заперечення» (Busemeyer A., 1927).

Підвищення активності в неінтелектуальній діяльності в поєднанні зі зниженням в інтелектуальній сприяє появі педагогічної занедбаності (Кулаков В.С., 1977). Типові також невмотивовані коливання настрою з дратівливістю, плаксивістю, особливо чітко виражені у дівчаток в передменструальному і менструальному періодах. До біологічних проявів негативної фази, особливо вираженим при дисгармонічному протіканні статевого метаморфозу, відносять скарги на неприємні відчуття в серці, з

періодичним підвищенням або падінням артеріального тиску, схильність до непритомних станів, запамороченням, невмотивованим підвищенням температури, змінам апетиту, підвищеної жадібності, минутих порушень сну та ін. Бурхлива вегетато-судинна перебудова, властива цьому віковому періоду, обумовлює своєрідну підліткову астеною з періодичними падіннями інтелектуальної продуктивності.

Позитивна фаза. У подальшій позитивній фазі відбуваються поступове урівноваження емоційно-вольової сфери, згладжування дисоціації поведінки. На перший план виступають значні зміни в сфері мислення, розвитку особистості в цілому. Формується світогляд, оформляється усвідомлення, власного «Я», диференціюються інтелектуальні інтереси, зростає самосвідомість. Провідною діяльністю стає спілкування, в першу чергу з однолітками (Ельконін Д.Б., 1960). Ця фаза «позитивна» за своєю спрямованістю. Однак і для неї характерна певна суперечливість тенденцій. Безкомпромісність, пов'язана з високими ідеалами, як і раніше нерідко обумовлює нетерпимість і конфлікти з оточуючими; прагнення до мудрування, рішення світоглядних задач часто межує з протестом по відношенню до шкільних занять. Загострення перерахованих психологічних особливостей підліткового віку, дисгармонійність протікання його фаз під впливом різних біологічних або соціальних факторів формують варіанти так званих підліткових криз. Л.С. Виготський (1984), називав підлітковий вік однією з найскладніших критичних епох в онтогенезі людини, характеризував його як період, в якому рівновагу, що склалася в попередні дитячому віці, порушено у зв'язку з появою потужного чинника статевого дозрівання, а нового ще не знайдено.

Параметри статевого дозрівання за літературними даними (Властовський В.Г., 1976, Лебединська К.С., 1989) умовно включають три варіанти:

1) оптимальний – типові терміни і темп статевого дозрівання, у дівчаток початок менструального циклу в 12,5-14 років; посилення темпу росту і розвиток вторинних статевих ознак у хлопчиків з 13-14 років, мутація голосу, ріст і оформлення геніталій – в 14-15 років, перші полюції в 16-17 років, початок оволосіння на лобку – в 16-17 років ; завершення росту в довжину у дівчаток – в 16-17 років, у хлопчиків – до 16,5-18 років);

2) акселеративний – прискорене статеве дозрівання (початок менструального циклу до 12 років у дівчаток, початок статевого метаморфоза у хлопчиків до 13 років і відповідно більш раннє завершення росту і статевого дозрівання);

3) ретардантний – затримки статевого дозрівання (початок менструацій після 15 років у дівчаток, статевої метаморфози у хлопчиків з 15-16 років).

Відхилення термінів початку або завершення фізичного статевого розвитку більш ніж на 2 роки розглядається як асинхронія дозрівання.

Існують діагностично сприятливі ознаки дитячого віку, які покращують поведінковий прогноз в пубертатному (підлітковому) віці.

У дитячому віці до них можна віднести наступні:

- здатність до вироблення дисциплінарних форм поведінки в дитячому колективі, вміння гальмувати свої бажання;

- поряд з властивою віку емоційною незрілістю поява пізнавальних інтересів, прийняття навчальної діяльності як необхідної;

- прагнення до самоствердження, яке проявляється не порушеннями поведінки, а заняттями спортом, в гуртках, ансамблях, тобто в соціально схвалюваних формах діяльності.

У препубертатному (передпідлітковому) віці сприятливими ознаками можуть служити наступні:

- гармонійність психофізичного дозрівання;

- позитивна установка на працю або на певні навчальні предмети як фактор, що відповідає можливостям та інтересам дитини, і дає реальні шляхи адресації до соціальних сторін особистості та її потенційним можливостям;

- цілеспрямованість у позанавчальній діяльності (наприклад, захоплення спортом для досягнення певних спортивних показників);

- орієнтація на соціально позитивного лідера в середовищі однолітків, адекватність поведінки в школі та за її межами, корегованість окремих вікових поведінкових реакцій;

- стійкість до несприятливих середовищних впливів ;

- адекватний спосіб реагування на психотравмуючу ситуацію.

- раннє виявлення дітей, що мають вищеписані відхилення в поведінці для проведення психокорекції;

- активне виявлення соціально неблагополучних сімей для надання своєчасної допомоги дітям з ранніми формами соціально-педагогічної занедбаності і проведення низки соціальних заходів щодо таких сімей. Для реалізації цього завдання важлива наступність і комплексний підхід у роботі педагогів, психологів, лікарів, соціальних працівників, інспекторів у справах неповнолітніх;

- правильна орієнтація педагогів і вихователів дошкільних установ в особливостях дітей з ранніми ознаками патології поведінки для своєчасного направлення їх до психолога, діагностують внутрішню структуру особистості дитини та її порушення, психоневролога і організації індивідуального виховного підходу;

- у дітей із затримками психічного розвитку (ЗПР) і олігофренією адекватні умови навчання, що перешкоджають появі мікросоціальної і педагогічної занедбаності і психологічних негативних реакцій на школу.

Ми зупинилися в цьому розділі на специфічних, типових для дитячого і підліткового віку поведінкових реакціях. А також на ознаках,

які прогностично сприятливі для розвитку дитини. У наступному розділі ми розглянемо як ці реакції і ознаки проявляють себе при різних типах характеру в підлітковому віці.

1.3. Акцентуації характеру підлітків

Становлення характеру, перехід від опіки дорослих у дитинстві до самостійності – все це оголює і загострює слабкі сторони особистості, робить її особливо вразливою і податливою, несприятливим впливам середовища. Бурхливі нейрогуморальні зрушення цього періоду пов'язані з виявленням до цього генетично обумовлених задатків. Саме тому на підлітковий вік припадає найбільша кількість проявів порушень поведінки.

Ще раз підкреслимо: норми поведінки дітей і дорослих різні і навіть протилежні. Дитячий вік вважається ігровим, вільним від відповідальності, від дорослого ж очікують, високого ступеня індивідуальної відповідальності. Від дитини вимагають послуху, від дорослого – ініціативи і самостійності. Дитину вважають безстатевою істотою і всіляко захищають від сексуальності; в житті дорослих сексуальність грає важливу роль. Ця контрастність дитинства та зрілості ускладнює підлітку засвоєння дорослих ролей, викликаючи цілий ряд зовнішніх і внутрішніх конфліктів. Ці конфлікти можна назвати конфліктами, викликаними адаптацією, тобто вони виникають в період, коли людина повинна змінити цілий ряд стереотипів поведінки дитинства про норми поведінки дорослих. Але це не тільки розширення прав, а й необхідність засвоєння обов'язків.

У підлітковому періоді, як зазначалось раніше відбувається завершення формування характеру. І ось, вивчаючи цей період, психологія прийшла до висновку, що приблизно у половини підлітків, в цілому, цей період благополучний, а в іншій половині виявляються акцентуації характеру. Що це таке ?

Нагадаємо, що характер – це система індивідуально-психологічних властивостей (рис) особистості, що визначає її ставлення до світу, вміння регулювати свою діяльність і що виявляється в типових способах діяльності, спілкування.

Існує безліч рис характеру: товариськість, замкнутість, образливість, сором'язливість, працьовитість, владність, підкорюваність, хвалькуватість, скромність, рішучість, недовірливість, сміливість, боягузтво і т.д.

Якщо одна або кілька схожих рис надмірно посилені і стають визначальними в системі відносин людини, тоді говорять про акцентуації характеру.

Виявилося, що коли якась риса характеру дуже помітна, вона стає «слабким місцем», «місцем найменшого опору» даного типу характеру. І якщо тривало і неодноразово певним чином впливати на ці риси, то можна в результаті отримати психічно хвору людину. І, навпаки, якщо не навантажувати ці «слабкі місця», то акцентуації згладжуються і людина стає більш стійкою до несприятливих впливів навколишнього світу. Особливого значення це набуває у підлітковому віці коли, як ми зазначали, підліток найбільш чутливий до виховних впливів дорослих (батьків і вчителів) і до взаємодії з однолітками.

Розглянемо типи акцентуацій характеру, які найбільш часто зустрічаються (класифікація за А.Є. Лічком):

1. **Гіпертимний тип.** З дитинства відрізняються великою галасливістю, товариськістю, сміливістю, схильністю до пустощів. В іграх люблять командувати однолітками. У школі вчаться нерівно через непосидючість, відволікаємість, хоча і не без здібностей. Головна риса у підлітковому віці - постійно підвищений фон настрою. Такі підлітки завжди сповнені нестримного оптимізму і безтурботних веселощів. Вони енергійні і заповзятливі. У них завжди квітучий, життєрадісний вигляд. Їм завжди і до всього є діло, вони спритні та верткі, але дуже погано

переносять будь-який режим і дисципліну. Нерідко вони стають джерелом різного роду пригод. Їм постійно потрібні нові враження: нові люди, предмети, ігри, ситуації.

Гіпертими погано переносять будь-яку гіперопіку, не виносять нотацій і моралей, бурхливо реагують на заборони та обмеження, але не злопам'ятні і легко прощають образи. Такі підлітки не можуть дотримуватися дистанції у відносинах з дорослими. Ініціативність та енергійність найчастіше поєднуються з мінливістю і поверховістю інтересів; підприємливість – з відсутністю цілеспрямованості; хороші здібності – з недостатньою витримкою і легковажністю. Тому все їх життя складається зі злетів і падінь. Блискуче починають справу, проте рідко доводять її до кінця. На навколишній світ дивляться через «рожеві окуляри», а майбутнє видається їм безхмарним і повним райдужних перспектив. Важко адаптуються в колективі, де правилами та інструкціями регламентується не лише праця, а й дозвілля (табори, інтернати, армія).

У питаннях любові і моралі підлітки-гіпертими нерозбірливі та прагнуть якомога скоріше реалізувати свої сексуальні потяги. Для них не має великого значення з ким вони вступають у статевий зв'язок, їх не хвилює, що буде після цього. Вони легко закохуються, але на постійне віддане кохання нездатні.

У ранньому підлітковому віці, перебуваючи у ситуації виховання за типом гіперопіки, схильні до втеч з дому і до бродяжництва, але частіше влітку, щоб «покататися, подивитися світ». Схильні до пияцтва і правопорушень. Їм приємно випити і поговорити у веселій компанії, вони люблять брати участь в ризикованій «справі». У правопорушення їх, в першу чергу, приваблює не нажива, а прагнення до пригод, п'янке відчуття небезпеки, бажання виглядати «героєм». Жорстокість і агресивність для них не характерні.

«Слабким місцем» гіпертимного типу є непереносимість одноманітної обстановки, а також монотонність праці, та ще вимагає скрупульозної ретельності, ізоляції від однолітків.

2. Емоційно-лабільний тип. У дитинстві виявляють схильність до невротичних реакцій. Головна риса підліткового віку - часта зміна настрою з найменшого, непомітного для стороннього ока, приводу. Іноді настрої змінюються по кілька разів протягом дня. Безтурботно веселий, бадьорий, енергійний підліток «раптом» стає похмурим, сумним, пригніченим. Поріг емоційної витривалості таких підлітків дуже невисокий. Вони надзвичайно чутливі до похвали, уваги, заохочення і тоді готові «гори звернути», але найменша образа, насмішка, навіть непривітний погляд неодмінно приводять їх до зневіри. Ці різкі зміни настрою створюють у оточуючих враження поверховості та легковажності. Однак цих підлітків вирізняють глибокі почуття. Вони здатні щиро і віддано любити, співпереживати чужому горю, відчувати прихильність до близьких друзів, але тільки в тому випадку, якщо користуються взаємністю.

Люблять компанії однолітків, але не для лідерства, а для нових вражень, хочуть бути опікуваними улюбленицями й улюбленцями. Протиправне поведінка для них не властива. Хіба що в поганому настрої можуть посваритися з батьками, нагрубити вчителю, кинути розпочату роботу, але незабаром пошкодувати про це.

«Слабке місце» – емоційне відкидання з боку значущих осіб, розлука з тими, до кого були прив'язані.

3. Психастенічний тип. У дитинстві поруч із деякою боязкістю і лякливістю, рано проявляється моторна невправність, схильність до розсудливості та не за віком «інтелектуальні» інтереси. У підлітковому віці головною рисою є нерішучість, схильність до нескінченних міркувань, тривожна недовірливість у вигляді побоювань за своє майбутнє і майбутнє своїх близьких, любов до самоаналізу, самокопання;

Нерідко батьки покладають дуже великі надії на свого маленького кумира, чекають від нього «виняткових» успіхів, не тільки в навчанні, але і в музиці, спорті, вивченні мов. Дитина з тривожно-недовірливими рисами характеру не залишається байдужою до цих, найчастіше завищених, надій своїх батьків, але у неї з'являється страх, що він не виправдає їх довіри, невпевненість у своїх силах. Іноді сумніви набувають характеру нав'язливих побоювань, дій, ритуалів. Хлопчикам особливо властива тривога за матір.

Характерні боязкість, надмірна сумлінність і сором'язливість. Вони рідко переживають почуття радості, а безтурботні веселощі їм майже не доступні. Постійно зважуються всі обставини «за» і «проти», вони постійно сумніваються. Тому всяка ініціатива для них скрутна, а прийняття остаточного рішення – болісне.

Психастеніки не люблять знаходитись у центрі уваги. Почувають себе добре лише в компанії собі подібних, а в неформальних підліткових групах найчастіше виконують роль «шісток». У питаннях сексу такі підлітки нерішучі. Для них ціла подія – запросити дівчину на танець, а тим більше поцілувати її. Тому рано виникаючий статевий потяг часто трансформується у виснажливий онанізм. Для психастеніків характерні пошуки відповіді на вічне питання про «сене життя», вони намагаються розібратися в таких категоріях, як честь, справедливість, любов до людей. З цією метою опрацьовують книги, особливо з біології та філософії. Не знаходячи в них готової відповіді на свої питання захоплюються «модними» теоріями, вступають в гуртки «інакомислячих».

Страждаючи від нерішучості, такі підлітки нерідко вдаються до алкоголю чи наркотиків як засобів, що допомагають подолати труднощі у спілкуванні. У стані сп'яніння вони стають сміливими і рішучими, легко вступають у контакт з оточуючими. Похмілля зазвичай важке. На ранок терзають докори сумління, вони згадують подробиці «походеньок»,

стратять себе за це. І щоб стало легше – знову алкоголь, можлива патологічна залежність.

«Слабким місцем» виступає тривале перебування підлітка в ситуації підвищеної моральної відповідальності.

4. *Шизоїдний тип*. З перших років такі діти люблять грати одні. Вони мало тягнуться до однолітків, уникають метушні і гучних забав, надають перевагу товариству дорослих, подовгу мовчки слухаючи їх бесіди між собою. У підлітковому віці всі риси шизоїдного типу вкрай загострюються. Насамперед впадають в очі замкнутість і відгородженість від реального світу, проте самотність їх не обтяжує. Внутрішній світ їх наповнений фантазіями і захопленнями, але доступ туди для оточуючих закритий. Їм властива парадоксальність емоційного життя і поведінки. Будучи замкнутими, вони можуть абсолютно несподівано розкритися перед малознайомими людьми. Для них характерні недолік інтуїції, невміння вловлювати відтінки у вчинках і словах оточуючих. Шизоїди не володіють почуттям дистанції, можуть не вчасно заговорити, несподівано встати і піти, тому в очах оточуючих вони часто виглядають диваками, а то і нетактовним людьми. Невдалі спроби знайти друга по душі, мимозоподібна чутливість в таких пошуках, швидка виснаженість в контактах («не знаю про що говорити») спонукають до ще більшого уходу в себе.

Чимало шизоїдів серед переконаних у своїй правоті бродяг і нероб, які за словами відомого психіатра П.Б. Ганнушкіна, «обрали цей спосіб життя з невміння і небажання втиснути свою оригінальну особистість у вузькі рамки впорядкованого культурного життя».

Алкоголізація їм не властива, проте іноді вживають спиртні напої для полегшення контактів з оточуючими.

Ударом по «слабкому місцю» є ситуація, в якій необхідно швидко і легко вступити в неформальні контакти з оточуючими. Нестерпним є

також грубе, насильницьке вторгнення в інтимний світ фантазій і захоплень. Психологічним захистом від життєвих труднощів і негараздів зазвичай служить уход в себе. Тому можуть особливо інтенсивно віддаватися своїм захопленням з точки зору оточуючих, в самий невідповідний момент.

5. Істероїдний тип. Частіше зустрічається у дівчаток. Найбільш характерними рисами є прагнення бути в центрі уваги, демонстративність, театральність, потреба постійно викликати подив і захоплення. Для цього використовуються всі можливі засоби: екстравагантний одяг, модна зачіска, естрада, незвичайні види спорту, спеціальність, де можна бути весь час помітним (офіціантки, манекенниці). Претензії істероїдів майже завжди перевищують реальні можливості. Байдужість і зверхність для таких підлітків гірше, ніж презирство і ненависть.

Брехливість і фантазування спрямовані цілком на звеличення своєї особистості з тим, щоб знову ж звернути на себе увагу. Для цього можуть використовувати і порушення поведінки. Схильні перебільшувати свою алкоголізацію, щоб зобразити себе наркоманами, але зазвичай більше прибріхують. Взагалі, коли брешуть, то так входять в роль, що можуть обдурити кого завгодно.

У групі однолітків прагнуть до лідерства, але достатніх властивостей і підстав до цього у них немає. Невдачі серед однолітків – крах домагань на лідерство, розвінчана винятковість і навіть відкинуте кохання – істероїдні підлітки схильні виміщувати на батьках. Улюблені та розпечені з дитинства, на подив батьків, вони платять холодністю, а то й озлобленням.

«Слабке місце» – удар по егоцентризму, тобто ситуації, коли його не помічають. Може доходити до демонстративних суїцидальних спроб.

6. Нестійкий тип. З дитинства неслухняні, непосидючі, всюди і у все лізуть, але при цьому боягузливі, бояться покарань, легко

підкорюються іншим дітям. Елементарні правила поведінки складно засвоюються. За ними весь час доводиться стежити. З першого класу школи не бажають вчитися. Повне безвілля виявляється, коли справа стосується будь-якої праці, виконання обов'язків і боргу. Найчастіше вони байдужі до свого майбутнього, і живуть «сьогоднішнім, днем». Рано з'являється тяга до задоволень, розваг і неробства. Готові всі дні проводити у вуличних компаніях. З дитинства починають палити, легко йдуть на дрібні крадіжки. Шукають гострих відчуттів: рання алкоголізація, хуліганство, тяга до наркотиків (токсикоманія). Такі підлітки схильні до наслідування, безініціативності, сугестивності й легко піддаються думці більшості.

Найстрашніше для таких підлітків – самотність. Однак у неформальній групі в силу своєї слабохарактерності майже завжди грають другорядну роль виконавця чужих бажань.

Сексуальні потяги не відрізняються великою силою, часто служать джерелом розваг. На грубе почуття, як і на віддану дружбу такі підлітки не здатні. Потрапляючи під вплив асоціальної компанії вони рано чи пізно починають статеве життя і легко схиляються до статевих збочень.

«Слабке місце» нестійкого типу – бездоглядність.

7. Епілептоїдний тип. Зрідка риси цього типу проступають ще в дитинстві. Така дитина може годинами плакати і її неможливо ні втішити, ні відвернути, ні приструнити. Поряд з цим можуть проявлятися садистські нахили: люблять мучити тварин, дражнити малюків, знущатися над безпорадними. Відзначається також недитяча ошадливість по відношенню до свого одягу, всього «свого». І вкрай злобна реакція на тих, хто збирається зазіхнути на їх власність.

Головна риса в підлітковому віці – схильність до періодів злісно-тужливого настрою. З роздратуванням і пошуками об'єктів на чому можна зірвати зло. Такі стани тривають годинами, іноді днями, поступово

розвиваючись і повільно слабнучи. Спалахи збудження лише на перший погляд здаються раптовими. Афект починається довго і поступово, а привід може бути нікчемним. У афекті можлива нестримна лють, цинічна лайка, жорсткі побої, байдужість до безпорадності супротивника. Такі підлітки не прислухаються до чужої думки, абсолютно не терплять, якщо їм суперечать, не виносять критичних зауважень на свою адресу. Вони дуже люблять себе, владні і разом з тим підозрілі, легко ображаються, дріб'язкові й прискіпливі. Будь-яка непокора приводить їх до люті, а затаївши злість, вони можуть місяцями «вистежувати» жертву, щоб помститися їй. Ці якості дозволяють підпорядкувати собі більш сильних і старших за віком, у тому числі і батьків.

У сім'ї епілептоїди – деспоти, повністю ігнорують існуючий порядок і сімейні традиції, що вимагають особливих привілеїв. Не підвищуючи голосу, вони можуть довести батьків до відчаю, а потім піти з дому і не повертатися годинами. Здатні через дрібницю нагрубити, просто з інтересу зіпсувати настрій близьким.

Інтенсивний статевий потяг, схильність до сексуальних ексцесів у епілептоїдів можуть поєднуватися з садистськими нахилами.

Алкогольне сп'яніння протікає часто важко, з люттю і бійками. У п'яному стані можуть здійснювати вчинки, від яких не залишається спогадів. Схильні напиватися до «відключки», надають перевагу горілці. Серед захоплень превалюють азартні ігри, колекціонування та види спорту, які дозволяють взяти верх над оточуючими (карате, бокс).

Звичайними рисами є в'язкість, малорухливість, інертність. Схильні до консерватизму, люблять раз і назавжди встановлений порядок, підозрілі до всіх нововведень. Їх ще називають «зберігачами традицій». Вони приділяють велику увагу своєму здоров'ю. Найчастіше епілептоїди мають характерний зовнішній вигляд – приземкувата міцна постать, масивний торс, короткі кінцівки, трохи вдавнені в плечі голова, велика щелепа.

«Слабке місце» – не переносять буди-яку непокору собі, чутливі до матеріальних втрат, нездатні вгамувати своє владолюбство, приборкати ревності.

8. **Циклоїдний тип.** У дитинстві не відрізняються від однолітків або справляють враження гіпертимів. З настанням пубертатного періоду може виникнути перша субдепресивна фаза, Надалі ці фази чергуються з гіпертимними або з відносно рівним настроєм. Тривалість фаз змінюється – спершу дні, потім 1-2 тижні. З віком вони можуть подовжуватись або, навпаки, згладжуватись.

У субдепресивній фазі відзначаються млявість, занепад сил, все валиться з рук. Те, що раніше давалося легко і просто, тепер вимагає зусиль. Важче стає вчитися. Спілкування з оточуючими починає обтяжувати, компанії уникають. Пригоди і ризик втрачають привабливість. У такі дні вони стають млявими хатніми дітьми. Місцем найменшого опору у субдепресивній фазі є докорінний злам життєвого стереотипу (наприклад, перехід від опіки у шкільному навчанні до відносної свободи вищого навчального закладу). Такий злам може затягнути субдепресивну фазу. У цій фазі з'являється вибіркова чутливість до докорів, закидів, звинувачень – до всього, що сприяє виникненню ідей самозвинувачення і самознищення. Делінквентність, втечі з дому, токсикоманічна поведінка невластиві. Алкоголізуватись можуть в компаніях під час гіпертимної фази. Самооцінка формується поступово, у міру накопичення досвіду «хороших» і «поганих» періодів. При нестачі такого досвіду вона може бути неточною.

9. **Астеноневротичний тип.** З дитинства нерідко виявляються ознаки невропатії: неспокійний сон, поганий апетит, примхливість, плаксивість, лякливість, іноді нічні страхи, енурез, заїкання тощо. В інших випадках дитинство проходить благополучно і перші ознаки астеноневротичної акцентуації виникають тільки в підлітковому віці.

Головними рисами є підвищена стомлюваність, дратівливість та схильність до іпохондрії. Стомлюваність особливо виявляється при розумових заняттях або при фізичних і емоційних напругах, наприклад, в обстановці змагань. Дратівливість веде до раптових афектних спалахів, виникають інколи з незначного приводу. Роздратування може вилитися на тих, хто випадково під руку. Воно легко змінюється каяттям і сльозами. Схильність до іпохондризації може бути особливо сильною. Такі підлітки уважно прислухаються до найменших тілесних відчуттів, охоче лікуються, укладаються в ліжку, піддаються лікарському обстеженню. Найбільш частим джерелом іпохондричних переживань у хлопчиків стає серце. Підліткові порушення поведінки, по типу делінквентності, ранньої алкоголізації, цьому типу акцентуації невластиві. Реакція емансипації зазвичай обмежується маломотивована спалахами роздратування щодо батьків, вихователів, старших взагалі. Прагнуть спілкуватись з однолітками, шукають компанії, але швидко від неї втомлюються і вважають за краще самотність або спілкування з одним близьким другом. Самооцінка насамперед відображає турботу про здоров'я.

10. *Сенситивний тип*. З дитинства боязливі. Часто бояться темряви, стороняться тварин, особливо собак, бояться залишитися одні, бути замкненими будинку. Цураються жвавих і гучних однолітків. Не люблять рухливих ігор і пустощів. Боязкі і соромливі серед сторонніх і в незвичайній обстановці. Не схильні до легкого спілкування з незнайомими. Все це може справляти помилкове враження про замкнутість і відгородженості від навколишнього. Насправді такі діти досить товариські з тими, до кого звикли. Грати часто люблять з малюками, відчуваючи себе з ними більш впевнено і спокійно. До рідних і близьких бувають прив'язані навіть при холодному і суворому відношенні до них. Відрізняються слухняністю, мають славу «домашніх дітей». Школа їх лякає шумом, метушнею і бійками на перервах. Звикаючи до одного класу і навіть

страждаючи від переслідувань деяких однокласників, вкрай неохоче переходять в інший.

Початок пубертатного періоду зазвичай відбувається без особливих ускладнень. Труднощі починаються в старшому підлітковому віці, з моменту вступу в самостійне життя. Тоді виявляються дві головні риси цього типу: надмірна вразливість і почуття власної неповноцінності. У собі бачать безліч недоліків, особливо в області морально-етичних і вольових якостей. Ні до делінквентності, ні до алкоголізації схильності не відзначається. До спиртних напоїв нерідко проявляють вкрай негативне ставлення. В алкогольному сп'янінні замість ейфорії можуть загострюватися депресивні переживання. Сенситивні юнаки зазвичай не палять.

11. **Конформний тип.** Головна риса цього типу – постійна і надмірна конформність до свого безпосереднього оточення. Життєве правило – думати «як усі», вести себе «як усі», старатися, щоб «усе було, як у всіх» – від одягу і манери поводитися до світогляду і суджень стосовно важливих питань. При цьому під «усіма» розуміється звичне оточення. Від оточуючих намагаються ні в чому не відставати, але не люблять виділятися, забігати вперед. Конформність поєднується з вражаючою некритичністю. Все, що говорить звичне оточення, все, що приносять звичні канали інформації – все це і є істина. І навіть якщо по цих каналах починають надходити відомості, явно суперечать дійсності, вони довго приймають їх за чисту монету.

Захоплення конформного підлітка цілком визначаються його оточенням і велінням часу. Слабке місце конформного характеру – низька терпимість до різких змін. Злам життєвих стереотипів, позбавлення звичного суспільства можуть послужити причиною реактивних станів. До гострих афектних реакцій особливої схильності не виявляється. Під впливом оточуючих найчастіше схильні до алкоголізації. Самооцінка

конформних підлітків може бути непоганою. Багато хто з них досить правильно зазначає основні риси свого характеру.

Слід підкреслити, що «чисті» типи зустрічаються рідко, частіше акцентуації поєднуються. При цьому один з типів (частіше гіпертимний, лабільний або епілептоїдний) виступають базовими, до яких приєднуються риси інших. Це відбувається внаслідок неоднозначних наслідків дії генетичних (біологічних), зокрема – темпераменту (див. нижче табл. 2.1) і соціальних факторів, що впливають на становлення її характеру.

Одним з визначальних чинників які впливають на формування акцентуації характеру, є система виховних впливів у родині.

Психологи та педагоги багато сперечаються про те як виховувати правильно. Досі рецепта правильного виховання, з яким би погодилася більшість, не знайдено. Але от про те, яке виховання неправильне, більшість вчених домовились.

Таблиця 2.1.

Зв'язок акцентуацій характеру і типів темпераменту (за К. Седих)

<i>Тип темпераменту</i>			<i>Акцентуації характеру</i>
<i>Сила-слабкість</i>	<i>Лабільність-стійкість</i>	<i>Рухливість-інертність</i>	
Сильний	<i>Холерик</i> Неврівноважений	Рухливий	Нестійка Істероїдна Лабільна Циклоїдна
Сильний	<i>Сангвінік</i> Врівноважений	Рухливий	Гіпертимна Епілептоїдна
Сильний	<i>Флегматик</i> Неврівноважений	Інертний	Шизоїдна Конформна
Слабкий	<i>Меланхолік</i> Врівноважений	Рухливий	Сенситивна Психастенічна Астеноневротична

У наступному розділі ми розглянемо типи неправильного виховання та їх роль у формуванні акцентуацій характеру.

Питання для самоконтролю

1. Які параметри багатовимірної структури особистості найбільш притаманні підлітку ?
2. Користуючись схемою періодизації розвитку особистості в ході життя, дайте загальну характеристику підліткового віку.
3. Які найбільш характерні поведінкові дитячі реакції ?
4. Які характерні поведінкові підліткові реакції ?
5. Як дорослі можуть прискорити перехід від негативної позитивній фазі підліткового віку, якими сприятливими ознаками характеризується цей перехід?
6. Які типи акцентуацій характеру частіше за інші виділяють різні автори?
7. Які «сильні» і «слабкі, вразливі» місця властиві цим акцентуаціям?
8. Які з акцентуацій характеру є «групою ризику» для формування делінквентної поведінки і чому?
9. Як пов'язані типи темпераменту і акцентуації характеру?
10. Які з акцентуацій характеру є «групою ризику» для формування делінквентної поведінки і чому?
11. Як пов'язані типи темпераменту і акцентуації характеру ?

Використані та рекомендовані джерела

Базова література

- Батаршев А.В. Диагностика черт личности и акцентуаций. Практич. руководство / А.В. Батаршев. – М.: Психотерапия, 2006. – 288 с.
- Зелюк В.В. Особистість в освіті: парадигма культури. Монографія / В.В. Зелюк, В.Ф. Моргун, Т.А. Устименко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 212 с.
- Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста / В.В. Ковалев. – М.: Медицина, 1979. – 608 с.
- Личко А.Е. Подростковая психиатрия / А.Е. Личко. – Л.: Медицина, 1985. – 416 с.

Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – С.-Пб.: Речь, 2009. – 256 с.

Максименко С.Д. Психологія особистості: підручник / С.Д. Максименко та ін.; за ред. С.Д. Максименка. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.

Максимова Н.Ю. Акцентуації характеру та психопатії // Н.Ю. Максимова. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – К.: Либідь, 2011. – С. 95-105.

Седих К.В. Психологія розвитку: ранні етапи дитинства. Навчальний посібник / К.В. Седих, Т.І. Губіна, Н.О. Юдіна, Є.Г. Хоменко; за ред. К.В. Седих. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. – 248 с.

Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Д.Б. Эльконин. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – С. 60-77.

Допоміжна література

Выготский Л.С. Проблема возрастной периодизации детского развития / Л.С. Выготский // Психология развития. Хрестоматия / под ред. А.К. Болотовой, О.Н. Молчановой. – М.: Изд-во «Омега-Л», 2004. – С. 11-25.

Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.

Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 159 с.

Зайцев А.А. Причины и условия формирования девиантного поведения подростков, совершивших сексуальные преступления, его коррекция и профилактика / А.А. Зайцев // Автореф. канд. дис. – Харьков, 1992. – 23 с.

Исаев Д.Н. Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты / Д.Н. Исаев, В.Е. Каган. – Л.: Медицина, 1988. – 160 с.

Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум; пер. с англ. Н. Мальгиной и др.; под общ. науч. ред. А.А. Алексеева. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

Кузикова С.Б. Психологічні основи становлення суб`єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. – Суми: МакДен, 2012. – 410 с.

Лебединская К.С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере: Клинико-психологическая характеристика «трудных подростков» / К.С. Лебединская, М.М. Райская, Г.В. Грибанова. – М.: Педагогика, 1988. – 168 с.

Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – Киев, 1976. – 328 с.

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

Монистическая концепция многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 год / [сост. В.Ф. Моргун]. – Полтава, 1989. – 56 с.

Моргун В.Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии / В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачёва. – М.: МГУ, 1981. – 84 с.

Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціологічна думка.– К., 1992.–№ 2.–С. 27-40.

Моргун В.Ф. Другий і третій віки людини у контексті періодизації багатовимірного розвитку особистості. Додаток // Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник / за ред. В.Ф. Моргуна. – К.: ВД «Слово», 2013. – С. 260-264.

Патохарактерологический диагностический опросник для подростков / под ред. А.Е. Личко, Н.Я. Иванова. – Л., 1976.

Подмазин С.И. Тесты для диагностики акцентуации характера у подростков / С.И. Подмазин . – М., 1994.

Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М.И. Боришевского. – К.: Выща школа, 1980. – 168 с.

Психология современного подростка / под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. Е.И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.

Рибалка В.В. Моністична теорія багатовимірного розвитку особистості у працях В.Ф. Моргуна / В.В. Рибалка // Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці. – Одеса: В.В. Букаєв, 2009. – С. 352-369.

Слободчиков В.И. Категория возраста в психологии и педагогике развития // Вопросы психологии. – М., 1991. – № 2. – С. 37-49.

Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 288 с.

Розділ 2. СІМ'Я

Структура сім'ї розрізняється залежно від того, як у ній розподілені основні обов'язки: порівну або ж головна їх частина зосереджена в руках однієї людини. У вітчизняних сім'ях у більшості випадків подружжя орієнтовані на рівномірний розподіл обов'язків і рівноправну участь у вирішенні сімейних проблем (Мацковська, Гурко, 1986). Однак на практиці це здійснюється далеко не завжди. Типовий для російських сімей перекося у виконанні господарсько-побутових справ між подружжям веде до перевантаження жінок (особливо працюючих) і, як наслідок, до незадоволення їх потреби у відновленні фізичних сил, культурному та духовному збагаченні.

У сучасній сім'ї все частіше має місце так зване двовладдя, коли подружжя є лідерами по черзі або в різних сферах діяльності. Водночас показано, що боротьба за владу виступає першим поштовхом для сварок у двох з трьох пар, які розлучаються (Васильченко, Решетняк, 1990).

У нашій країні найбільш поширена структура, при якій сім'я складається з дорослих (чоловіка, дружини і в ряді випадків бабусі, дідуся) і дітей (зазвичай в сім'ї одна або дві дитини). Для структури вітчизняної сім'ї характерні певні особливості, які можуть виступати як причини її дисфункції (Ейдеміллер, 2002):

- зберігається патріархальна сім'я, що складається з декількох поколінь;
- межі між підсистемами дідусів – бабусь, батьків і дітей погано структуровані та дифузні, тому влада нерідко належить бабусям (частіше) і дідусям;
- у багатьох сім'ях в декількох поколіннях відсутні чоловіки, що веде до затримки розвитку у дітей, їх психічної нестійкості і більшої чутливості до стану матері, до ускладнень статево-рольової ідентифікації (особливо у

хлопчиків), формуванню неадекватних стереотипів і установок по відношенню до сімейного життя, не кажучи вже про перевантаження жінок;

- кілька поколінь родини перебувають в тривалій залежності один від одного не тільки з духовної, але і з матеріально-побутової сторони: молоді сім'ї живуть або в комунальних квартирах, або разом з родичами, без надії на придбання власного житла і можливості незалежної самостійного життя;

- ідеологія тоталітарного суспільства, яка існувала в СРСР, сформувала жорстку систему примусу і повинності, через яку на рівні побуту, поведінки і духовних цінностей людина була змушена забувати про власне «я», свої бажання та потреби на догоду державі;

- руйнування колишньої ідеології і відсутність нової, яка б дозволила особистості знайти почуття приналежності, захищеності, вибудувати і реалізувати морально-етичні цінності, призвели до того, що в суспільстві зросла потреба в ілюзіях і чудесах, з одного боку, і прагненню до поверхових, ні до чого не зобов'язуючих контактів, – з іншого.

Порушення структури сім'ї перешкоджають виконанню сім'єю своїх функцій. Наприклад, нерівномірність розподілу господарсько-побутових обов'язків між подружжям є порушенням структури взаємин, оскільки перешкоджає задоволенню низки потреб тієї людини, яка взяла на себе основне навантаження. Питання про те, що в сім'ї є нормою, а що порушенням, – одне з найбільш важких питань в сучасній науці про сім'ю.

У інтегративній моделі сім'я розглядається як комунікативна система, в якій повідомлення передаються на різних логічних рівнях. Прийнято виділяти метакомунікацію, як приналежну до більш високого логічного рівня, ніж просто комунікація. Метакомунікація може бути вербальною і невербальною, вона являє собою коментарі з приводу комунікації. Це сигнали, що допомагають правильно зрозуміти контекст

повідомлення. Побудова висловлювання на двох логічних рівнях, які взаємно суперечать один одному, призводить до парадоксу. Крайнім варіантом парадоксальної комунікації є випадок «подвійного зв'язку» (Бейтсон та ін., 1993).

Системна модель Д.Н. Оудсхоорна дозволяє подолати протиріччя індивід-система та інтегрувати різні теоретичні підходи. Намагаючись докласти загальну теорію систем до психіатричної практики, Оудсхоорн (1993) розробив діагностичну модель, що складається з шести рівнів:

1. Проблеми із зовнішнім соціальним оточенням.
2. Проблеми в сімейній системі.
3. Когнітивні та поведінкові проблеми.
4. Емоційні конфлікти з аспектами несвідомого.
5. Порушення розвитку та особистісні розлади.
6. Біологічні порушення.

Всі ці рівні взаємопов'язані, і, відповідно до загальної теорії систем, поліпшення в будь-якій області і на будь-якому рівні системи вплине на всі інші. Розробляючи стратегію психотерапії, необхідно вибрати не більше трьох рівнів, на яких порушення найбільш виражені, і зосередитися на них.

Інтегративна модель працює з другим рівнем системної моделі Оудсхоорна, тобто власне з проблемами в сімейній системі.

Інтегративна модель показує, що на сімейну систему можна поглянути з точки зору її: 1) структури, 2) комунікацій, 3) стадій розвитку життєвого циклу сім'ї, 4) сімейної історії та 5) функцій в ній проблемної поведінки і симптомів. Сімейні моделі зазвичай використовуються для встановлення зв'язку між теорією, емпіричними дослідженнями і клінічною практикою. Такі моделі включають згуртованість, ієрархію і гнучкість, тобто здатність сімейної системи адаптуватися до змін, стресів.

Як пише А. Варга, життєвий цикл російської міської родини значно відрізняється від американської. Ці відмінності пов'язані насамперед з

економічними причинами, однак істотно впливають також і культурні особливості свідомості російських жителів. Головна відмінність полягає в тому, що в Росії практично не було нуклеарних сімей, що живуть окремо: по-перше, тому, що у більшості населення немає грошей, щоб купити собі окрему квартиру або побудувати будинок, по-друге, життя великою сім'єю не вважається важким і неприємним. Цінність родинних відносин дуже висока, і до будь-якої літньої жінки можна звернутися «бабуся» – це буде і доречно, і ввічливо. Слова «Синку, допоможи» або «Донечко, спасибі тобі», які ми чуємо від незнайомих людей, просто викликають непрошену сльозу. Знамените сталінське «Брати і сестри!», яке прийшло на зміну ідеології класової боротьби, породило вибух патріотизму під час Великої Вітчизняної війни.

Розглянемо життєвий цикл російської родини.

1. ***Перша стадія*** життєвого циклу – це ***батьківська сім'я з дорослими дітьми***. Молоді люди не мають можливості пережити досвід самотійного, незалежного життя. Все своє життя молода людина – елемент своєї сімейної системи, носій її норм і правил, дитина своїх батьків. Зазвичай у неї немає ясного уявлення про те, що було досягнуто в її житті особисто нею самою, їй важко виробити почуття особистої відповідальності за свою долю. Вона не може перевірити на практиці ті правила життя, стандарти і норми, які отримала від батьків, і часто не може виробити свої правила. Тобто людина, яка зробила себе сама, – явище рідкісне.

2. На ***другій стадії*** життєвого циклу сім'ї ***хтось з молодих людей знайомиться з майбутнім шлюбним партнером, одружується і приводить його в будинок своїх батьків***. Це суттєва зміна правил батьківської сім'ї. Завдання дуже складне – створити маленьку сім'ю всередині великої. Молоді люди повинні домовитися не тільки один з одним про те, як вони будуть жити разом, за якими правилами. Вони ще

мають домовитися з батьками, вірніше, передомовитись про те, як вони будуть ладнати один з одним. Патріархальні правила пропонують варіант такого договору: молодий чоловік або дружина входить у велику сім'ю на правах ще однієї дитини – сина чи дочки. Батьків чоловіка або дружини пропонується називати «мама» і «тато». Тоді молоді подружжя як би і не подружжя, а неначе брат з сестрою. Не всяка молода сім'я готова до такого сценарію відносин. Добре, якщо подружжя не готові до цього разом, набагато гірше, коли до цього не готовий хтось один. Тоді один член пари хоче бути чоловіком або дружиною по-перше, а сином або дочкою по-друге, у іншого ж – пріоритети зворотні. Конфлікт, що виникає в цьому випадку, всім відомий і часто виглядає як сварка між свекрухою та невісткою або між зятем і батьками дружини. Насправді ж в його основі лежить конфлікт рольових пріоритетів у подружжя.

Нова підсистема насамперед потребує сепарації, стара система, підкоряючись закону гомеостазу, хоче зберегти все, як було. Таким чином, створюється парадоксальна ситуація: шлюб як би є і в той же час його як би і немає. Ситуація болісна для всіх. Наприклад, в одній сім'ї мати чоловіка тримала свої речі в стінній шафі тієї кімнати, де жив молодий чоловік ще з тієї пори, коли він був дитиною. Коли він одружився, вона не змінила своїх звичок, та й нову шафу нікуди було ставити, і грошей на неї не було. Мати заходила в кімнату до молодят в будь-який час за своїми речами. Не дивно, що молоді люди не змогли зберегти свій шлюб. Вторгнення в життя молодого подружжя зовсім необов'язково супроводжується конфліктними, поганими стосунками в сім'ї. Одна ніжна мати була дуже рада одруженню свого сина і вночі приходила в кімнату до молодих, зрозуміло, без попередження, «щоб помилуватися на цих голубків».

3. Третя стадія сімейного циклу пов'язана з **народженням дитини**. Це також кризовий період для всієї системи. Знову необхідно домовлятися

про те, хто що робить і хто за що відповідає. У сім'ях з розмитими межами підсистем і невиразною організацією нерідко погано визначені сімейні ролі. Наприклад, не ясно хто функціональна бабуся, а хто функціональна мама, тобто хто фактично здійснює турботу, догляд, виховання дитини. Часто ці ролі сплутані, і дитина – швидше син або дочка бабусі, а не матері. Власні батьки дитині – швидше старші брат і сестра. Мати і батько працюють, а бабуся на пенсії. Вона багато часу проводить з дитиною, а при цьому стосунки матері і бабусі можуть бути не достатньо злагодженими. Ці обставини не може не відобразитися на дитині. Нерідко вона включається в боротьбу.

4. На *четвертій стадії* з'являється *друга дитина в сім'ї*. Як і в західних аналогах, ця стадія досить м'яка, оскільки вона повторює багато в чому попередню стадію і нічого кардинально нового, окрім дитячих ревнощів, в сім'ю не вносить.

5. На *п'ятій стадії* починають активно *старіти і хворіти прабабки*. Сім'я знову переживає кризу. Старі стають безпорадними і залежними від середнього покоління. Фактично вони займають позицію маленьких дітей у сім'ї, стикаючись, однак, частіше з досадою і роздратуванням, ніж з любов'ю. Зі стариків виходять небажані і нелюбимі діти, в той час як всім ходом попереднього життя вони звикли бути головними, приймати рішення за всіх, бути в курсі всіх подій. Це стадія чергового перегляду договору, болісна для всіх. У культурі існує стереотип «хорошої дочки (сина)»: це той, хто на старості років піднесе своїм батькам склянку води. Старі, у яких немає близьких, гідні жалю, бо «нікому подати їм стакан води». Докір поганим дітям: «Нема кого попросити подати склянку води». Тобто в суспільній свідомості немає моделі самотнього і самостійного життя людей похилого віку. Вважається негідним дозволити померти своїм старим поза домом, помістити в

будинку для престарілих, під час хвороби особливою заслугою вважається лікувати стару людину вдома, не віддавати до лікарні.

Нерідко цей період у житті старших членів сім'ї збігається з періодом статевого дозрівання дітей. У такій сім'ї він проходить інакше, ніж в нуклеарній. Можуть виникати коаліції людей похилого віку з підлітками проти середнього покоління; наприклад, старі покривають пізні відлучки і шкільні неуспіхи підлітків.

Водночас у середнього покоління є хороша управа на підлітків. Хворі люди похилого віку в будинку вимагають догляду і нагляду. Цей обов'язок цілком можна передати підліткам, прив'язавши їх до будинку, позбавивши шкідливої вуличної компанії, уповільнивши процес побудови їх ідентичності.

6. Шоста стадія повторює першу: старі померли, і перед нами сім'я з дорослими дітьми.

Багато стадій життєвого циклу американської родини присутні в життєвому циклі російської міської родини, наприклад, стадія залицяння, укладення неофіційного (або частково офіційного) шлюбного договору між двома партнерами, народження дітей, етапи їх психологічного розвитку та ін. Але вони присутні в зміненому вигляді, в контексті великої сім'ї з трьох поколінь. Основні особливості російської родини такі:

- сім'я, як правило, не є нуклеарною, а складається з трьох поколінь;
- матеріальна і моральна взаємозалежність членів сім'ї дуже велика;
- межі сімейної системи мають деякі особливості; як правило, вони не адекватні вимогам оптимальної організації;

- часто все вищевказане призводить до явища злитості, сплутаності сімейних ролей, невиразного поділу функцій, необхідності весь час домовлятися і неможливості домовитися надовго, заміщення, коли кожний у родині може функціонально бути кожним і одночасно ніким. Наприклад, в сім'ї, де бабуся виховує дитину, вона фактично є функціональною

матір'ю своєму онукові; чоловік і дружина ділять постіль, пов'язані інтимними стосунками, але можуть бути при цьому не пов'язані відносинами турботи і близькості, бо чоловік духовно і емоційно ближче до своєї матері. Він насамперед піклується про її інтереси. Функціонально цей чоловік – чоловік своєї матері і коханець своєї дружини. Сім'я живе в основному на гроші чоловіка, але сімейний бюджет розподіляє та ж бабуся, так що функціонально вона – голова сім'ї ;

- індивідуальність і суверенність практично відсутні. Молоде покоління набагато тісніше і жорсткіше пов'язане з попереднім поколінням, ніж на Заході; традиційність, наступність і одночасно конфліктність виражені дуже явно. Кожен член сім'ї знаходиться в щоденному контакті з великою кількістю близьких людей. Він включений у різні непрості відносини, одночасно виконує багато соціальних ролей, що часто не сумісні одна з одною. Соціальна грамотність, в певному сенсі спритність і одночасно діалогічність – це те, що дитина засвоює дуже рано. При такій сімейній організації основним часто є питання про владу. Воно вирішується в контексті будь-якого спілкування: тато забороняє, а мама дозволяє щось дитині; все це робиться при дитині та ще й хибно звучить таке: «Дитина слухається мене, а не тебе, значить, я головніший».

Отже, будь-яка сімейна система прагне пройти свій життєвий цикл відповідно до закону розвитку систем. У той же час кожна стадія життєвого циклу сім'ї прагне зупинитися назавжди, ніколи не мінятися, згідно закону гомеостазу.

2.1. Загальна характеристика сім'ї

Відхилення поведінки у підлітків виступають у тісному взаємозв'язку з конфліктами сім'ї. У підлітковому віці сім'я виступає як один з найважливіших факторів, що провокує характерологічні порушення

та делінквентні прояви підлітка. Прийнято виділяти три різновиди сімей: гармонійну сім'ю, власне негармонійну і псевдосолідарну.

У *гармонійній сім'ї* її члени пов'язані теплою і глибокою емоційною прихильністю один до одного, їх ролі в сім'ї доповнюють одна одну, ніхто з членів сім'ї не узурпує собі функції іншого й не ігнорує свої обов'язки. У середині гармонійної сім'ї відсутні стійкі підгрупи (наприклад: об'єднання матері з сином або дочки з батьком проти інших членів сім'ї). У такій сім'ї всі вікові труднощі, всі особливості різних типів акцентуацій значною мірою згладжуються і не ведуть до соціальної дезадаптації. Навіть аномалії особистості, що виникли після перенесених захворювань, в гармонійній сім'ї швидше і повніше компенсуються.

Негармонійні сім'ї відрізняються порушенням внутрішніх функціональних відносин. Власне негармонійна сім'я характеризується тим, що один з батьків займає домінуюче, а інший – занадто залежне становище («сімейний перекис»). Інтереси одних членів сім'ї задовольняються на шкоду іншим, або один з членів сім'ї ігнорує свою роль і перекладає свої обов'язки на іншого. Відсутнє істинне партнерство.

Ригідна псевдосолідарна сім'я суттєво відрізняється від попередніх типів беззастережним домінуванням одного з членів із залежним пасивним становищем інших, жорсткою регламентацією всього сімейного життя, відсутністю двосторонньої емоційної теплоти. Нерідко у деяких членів такої сім'ї існує свій маленький автономний світ, який оберігається від вторгнення інших, особливо владного сімейного лідера.

2.2. Типи внутрішньосімейних відносин

Згідно класифікації, запропонованої Е.Г. Ейдемільером, В.В. Юстицьким (1990), типи міжособистісних стосунків у сім'ї, виглядають наступним чином:

1. **Гармонійна сім'я** – це сім'я, в якій комунікації її членів емоційно насичені, соціальні ролі в сім'ї взаємно доповнюють одна іншу, ніхто з членів сім'ї не узурпує функцій іншого й не ігнорує власних.

2. **Деструктивна сім'я** – відрізняється відсутністю здатності її членів до взаємодоповнення, солідарності у вирішенні життєвих проблем, автономією окремих членів, що перешкоджає прийняттю колективних рішень, нерівномірністю або відсутністю взаємності в емоційних контактах.

3. **Сім'я, що розпадається** – в якій надмірно загострилася конфліктна ситуація, відхід одного з батьків з родини назріває або його ризик постійно високий, або фактично розлучення вже сталося, але юридично ще не оформлене, а подружжя продовжує жити разом.

4. **Сім'я, що розпалася**. У цій ситуації один з батьків покинув сім'ю, живе окремо, може мати нову сім'ю, але в якійсь мірі зберігає контакти з колишньою сім'єю і виконує ще частину функцій її члена.

Всі ці типи сімейної дезорганізації являють собою різні ступені переходу від гармонійної сім'ї до повного сімейного розпаду.

5. **Неповна сім'я**. Це ситуація, коли в силу різних обставин відсутній будь-хто з батьків. Не завжди відсутність одного з батьків є несприятливим психологічним фактором для підлітка, особливо, якщо другий з батьків позбавлений схильності до асоціального способу життя. Найбільш патогенною неповна сім'я стає в тих випадках, коли сімейний розпад зумовлений тривалими конфліктними відносинами між батьками, наявністю у них особистісних ускладнень, коли свідком і учасником сімейних конфліктів стає підліток.

6. **Ригідна псевдосолідарна сім'я** суттєво відрізняється від попередніх типів беззастережним домінуванням одного з членів із залежним пасивним становищем інших, жорсткою регламентацією всього

сімейного життя, закріпленою фіксацією в певних соціальних ролях, відсутністю емоційної теплоти в комунікаціях її членів.

Всі види негармонійних сімей є основною причиною неправильного виховання. Г.М. Міньковський пропонує наступну типологію виховного потенціалу сім'ї (див. нижче табл. 2.1.).

А.Є. Лічко, Е.Г. Ейдемільер пропонують таку класифікацію типів неправильного виховання, де критеріями виховного впливу виступають наступні параметри: рівень опіки (протекції) дитини дорослим; ступінь задоволення потреб підлітка, кількість вимог до підлітка в сім'ї; система заборон; система покарань (санкцій); стійкість виховного підходу. Кожен з описаних параметрів обов'язково входить в будь-який виховний процес.

Таблиця 2.1.

Типологія виховного потенціалу сім'ї (за Г. Міньковським)

<i>Типи виховання</i>	<i>Виховний потенціал сім'ї</i>
Правильне виховання	- виховально-сильний - виховально-стійкий
Неправильне виховання	- виховально-нестійкий - виховально-слабкий: а) з постійною конфліктною атмосферою б) з агресивно-негативною атмосферою
а) маргінальне виховання б) «протиправне» в) злочинне г) психічно обтяжене	- з підвищеним ризиком правопорушень та кримінальної поведінки

Типові особливості того чи іншого варіанту виховання визначаються ступенем вираженості кожного з перерахованих вище критеріїв виховного впливу. При неправильних типах виховання йдеться про надмірний або про недостатній вияв відповідного аспекту виховного процесу.

2.3. Типи неправильного сімейного виховання

1. **Гіпопротекція** – знижений рівень опіки з боку батьків. Крайня форма її прояву – повна бездоглядність, коли батьки не тільки ігнорують духовний світ дитини, але й не виконують самих елементарних вимог по догляду за нею – дитина не нагодована, погано одягнена, не має умов для ігор та підготування уроків. Частіше ж гіпопротекція проявляється недоліком опіки і контролю, відсутністю інтересу батьків до захоплень і переживань підлітка.

2. **Прихована гіпопротекція** – стиль виховання, при якому контроль за поведінкою та ціннісними орієнтаціями підлітка відрізняється формалізмом.

Заборони та заохочення батьків легко декларуються, але швидко самими забуваються. Підліток відчуває, що батькам не до нього, що виконання ними своїх батьківських обов'язків – формальна необхідність, нав'язана їм соціальними нормами.

3. **Потураюча гіпопротекція** – це ситуація, за якої безконтрольність і вседозволеність поєднуються з прагненням батьків захистити підлітка від громадського осуду і покарання. Рівень опіки виявляється зниженим, а ступінь задоволення потреб підлітка надмірним.

Всі види гіпопротекції особливо несприятливі при акцентуаціях гіпертимного, нестійкого і конформного типів у плані виникнення у підлітків схильності до асоціального способу життя.

4. **Домінуюча гіперпротекція**. При такому типі виховання батьки з одного боку дріб'язково опікають дітей, жорстко контролюють їх поведінку, надмірно захищають їх від уявних і справжніх небезпек, з іншого – у всьому нав'язують свою волю, свій спосіб вирішення життєвих проблем, позбавляючи тим самим підлітків самостійності, ініціативності, почуття відповідальності і обов'язку.

У гіпертимних підлітків домінуюча гіперпротекція посилює реакцію емансипації, яка у цих підлітків і так яскраво виражена. При психастенічній, сенситивній, астено-невротичній акцентуації домінуюча гіперпротекція посилює астеничні риси – тривожне почуття невпевненості в собі, невміння відстоювати власну думку, безініціативність, прагнення перекласти відповідальність з себе на інших. Домінуюча гіперпротекція обтяжує шизоїдні риси характеру.

5. *Потураюча гіперпротекція.* При такому вихованні підліток опиняється в центрі уваги сім'ї, стає об'єктом захоплення, завищених очікувань батьків. Більшість його вчинків сприймається без критики, найменші примхи задовольняються, у багатьох справах батьки «йдуть за підлітком». У той же час для такого виховання характерне прагнення батьків оберегти від життєвих труднощів, встати на захист підлітка в тих випадках, коли його егоцентричні потреби вступають у протиріччя з можливістю їх задоволення.

Цей тип виховання сприяє формуванню психопатичного розвитку за істероїдним типом, розвитку істероїдних рис характеру.

6. *Явне і приховане емоційне відторгнення.* В основі цих виховних підходів лежить усвідомлюване або неусвідомлюване ототожнення батьками своєї дитини з якими-небудь негативними моментами в їхньому житті. Дитина і підліток постійно відчують, що вони становлять для батьків перешкоду у здійсненні їх життєвих планів. У своєму крайньому прояві цей тип виховання отримав назву виховання за типом «Попелюшки». Явне емоційне відторгнення може проявлятися у жорстокому ставленні до підлітка. При прихованому емоційному відторгненні батьки часто усвідомлюють, що їх ставлення до дитини відрізняється від загальноприйнятих норм і намагаються замаскувати його підкресленою турботою і увагою. Проте подібне маскування нездатне компенсувати дефіцит справжнього теплого емоційного ставлення. В

інших випадках приховане емоційне відторгнення проявляється підвищенням опіки, посиленням регламентації поведінки, покараннями, зовні декларованими як турбота про майбутнє підлітка, а насправді представляють собою прагнення «відігратися».

Найбільш беззахисними перед таким ставленням батьків виявляються підлітки з емоційно-лабільною, сенситивною і астено-невротичною акцентуаціями характеру. Емоційне відторгнення може посилювати прояви епілептоїдної акцентуації характеру.

7. Виховання за типом жорсткого ставлення до підлітка. В основі лежить крайнє емоційне відторгнення, неприйняття самого факту існування підлітка. В одних випадках жорстоке ставлення може проявлятися побиттям, нерідко приймають характер катувань за дрібні провини або неслухняність. В інших – як спосіб розрядити афективний заряд, «відігратися» на більш слабкому за свої помилки чи неуспіхи. Часто ініціаторами подібних ексекуцій є батьки з епілептоїдними рисами характеру. Сюди можуть бути віднесені й сім'ї, в яких домінує не фізична розправа, як спосіб регламентації сімейного життя, а духовна байдужість, черствість, психологічне приниження і цькування одних членів сім'ї на догоду садистичним тенденціям інших. В окремих випадках жорстоке ставлення може бути реакцією батьків на ранні прояви жорстокості та афективної напруженості дитини при формуванні у неї явно виражених епілептоїдних рис характеру.

Виховання за типом жорсткого ставлення сприяє посиленню рис епілептоїдної акцентуації.

8. Виховання за типом підвищеної моральної відповідальності, коли майбутнє підлітка сприймається батьками як реалізація їх власних нездійснених бажань чи коли на підлітка в силу різних причин покладається турбота про молодших або безпорадних членів родини. Підліток починає розуміти, що на ньому лежить велика відповідальність,

що він повинен виправдати сімейні надії. Таке виховання виявляється патогенним лише для підлітків з психастенічною акцентуацією характеру.

9. *Суперечливе виховання* – ситуація, коли одні члени сім'ї стабільно дотримуються одних виховних прийомів, а інші відстоюють і застосовують інший стиль виховання.

Наприклад, при співіснуванні в одній сім'ї виховних прийомів у вигляді домінуючої гіперпротекції та потураючої гіперпротекції у підлітка можуть зафіксуватись астеничні та істеричні способи реагування.

10. *Зміна виховних прийомів залежно від динаміки сімейного життя*. Заміна одного типу сімейної дисгармонії іншими може привести до заміни типу виховання, що використовувався раніше, іншим. Наприклад, при розпаді сім'ї прихована гіпопротекція може поступитися місцем явною гіпопротекції і навіть жорстокому ставленню.

11. *Виховання поза сім'єю* набуває властивість негативного психогенного фактора лише у випадках позбавлення емоційного тепла, ласки, уваги з боку вихователів і жорстокого ставлення з боку однолітків. У таких випадках основне завдання психотерапії – ототожнення психолога з батьківською роллю, створення психологічної атмосфери турботи, ласки, уваги.

А.Є. Лічко (1976), К. Леонгард (1981) виявили найбільш несприятливі поєднання відхилень характеру з порушеннями взаємин підлітка з батьками. Ще раз підкреслимо, що гіпопротекція (бездоглядність, недолік опіки, контролю й справжнього інтересу батьків до підлітка) є особливо несприятливою при наявності гіпертимного, нестійкого та конформного типів акцентуації характеру. Домінуюча гіперпротекція (надмірна опіка, дріб'язковий контроль) є найбільш травмуючою для гіпертимних підлітків та осіб з психастенічною, сенситивною і астеноневротичною акцентуаціями. Виховання за типом «потураюча гіперпротекція» (некритичне задоволення всіх потреб підлітка,

прагнення звільнити його від труднощів) є найбільш травмуючою при істероїдній акцентуації, несприятливо впливає на осіб з лабільною, гіпертимною, рідше шизоїдною та епілептоїдною, акцентуаціями. Емоційне відторгнення (батьки обтяжені підлітком) створює психотравматизацію для осіб з лабільною, сенситивною та астеноневротичною акцентуаціями. Умови підвищеної моральної відповідальності (на підлітка покладаються надії або обов'язки, які він не в силах виправдати) спричиняють травму особам з психастенічною акцентуацією (Лічко А.Є., 1979) (див. також табл. 2.2.).

Таблиця 2.2.

Вплив неправильних типів сімейного виховання на формування акцентуацій характеру підлітків

<i>Тип сімейного виховання</i>	<i>Тип акцентуації характеру підлітка</i>
Гіпопротекція	гіпертимний нестійкий
Гіперпротекція	астеноневротичний сенситивний
Потураюча гіперпротекція	істероїдний гіпертимний
Емоційне відторгнення	епілептоїдний
Підвищена моральна відповідальність	психастенічний

Найбільш частим джерелом психотравматизації виявляється модель взаємин з підлітками, яку можна було б назвати «короткозорою» (Е.Г. Ейдемільер, В.В. Юстицький, 1990). Характерна риса цього уявлення батьків (їх уявної моделі характеру підлітка і своїх взаємин з ним, з якої вони виходять, будуючи ці взаємини) – схильність будувати своїх взаємини з підлітком, враховуючи тільки особливості ситуації на даний момент. При взаємовідносинах, що будуються на «короткозорих» уявленнях, батьки враховують тільки безпосередні, одномоментні наслідки

своїх вчинків по відношенню до підлітка і не замислюється над більш віддаленими наслідками.

Особливо часто такий стиль поведінки у батьків відзначається при гіпопротекції, потураючій гіперпротекції, емоційному відторгненні.

Причини неправильного виховання бувають вельми різноманітними. Це і певні обставини життя сім'ї, і низька педагогічна культура батьків, і особистісні проблеми самих батьків. Саме на останніх причинах зупинимося більш детально.

В основі порушень виховання можуть лежати неусвідомлювані потреби батьків, які вирішуються за рахунок підлітка. У цьому випадку батьки відіграють одну з ролей, що сприяють розвитку і посиленню патологічних і асоціальних рис характеру у підлітка.

2.4. Види батьківських ролей

Е.Г. Ейдемільером, В.В.Юстицьким (1990) описаний ряд ролей у батьків підлітків з негармонійних сімей.

1. *Розширення сфери батьківських почуттів* (РБП). Обумовлене порушенням виховання за типом гіперпротекції (потураючої або домінуючої). Один з батьків переносить на дитину нереалізовані особистісні та подружні очікування. У такій ситуації дитина виступає єдиним об'єктом любові і прихильності батька. З'являється прагнення віддати підлітку – частіше протилежної статі – «всі почуття», «всю любов». У дитинстві стимулюється еротичне ставлення до батьків – ревності, дитяча закоханість. Коли дитина досягає підліткового віку, у батьків виникає страх (нерідко дуже інтенсивний) перед самостійністю підлітка. З'являється прагнення утримати його за допомогою потураючої або домінуючої гіперпротекції. Прагнення до розширення сфери батьківських почуттів і відповідної видозміни ролі підлітка, як правило, самими батьками не усвідомлюється і виявляється лише опосередковано,

наприклад, у висловлюваннях матері про те, що їй ніхто не потрібен, окрім сина, і в характерному протиставленні ідеалізованих нею власних відносин з сином і незадовільних відносин із чоловіком.

Іноді такі матері усвідомлюють свої ревності до подруг сина, часто проявляють її у вигляді численних причіпок до них.

2. Надання переваги дитячим якостям (ПДЯ). Надання переваги дитячим якостям – створення ролі «маленької дитини». ПДЯ детерміноване потураючою гіперпротекцією. У цьому випадку спостерігається прагнення ігнорувати дорослішання дітей, стимуляція до збереження у них таких дитячих якостей, як безпосередність, наївність, грайливість. Для таких батьків підліток все ще «маленький». Нерідко вони відкрито визнають, що маленькі діти їм взагалі подобаються більше, що з великими вже не так цікаво. Страх або небажання дорослішання дітей можуть бути пов'язані з особливостями біографії самого батька (він мав молодшого брата чи сестру і на них свого часу перемістилася любов батьків, у зв'язку з чим свій старший вік сприймав як нещастя). Розглядаючи підлітка як «ще маленького», батьки знижують рівень вимог до нього, створюючи – потураючи гіперпротекцію, тим самим стимулюючи розвиток психічного інфантилізму.

3. Проекція власних небажаних якостей (ПНЯ). Батьки проєктують на підлітка власні негативні якості. Відповідними порушеннями виховання є емоційне відкидання, жорстоке ставлення. Причиною такого виховання нерідко буває те, що у підлітку батько нібито вбачає риси характеру, які відчуває, але не визнає в самому собі. Це можуть бути агресивність, схильність до лінощів, потяг до алкоголю, негативізм, реакції протесту, нестриманість. Ведучи боротьбу з такими ж, істинними або уявними, якостями у підлітка, батьки (найчастіше батько) отримують певну емоційну вигоду для себе. Він при цьому нерідко нав'язує підлітку роль «невиправного», «хулігана», «психа», «нездари»

тощо. Боротьба з небажаними істинними або уявними якостями підлітка допомагає батькові вірити, що у нього самого даної якості немає. Такі батьки багато і охоче говорять про свою непримиренність у постійній боротьбі з негативними рисами і слабкостями підлітка, про заходи і покарання, які у зв'язку з цим застосовують. Водночас у висловлюваннях звучить впевненість, що все це не допоможе, оскільки підліток такий «за натурою». Частими є інквізиторські інтонації під час розмови про підлітка з характерним прагненням в будь-якому вчинку виявити «справжню», тобто погану, причину.

4. *Нерозвиненість батьківських почуттів* (НБП). Слабкість, нерозвиненість батьківських почуттів нерідко зустрічаються у батьків підлітків з відхиленнями характеру. Зовні вони проявляються в небажанні мати справу з підлітком, в небажанні терпіти його товариство, поверховому інтересі до його справ.

Ці відносини відіграють величезну роль у виховному процесі. Виховання – це нелегка праця, і ця праця значною мірою обумовлена батьківською любов'ю, тим, що благо дитини для батьків часто є важливішим за своє власне. Порушення симпатії (любові, прив'язаності) у батьків тягне за собою значні несприятливі наслідки, які проявляються у таких порушеннях виховання як гіпопротекція, емоційне відторгнення, жорстоке ставлення. Причиною нерозвиненості батьківських почуттів може бути відторгнення самого батька в дитинстві його батьками, те, що він сам свого часу не зазнав батьківського тепла. Іншою причиною можуть бути особливості характеру батька, наприклад виражена шизоїдність. Помічено, що у дуже молодих батьків батьківські почуття значно слабше, ніж у старших; вони мають тенденцію з віком посилюватися. Приклад – люблячі бабусі й дідусі. Типові висловлювання батьків містять скарги на те, наскільки стомлюючі батьківські обов'язки, жаль, що ці обов'язки відривають їх від чогось більш важливого і цікавого. Для жінок з

нерозвиненим батьківським почуттям характерні емансипаційні устремління і бажання будь-яким шляхом «влаштувати своє життя».

При відносно сприятливих умовах життя сім'ї НБП обумовлює ставлення до підлітка за типом гіпопротекція і особливо – емоційного відторгнення. При складних, напружених, конфліктних відносинах в сім'ї на підлітка часто перекладається значна частина батьківських обов'язків (відповідним типом виховання є «підвищена моральна відповідальність») або виникає дратівливо-вороже ставлення до підлітка.

5. Надання переваги чоловічим чи жіночим якостям (ПЧЯ, ПЖЯ).

Відповідні порушення у взаєминах з підлітком – потураюча гіперпротекція, емоційне відторгнення. Нерідко ставлення до підлітка з боку батька обумовлюється не справжніми особливостями підлітка, а тими рисами, які батько приписує його статі, тобто «взагалі чоловікам» або «взагалі жінкам». Так, при наявності переваги жіночих якостей спостерігається неусвідомлюване неприйняття підлітка чоловічої статі. У такому випадку доводиться стикатися зі стереотипними негативними висловлюваннями, судженнями про чоловіків взагалі: «Чоловіки в основному грубі і неохайні. Вони легко піддаються тваринним інстинктам, агресивні і надмірно сексуальні, схильні до алкоголізму. Будь-яка людина, чи то чоловік чи жінка, повинна прагнути до протилежних якостей – бути ніжною, делікатною, охайною, стриманою у почуттях». Саме такі якості батько з ПЖЯ бачить у жінках. Прикладом прояву ПЖЯ може служити батько, що вбачає масу недоліків у сина і який вважає, що такими є й всі його однолітки. У той же час цей батько «в захопленні» від молодшої сестри підлітка, бо знаходить у неї лише достоїнства. Під впливом ПЖЯ стосовно підлітка чоловічої статі в даному випадку формується тип виховання «емоційне відторгнення». Можливий і протилежний варіант з вираженою антифеміністською настановою, зневагою до матері підлітка, його сестри. У такому випадку по відношенню до самого підлітка

чоловічої статі може сформуватися виховання за типом «потураюча гіперпротекція».

6. Виховна невпевненість батьків (ВНБ). Порушення системи взаємного впливу членів родини. Формування сімейних взаємин відбувається успішно, якщо кожен член сім'ї здатний вплинути на інших, на їх поведінку, думку з різних питань. Особливо важливим є вплив батьків на підлітка. Його наявність є важливою передумовою здійснення соціального контролю над підлітком з боку родини.

Відповідним порушенням виховання є потураюча гіперпротекція або просто знижений рівень вимог до підлітка. Виховну невпевненість батьків можна було б назвати «слабкою ланкою» особистості батьків. У цьому випадку відбувається перерозподіл влади в сім'ї між батьками і підлітком на користь останнього. Батьки «поступаються» підлітку навіть у тих питаннях, в яких поступатися, на їх думку, ніяк не можна. Це відбувається тому, що підліток зумів знайти до своїх батьків підхід, знає їх «слабке місце» і домагається для себе ситуації «мінімум вимог – максимум прав». Типова комбінація в такій сім'ї, жвавий, впевнений у собі підліток, який сміливо висуває вимоги, і нерішучі батьки, що звинувачують себе у всіх невдачах із підлітком. В одних випадках «слабке місце» обумовлене психастенічними рисами батька; в інших певну роль у формуванні цієї особливості могли зіграти його відносини з власними батьками.

7. Фобія втрати дитини (ФВД). У певних умовах діти, яких виховували вимогливі, егоцентричні батьки, ставши дорослими, бачать у своїх власних дітях ту ж вимогливість та егоцентричність, відчують по відношенню до них те ж почуття «неоплатного боргу», яке відчували раніше по відношенню до своїх батьків. Характерна риса в їх висловлюваннях – визнання ними маси помилок, зроблених у вихованні. Вони бояться впертості, опору своїх дітей і знаходять достатньо приводів поступитися їм.

Відповідним порушенням відносин з підлітком є потураюча або домінуюча гіперпротекція. «Слабке місце» – невпевненість, страх помилитися, перебільшення уявлення про «вразливість» дитини, її хворобливість, беззахисність тощо. Джерелом таких переживань батьків може бути історія появи дитини на світ – її довго чекали, дитина народилася кволою і хворобливою, з великими труднощами вдалося її виходити тощо.

Джерелом такої батьківської ролі можуть також бути перенесені дитиною важкі захворювання, особливо якщо вони були тривалими. Ставлення батьків до підлітка формувалося під впливом страху втратити дитину. Цей страх змушує одних батьків тривожно прислухатися до будь-якого побажання дитини і поспішати задовольнити його (потураюча гіперпротекція); в інших – дріб'язково опікуватись нею (домінуюча гіперпротекція), батьки знаходять у підлітка безліч хворобливих проявів; у них свіжі спогади про минулі, навіть віддалені у часі, переживання з приводу його здоров'я.

У 3-тому розділі нами будуть розглянуті типові фактори ризику виникнення делінквентної поведінки, крім описаних у 1-2-у розділах. А також буде дана класифікація типів психологічних захистів і розглянуто зв'язок мотиваційно-потребової сфери з типовими адаптаційними формами поведінки, акцентуацією характеру і формами виховного впливу, описаними в 3-й главі.

Питання для самоконтролю

1. Типи неправильного виховання та їх вплив на посилення проявів окремих акцентуацій характеру.

2. Негармонійна сім'я – як фактор ризику виникнення дезадаптивних форм поведінки.

3. Чи сприяють патологізуючі батьківські ролі формуванню делінквентної поведінки підлітка?

Використані та рекомендовані джерела

Базова література

Максимова Н.Ю. Типологія соціально дезадаптованої поведінки та соціально-психологічні фактори її виникнення // Н.Ю. Максимова. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – К.: Либідь, 2011. – С. 150-210.

Седих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім`я» та освітні інституції. Монографія / К.В. Седих. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 228 с.

Седих К.В. Основи психотерапії: навч. посіб. / В.І. Банцер, Л.О. Гребінь, З.В. Гривул та ін.; за ред. К.В. Седих, О.О. Фільц, Н.Є. Завацької. – Полтава, Алчевськ: ЦПК, 2013. – 329 с.

Седих К.В. Психологія сім`ї: навч. посіб. / К.В. Седих. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 192 с.

Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.

Допоміжна література

Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум; пер. с англ. Н. Мальгиной и др.; под общ. науч. ред. А.А. Алексеева. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

Лебединская К.С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере: Клинико-психологическая характеристика «трудных подростков» / К.С. Лебединская, М.М. Райская, Г.В. Грибанова.– М.: Педагогика, 1988.– 168 с.

Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – Киев, 1976. – 328 с.

Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – С.-Пб.: Речь, 2009. – 256 с.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. Е.И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.

Розділ 3. ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ ЯК РІЗНОВИД ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЩО ВІДХИЛЯЄТЬСЯ

Делінквентною поведінкою було запропоновано (Bennet J., 1960) позначати дрібні правопорушення і провини, що не є злочинними (кримінальними) та не караються в судовому порядку. Делінквентність зазвичай починається зі шкільних прогулів і приєднання до асоціальної групи однолітків. Далі слідує дрібне хуліганство, знущання над молодшими і слабкими, вимагання у них дрібних кишенькових грошей (на сленгу делінквентних підлітків це позначається висловом «трясти гроші»), угон велосипедів і мотоциклів з метою покататися, які потім кидаються де попало. Рідше зустрічаються дрібне шахрайство, дрібні протизаконні спекулятивні угоди, зухвала поведінка в громадських місцях. До цього можуть приєднуватися домашні крадіжки грошей. Всі ці дії не носять характеру серйозних злочинів.

У цій главі розглядаються фактори ризику делінквентної поведінки, її мотиви, а також захисні психологічні механізми та їх роль у формуванні делінквентної поведінки.

3.1. Фактори ризику делінквентної поведінки

Прийнято виділяти три групи факторів ризику делінквентної поведінки: біологічні, психологічні та соціальні (К.С. Лебединська, М.М. Райська, Г.В. Грибанова, 1988, В.В. Ковальов, 1979, В.А. Татенко, 1985, 1989, Д.І. Фельдштейн, 1987, В.Т. Кондрашенко, 1988 та ін.)

Біологічні фактори. Ключовими моментами для розуміння біологічної сторони проблеми підліткових криз є процес «статевого» дозрівання і нестійкість в цьому віці різних фізіологічних систем, в першу чергу нервової.

Поєднання двох чинників – дисгармонії, напруженості перебігу статевого перетворення і декомпенсації різних видів недостатності центральної нервової системи (ЦНС) – призводить до того, що в підлітковій фазі розвитку частіше, ніж в інших критичних вікових фазах дитинства, виявляються душевні захворювання; загострюються певні риси характеру і психічні відхилення, пов'язані з декомпенсацією органічної недостатності ЦНС; виникають «вікові» синдроми, типові для прискорення або затримки самого темпу статевого дозрівання; підвищується схильність ситуативно обумовлених реакцій, що відхиляються.

Значення патології нервової системи в генезі відхилень поведінки у підлітків доводиться двома рядами фактів:

1) частотою і клінічною специфічністю порушень поведінки у дітей та підлітків з різними видами недостатності ЦНС: при деяких генетичних вадах розвитку, залишкових явищах внутрішньоутробних, родової і післяродової інфекцій, інтоксикацій і травм мозку;

2) частотою діагностики різних видів неповноцінності нервової системи у так званих, важковиховуваних або дітей і підлітків, які вчинили правопорушення.

За узагальненими даними зарубіжних дослідників (Klepel H., Koch R.D., 1975), ознаки органічної недостатності ЦНС, здебільшого на рівні мінімальної мозкової дисфункції (ММД), діагностуються у дітей та підлітків з асоціальними формами поведінки в межах від 20 до 90 % випадків; за даними вітчизняних психіатрів (Гроховський В.В., 1973; Гур'єва В.А., 1971; Гур'єва В.А., Гиндикін В.Я., 1980; та ін.) – від 28 до 84 %, а за нашими (Седих К.В.) даними – у 64 %. Великі коливання цифрових показників пов'язані як з різними критеріями діагностики, так і зі ступенем повноти клінічного та експериментального вивчення.

До біологічних чинників, що грають роль у порушеннях поведінки підлітків, деякі сучасні дослідники відносять і дисгармонійне протікання

(як прискорення, так і затримку) періоду статевого дозрівання. При цьому в одних випадках мова йде про фізіологічну акселерацію, що призводить до різних відхилень поведінки, в інших – про порушення строків і темпу статевого дозрівання, пов'язаного з декомпенсацією органічної неповноцінності нервової системи (Лебединська К.С., 1969). Станом на сьогодні великого значення надається ретардації (уповільненню) темпу статевого розвитку. Затримка дозрівання у «асоціальних» підлітків зустрічається в 3-4 рази частіше, ніж у загальній популяції даного віку (Toni E., Naselli A., Bruschettoni P., 1971).

У фізичному вигляді цих підлітків часто переважають риси незрілості: затримка росту і статевого дозрівання, дитячі пропорції статури.

Значна частина порушень поведінки має і статеві відмінності: афективна збудливість у хлопчиків частіше проявляється в дратівливості, вибуховості, у дівчаток має виражений істероїдний характер; в розгальмованості потягу в хлопчиків частіше виступає схильність до алкоголізації, втечам, агресії, у дівчаток – підвищена сексуальність (Лебединська К.С., 1988, Єгоров В.В., 1979, 1988).

Численні психодіагностичні та клінічні дослідження показують, що вищезазначені біологічні особливості є підґрунтям для формування різних варіантів протиправної поведінки, алкоголізму та наркоманії.

Виділяються два механізми формування патохарактерологічного розвитку: 1) закріплення та іррадіація особистісних реакцій відмови, опозиції, гіперкомпенсації, імітації та ін., що виникли у відповідь на психотравмуючі впливи, 2) пряме стимулювання негативними впливами тих чи інших патологічних рис характеру (збудливості, істеричності тощо).

Незважаючи на те, що ці стани соціально обумовлені, вони відносяться до патологічних. Хронічні психотравмуючі впливи на незрілий мозок дитини призводять до перебудови її афективно-вольової сфери,

вегетативної нервової системи, що значною мірою обумовлює порушення поведінки.

Бурхливе фізичне, статеве дозрівання вимагає великої моторної активності, сприяє афективній збудливості, перебудові ієрархії потреб і потягів, народжує прагнення до більш дорослого, самостійного способу життя.

Водночас підліток з органічною неповноцінністю нервової системи або мікросоціально і педагогічно занедбаний завжди відрізняється тим або іншим ступенем психічної незрілості. При наявності настанов на більш дорослий спосіб життя він часто не має реальних планів і уявлень про нього. Недостатність інтелектуальних інтересів ще більше погіршує негативне ставлення до школи, яка для нього, асоціюється з неприйнятним «дитячим» способом життя. Відзначається розрив між рівнем прискореного фізичного розвитку підлітків і ступенем їх соціальної зрілості (May A., Kahn Y., Cronholm B., 1971). Підвищений інтерес до сексуальних проблем у дівчаток – манера поведінки, пов'язана з сексуальністю (прагнення звернути на себе увагу надмірною кокетливістю, гротескною виразністю жестів і міміки, надмірним використанням косметики); у хлопчиків – схильність до алкоголізації, агресії, бродяжництва; поєднання зазначених проявів з невираженістю шкільних інтересів і негативним ставленням до навчання (Єгоров В.В., 1984).

Відбувається наростання педагогічної занедбаності, пов'язане як з відсутністю шкільних інтересів, так і з органічною слабкістю інтелектуальних передумов, низькою працездатністю, що в певній мірі обумовлена препубертатною астеною, переорієнтація інтересів на позашкільне оточення. Своєрідний тип конформності з легким засвоєнням зовнішніх форм підліткової поведінки, прагнення до імітації асоціальних форм дорослого способу життя (ранні сексуальні ексцеси, завзяте прагнення до куріння, алкоголізації тощо); несприятливі мікросередовищні

умови (сімейне неблагополуччя, асоціальне оточення) як основа реакцій імітації чи протесту. За відсутності асоціальних форм поведінки в сім'ї і оточенні провокуючу роль у порушеннях поведінки відіграють недостатнє врахування батьками та педагогами характерологічних особливостей дитини на початку підліткової фази розвитку, невміння використовувати її позитивні сторони, в тому числі й спроби компенсації неуспішності в доступних їй видах діяльності, що зароджуються в препубертатному віці.

Постає питання про необхідність створення спеціального обліку так званих дітей «групи ризику» – особливо навіюваних, залежних від середовища і таких, що живуть в несприятливих соціальних умовах. Г.Є. Сухарева (1959), О.А. Трифонов (1973), аналізуючи динаміку розвитку особистостей з «асоціальними» формами поведінки підкреслюють, що їх соціальна адаптація значно більше залежить від впливу навколишнього середовища, ніж від них самих.

Психологічні чинники. Психологічними факторами ризику делінквентної поведінки є наявність у підлітків нестійкої, гіпертимної, істероїдної, епілептоїдної акцентуації характеру. Іноді делінквентна поведінка може зустрічатися у емоційно-лабільних підлітків в умовах емоційного відторгнення і бездоглядності. Іншим типам акцентуацій характеру, особливо сенситивним і психастенічним, делінквентність невластива.

Делінквентні підлітки відрізняються низьким рівнем особистісної зрілості. Для них характерна підвищена сугестивність, засвоєння асоціальних настанов, слабкий контроль вітальних потягів, залежність від ситуації, нездатність активно впливати на неї, схильність до відходу від важких ситуацій або повне їм підпорядкування. У них часто нестійка самооцінка, яка залежить від настрою підлітка, від зміни оточення, в залежності від того, перед ким підліток оцінює себе, а також від гостроти і

складності ситуацій. Низький рівень об'єктивності стосовно себе може виражатись в тенденції до завищення самооцінки.

Неадекватним є і механізм формування рівня домагань. Досягнення, як у сфері міжособистісних відносин, так і в різних видах діяльності (у тому числі навчальній), відрізняються низьким рівнем. Спостерігається несформованість морально-етичних понять, слабкість навчальної мотивації, односторонній розвиток мотиваційно-потребової сфери. При цьому їх домагання в сфері спілкування, в міжособистісних відносинах часто виявляються завищеними.

Реакції виходу зі складних конфліктних ситуацій часто неадекватні. У тих видах діяльності, де у них низькі домагання (наприклад, навчання), такі підлітки схильні до реакцій уникнення, відступу, тобто до заміни складної задачі на більш легку. Там, де існує особистісна зацікавленість (наприклад, у сфері спілкування), проявляється і агресивність, але вона може носити характер стійкої реакції, а може виражатися в короткочасному афективному спалаху.

При досягненні якої-небудь мети ці підлітки не схильні до тривалої, об'ємної роботи. Функції цілепокладання, планування і контролю за виконанням діяльності у них розвинені недостатньо, тому досягнення мети пов'язане або з пошуком легких, обхідних шляхів, або з пасивним очікуванням, коли мета буде досягнута кимось іншим, а підліток зможе скористатися вже готовими результатами.

Явища мінімальної мозкової дисфункції виражаються в порушенні окремих психічних процесів, а саме: пам'яті, уваги, працездатності, вони пов'язані як з поганою здатністю до впрацьованості та виснажуваністю, так і з пренасичуваністю внаслідок недостатньої інтелектуальної мотивації і слабкості довільної організації діяльності (Тжесоглава, 1979; Седих, 1995). У таких підлітків найчастіше знижені показники рівня вербального інтелекту за рахунок обмеженості знань і уявлень, бідності мови.

Таким чином, результати клініко-психологічних досліджень показують, що порушення поведінки у підлітків пов'язані з порушеннями розвитку за типом емоційно-вольової, особистісної незрілості. У дітей з органічною незрілістю пізнавальної та емоційно-вольової сфери, до підліткового віку формуються явища педагогічної занедбаності, що також сприяють декомпенсації їх поведінки за рахунок шкільної дезадаптації.

Нездатність до вольового зусилля і невміння долати труднощі, несформованість шкільних навичок також перешкоджають створенню передумов для самостійної роботи, зростанню самосвідомості, характерному для підліткового віку, посиленню пізнавальних інтересів. При оцінці фази пубертатного розвитку делінквентних підлітків звертає на себе увагу виражена асинхронія: рівень сформованості особистості, тип психогенних реакцій є по суті допідлітковими. Такий підліток знаходиться ще в допубертатній фазі психічного розвитку.

І в той же час оточення однолітків, які є більш психічно зрілими, пред'являють до нього свої етичні вимоги, а дорослі розглядають його через призму образу підлітка-старшокласника. У цій ситуації виконання вимог, що висуваються до статусу підлітка, підміняється привласненням зовнішніх атрибутів підліткового віку, які носять гротескний, а часто й асоціальний характер. Це призводить до грубих порушень дисципліни в школі, створень конфліктних ситуацій, пропусків занять, що в свою чергу сприяє значному зниженню успішності.

У цих підлітків виявляється недорозвинення доволіної організації психічних функцій, затримка у формуванні функцій цілепокладання, прогнозування, планування. Характерні легка перенасичуваність і відволікання.

Особистісна незрілість виявляється у переважанні ігрових інтересів, невиразності реакцій на неуспіх, і гіпертрофованих реакціях на успіх. Відзначається слабкість функцій самоконтролю та саморегуляції.

Соціальні чинники. До соціальних чинників, що відіграють велику роль в генезі порушень поведінки, відносять несприятливі умови оточення і виховання.

Серед порушень поведінки, спричинених соціальними факторами, значна роль належить непатологічним формам, пов'язаним з явищами мікросоціальної і педагогічної занедбаності. У цих випадках мова йде про довгострокові, нерідко існуючі з раннього дитинства, несприятливі умови оточення і виховання. Здебільшого це пов'язане з умовами бездоглядності, хронічним дефіцитом інформації, в результаті чого у дитини сповільнюється формування пізнавальної діяльності, навичок систематичної самостійної праці, вольових і моральних настанов. Така мікросоціальна і педагогічна занедбаність, що виникає у психічно здорової дитини, не має під собою первинно хворобливого біологічного фундаменту і не набуває його вторинно, як при вищеописаному патохарактерологічному розвитку особистості. Вона являє собою непатологічну соціально-психологічну деформацію особистості. Порушення поведінки, в тому числі і асоціальні форми, є достатньо частими у підлітків з явищами мікросоціальної і педагогічної занедбаності.

Всі наведені вище дані дозволяють виділити фактори ризику поведінки, що відхиляється, в тому числі її делінквентних форм, у підлітковому віці. Слід ще раз підкреслити, що в кожному окремому випадку має значення не поодинокий критерій, а їх поєднання, що включає ряд вищеописаних біологічних і соціальних факторів.

Поєднання-комплекси факторів ризику делінквентної поведінки в підлітковому віці:

- інфантильні риси особистості, перевага рис незрілості над тенденцією вікового розвитку;
- вираженість мінімальної мозкової дисфункції: психічної нестійкості, афективної збудливості, розгальмованості потягів;

- асинхронія психофізичного розвитку у вигляді дисгармонійної затримки і акселерації ;

- несприятливі середовищні умови, специфічно патогенні для певного варіанту порушень поведінки;

- раннє виникнення мікросоціальної і педагогічної занедбаності як результат всіх перерахованих вище факторів: незрілості емоційної, вольової та особистісної сфер, низького рівня пізнавальної активності і слабкості інтелектуальних передумов, несприятливих середовищних умов. Цей чинник є одним з провідних.

Повторимо ще раз, що порушення поведінки у підлітків пов'язані, як правило, не з одним з перерахованих вище біологічних чи соціальних факторів, а з їх специфічним комплексом.

3.2. Мотиви делінквентної поведінки

До головних психологічних факторів, що визначає людську поведінку взагалі, і делінквентну поведінку, зокрема, відносяться мотиви і потреби. Як відомо, мотивом називається опредметнена потреба. У більшості існуючих класифікацій прийнято виділяти вітальні (біологічні) і ментальні (психологічні та соціальні) потреби (Леонт'єв, 1975; Maslow, 1954; Обуховський, 1972; Cofer, Appley, 1972; Симонов, 1981). Кожна з вітальних потреб може бути трансформована і тим самим олюднена в ментальну потребу.

Рівень розвитку потреб залежить від загального розвитку особистості, від ієрархії життєвих цінностей індивіда.

Мотивацією в сучасній психології прийнято називати спонукання, що викликають дану діяльність і визначають її спрямованість, це потреби і інстинкти, прагнення і бажання, тобто емоційно забарвлені суб'єктивні переживання, установки.

Базові потреби – нижчі (вітальні): харчова, орієнтовна (пошукова), активність, продовження роду, секс, спілкування (групування), недиференційована активність, стимуляція ззовні, задоволення, підтримання гомеостазу (спокій);

вищі (ментальні): пізнавальна, самореалізації, культурно-естетичні, самоприйняття (самоствердження), прив'язаність до інших, діяльність, визнання іншими людьми, сенс життя, любов.

Вітальні потреби людини визначені з моменту її народження. Ментальні потреби формуються протягом усього життя людини. У підлітковому віці ментальні потреби, як правило, ще недостатньо сформовані і на перший план можуть виступити вітальні потреби. Тим більше, що така вітальна потреба, як потреба в сексі – вперше досить чітко виступає саме в цьому віці.

Для підлітків з делінквентною поведінкою характерним є домінування вітальних потреб, що обумовлено віковою та особистісною незрілістю. До психологічних причин недорозвинення ментальних потреб відносяться: порушення емоцій, несформованість когнітивно-вольового контролю, порушення емоційної регуляції когнітивних (пізнавальних) процесів. Під порушеннями емоцій розуміється як порушення власне емоцій (схильність до афектів, мінливість настрою, низька стійкість до стресів), так і нерозвиненість вищих емоцій (почуттів).

Мотиви одних і тих же делінквентних учинків можуть бути різними залежно від типу акцентуації характеру. Здійснено спробу виділити види делінквентної поведінки за критерієм мотивації: агресивно-захисний, опозиційний, конформний тощо (Александров А.А., 1981).

Крадіжки для нестійкого підлітка перш за все – шлях роздобути кошти для розваг і задоволень. При гіпертимній акцентуації крадіжка може носити престижний характер підліток прагне показати приятелям свою сміливість, закріпити за собою роль лідера. У шизоїдів зустрічаються

крадіжки через «відновлення справедливості», для того, щоб поповнити власну колекцію тощо. Для епілептоїда важливим є саме почуття ризику («холодок») у момент скоєння крадіжки, хоча перш за все його приваблює цінність краденого. Психодіагностичні дослідження показують, що епізоди крадіжок, вживання алкоголю і наркотиків, схильність до втеч та бродяжництва базуються спочатку на грі в «дорослого» з імітацією зовнішнього способу життя дорослих і лише пізніше, фіксуючись за механізмом умовного зв'язку, набувають характеру більш стабільних утворень.

Делінквентна поведінка детермінована або прагненням задовольнити наявні потреби, або реакцією на фрустрацію значущих потреб. Агресія – це реакція на фрустрацію. Під фрустрацією розуміється психічний стан, що виникає при блокуванні актуальних потреб. Robbins E., 1970, позначає головним мотивом поведінки підлітків, що відхиляється – протест щодо духовних цінностей батьків і суспільства в цілому, Frankl, 1987, – як фрустрацію екзистенційних потреб (втрату сенсу життя).

Потреби, що детермінують делінквентну поведінку – вітальні: задоволення, орієнтовна активність, недиференційована активність, стимуляція ззовні, секс, спілкування (групування), харчова, підтримання гомеостазу (уникнення занепокоєння) – один з головних мотивів адиктивної поведінки;

ментальні – самоствердження.

Делінквентна поведінка може бути також викликана хронічною фрустрацією наступних базових потреб: усіх вітальних потреб, емоційного прийняття іншими людьми, прихильності до інших людей, самоствердження, сенсу життя.

Взаємозв'язок поведінки, що відхиляється з мотивами та акцентуаціями характеру підлітків наведено нижче (див. таблицю 3.1.).

**Види поведінки, що відхиляється,
та їх зв'язок з мотивацією й акцентуаціями характеру (за К. Седих)**

<i>Акцентуації характеру</i>	<i>Вид поведінки</i>	<i>Мотив</i>
Нестійка	Адиктивна Делінквентна	Задоволення Стимуляція ззовні
Істероїдна	Адиктивна Делінквентна	Гомеостаз Фрустрація Прив'язаність до інших
Гіпертимна	Адиктивна Делінквентна	Задоволення Самоствердження Недиференційована активність
Шизоїдна	Делінквентна Адиктивна	Самоствердження Орієнтувальна активність Спілкування
Епілептоїдна	Делінквентна	Фрустрація прийняття іншими
Психастенічна	Адиктивна	Спілкування
Лабільна	Адиктивна Делінквентна	Прив'язаність до інших Гомеостаз

Місце мотиву в системі ієрархії мотивів особистості залежить, зокрема, від звичних форм поведінки, що сформувалися в дитячому віці. Спосіб закріплення того чи іншого мотиву як провідного визначається домінуючими типами психологічного захисту, про які йтиметься нижче.

**3.3. Захисні психологічні механізми
та їх роль у формуванні делінквентної поведінки**

Механізми психологічного захисту виникли в процесі еволюції людства як способи адаптації біологічної істоти до постійно мінливих умов середовища, до системи культури та соціуму. Ці механізми динамічні, лабільні й структура їх взаємозв'язків з особливостями особистості та поведінки, залежить від багатьох факторів, що впливають на психологічний статус (Аршавський В.В., Ротенберг В.С., 1984).

Механізми психологічного захисту орієнтовані на збереження цілісності усвідомленої поведінки, тому мотив, який суперечить основним соціально обумовленим настановам поведінки і співставляється з цими настановами за виразністю, не повинен усвідомлюватись. Інакше відбудеться дезінтеграція поведінки і виявиться недосяжність цілісного, внутрішнього несуперечливого сприйняття світу.

Захисні психологічні механізми, інакше їх ще називають – механізмами інтрапсихічної адаптації, в різних теоретичних концепціях трактуються по-різному. Так, S. Freud (1914) розглядає захисні психологічні механізми як спосіб вирішення конфлікту між несвідомим і свідомістю, спрямованість енергії лібідо в соціально-прийнятні форми діяльності. L. Kolb (1968) – як компроміс між конфліктними імпульсами, зняття внутрішньої напруги, контролю та несвідомого вибору дій. A. Freud (1936) – як способи захисту від зовнішніх і внутрішніх конфліктів. M. Jarosz (1975) – як звичні форми поведінки, яким людина навчилася з дитинства, але процес їх засвоєння та реалізації залишається неусвідомлюваним.

Автори даного підручника орієнтуються на останнє визначення і розглядають взаємозв'язок між психологічними способами захисту та особливостями характеру, що проявляються в поведінці. Ці психічні механізми дозволяють зберегти і використовувати неусвідомлюваний філогенетичний (інстинктивний) та онтогенетичний (емоційно-поведінковий) досвід для адаптації.

Риси характеру та акцентуації характеру – це опосередкування шляхом виховання квазіінстинктивних форм поведінки, особливостей темпераменту і набутих з раннього віку автоматизованих рухових та психоемоційних реакцій.

Неправильний тип виховання через механізм інтеріоризації детермінує розвиток тих чи інших способів психологічного захисту в

дитячому віці. У підлітковому віці відбувається своєрідний стрибок – те, що засвоювалося в прихованій формі стає новим особистісним утворенням – специфічним індивідуальним набором способів психологічного захисту.

Незважаючи на індивідуальну своєрідність наборів різних способів психологічних захистів існує тісний взаємозв'язок між специфікою захисних механізмів і якістю емоційного стану особистості. Для кожного типу акцентуації характеру властивий свій, певний набір способів психологічного захисту.

Кожен з механізмів психологічного захисту може бути як адекватним, так і неадекватним відносно ситуації. Отже, не можна говорити однозначно про «погані» чи «хороші» способи захисту.

Класифікація адаптивних (захисних) психологічних механізмів та їх змістовна характеристика за літературними даними (Кон І.С., 1967; Ротенберг В.С., Аршавський В.В., 1984; Соколова Е.Т., 1976; Березін Ф.Б., 1988; Плутчик Р., 1971; Selue H., 1976; Cofer, Fppley, 1972).

1. ***Проекція***. Приписування особистістю навколишнім неприйнятних для себе своїх думок, бажань, тенденцій, мотивів, станів і якостей; вбачання причини своїх невдач в інших людях, «об'єктивній» ситуації. Завдяки таким діям, людина тимчасово йде від визнання ряду власних негативних явищ, що дозволяє їй зберігати почуття своєї цілісності, високу самоповагу і не дезорганізовуватись.

2. ***Витіснення (репресія)***. Проявляється факт зміщення, усунення особистістю неприйнятних переживань, тенденцій, спонукань зі сфери усвідомлених переживань на рівень неусвідомлюваної психічної діяльності, що, як правило, супроводжується функціональною амнезією.

3. ***Регресія***: а) повернення особистості у важкій ситуації до колишніх поведінкових шаблонів, які в минулому були адекватні для вирішення труднощів, але в даний час вже не є адекватними ситуації, віку особистості, рівню її розвитку тощо; б) прагнення замінити важкі завдання

більш легкими; в) процес повернення особистості до більш раннього етапу її розвитку. За своїми проявами регресія може бути *парціальною* і *тотальною*.

4. **Раціоналізація (захисне мотивування)**. Характеризується тим, що особистість свідомо чи несвідомо висуває не істинну, а помилкову причину своїх бажань, намірів і вчинків з метою виправдати себе перед собою та перед оточуючими; зниження цінності бажаних об'єктів, досягнень, якостей, якими особистість не може володіти (або володіє у незначній мірі).

5. **Утворення реакції (реакція формації)**. Вироблення особистістю поведінки або властивості, підкреслено протилежної по відношенню до тих якостей особистості та форм поведінки, які у неї стійко існують, але розцінюються самою особистістю (або суспільством) як неприйнятні.

6. **Ідентифікація (імітація)**. Наслідування або ототожнення особистості себе з реальними або уявними людьми, «гідною справою», соціальною мікрогрупою тощо, тобто з тими, хто має якості, якими особистість не наділена, але які вона прагне мати. Ототожнення здійснюється шляхом наслідування і копіювання манери поведінки, поглядів, суджень, настанов авторитетних для особистості осіб. Ідентифікація сприяє підвищенню почуття впевненості, безпеки і надійності у важких для особистості ситуаціях.

7. **Ізоляція (унікнення)**. Механізм, який проявляється в декількох видах: а) відділення хворобливих переживань від власного «Я»; б) уникнення, відгородження від контактів, які можуть вивести особистість зі стану рівноваги.

8. **Компенсація**. Психологічне зусилля, дія особистості, спрямована на заповнення свого реального або уявного недоліку. Компенсація здійснюється двома шляхами: а) розвитком «сили» в одній області діяльності (або одної якої-небудь якості) для заміщення «слабкості» в

інший (заміщені види діяльності); б) вдосконаленням тієї риси, виду діяльності, в якій проявляється «слабкість» особистості.

9. **Фантазія (мрії)**. Спосіб уявного вирішення проблем, конфліктів, що використовується особистістю для пом'якшення невдач і розчарувань, зняття напруги, тимчасового заспокоєння і підтримки надій. Завдяки цьому особистість отримує можливість мобілізуватися для подальшого більш ефективного вирішення своїх труднощів.

10. **Сублімація**. Своєрідне переключення неприйнятних для особистості і суспільства імпульсів і тенденцій у суспільно-схвалювані види діяльності, форми вчинків.

11. **Зсув (заміщення, заміна)**. Задоволення, дозвіл спонукань особистості за рахунок «нейтрального» об'єкта, при неможливості їх прямого задоволення. Зсув проявляється в різноманітних вербальних, емоційних, рухових реакціях особистості, які спрямовані не на об'єкт, що викликав напругу, а на зовсім нейтральний, випадковий об'єкт.

12. **Агресія**. Пряма атака на об'єкт, який викликав важку ситуацію, з метою убезпечити себе і подолати ускладнення. Варіантом агресії є *реакція інверсії*, коли агресія людини іде на себе, що сприяє мобілізації адаптивних можливостей особистості.

13. **Інтроекція (асиміляція, інкорпорація)**. Ухвалення індивідом поглядів, ідей, мотивів, настанов оточуючих людей, що сприяє узгодженості у взаємодіях з оточуючими, підвищує почуття «власної сили», внутрішньої стійкості та самоповаги.

14. **Знищення**. Механізм, близький за своєю суттю утворенню реакцій, але в цьому випадку він приймає характер символічних жестів, що часто проявляються у вигляді різних ритуалів.

15. **Пригнічення**. Зміщення особистістю на периферію свідомості неприйнятних тенденцій, бажань, імпульсів і уявлень, які відносно легко можуть бути знову усвідомлені.

16. **Заперечення.** Активне неприйняття особистістю болючих для неї реальних фактів, часто супроводжується брехнею і фантазією. Заперечення розглядається як один з первинних способів психологічного захисту.

17. **Обмеження «Я».** Проявляється у вигляді уникнення людиною ситуацій, в яких можуть бути реалізовані її негативні якості та спонукання або виявлені слабкі сторони.

18. **Дисоціація.** Процес збереження особистістю своїх суперечливих мотивів і якостей, які з одного боку не можуть бути відкинуті (через набуття ними певної значущості), а з іншого – не можуть бути інтегровані (через притаманну їм суперечливість). Дисоціація дозволяє особистості до певного часу зберігати зовні взаємовиключні форми поведінки без істотної шкоди для своєї діяльності та почуття самоповаги.

19. **Інтелектуалізація:** а) спосіб активної інтелектуальної переробки емоційних конфліктів; б) активне переховування особистістю своїх справжніх тенденцій і думок за допомогою інтелектуальної активності.

20. **Символізація.** Психологічна операція, за допомогою якої значимий та «болючий» для особистості об'єкт може бути замінений іншим, менш значущим, за рахунок наявності у них загальних рис.

21. **Перенос:** 1) поширення думок і почуттів пацієнта на лікаря (психолога), при цьому перенос може бути: а) позитивним – як прихильність до лікаря (психолога); б) негативним – як необґрунтована агресія до лікаря (психолога), перенос занепокоєння на нього;

2) формування психологічної зв'язку між лікарем (психологом) і пацієнтом, який заповнює дефіцит спілкування хворої особистості з навколишнім світом;

3) своєрідне опертя особистості на лікаря (іншу авторитетну особу) як на регулятор її поведінки у важких ситуаціях і станах, коли різко падає здатність до саморегуляції, можливість прийняття самостійних рішень. У

цьому випадку інша особистість стає опорою, здійснює керівництво поведінкою суб'єкта. Завдяки цьому процес адаптації значно полегшується.

22. **Симпатизм.** Такі дії особистості у важких ситуаціях і станах, які спрямовані на привертання уваги до неї і залучення почуття жалості, співчуття оточуючих до особи. Завдяки цьому особистість отримує санкціоноване вибачення, поблажливість до себе і своїх спонукань, що знімає внутрішнє напруження і полегшує подальшу поведінку.

23. **Втеча від себе.** Полягає в тому, що людина безпосередньо уникає складної ситуації, або внутрішньо відмовляється від її психічної переробки (це виявляється у розвитку своєрідного апатичного стану), або за допомогою наркотиків і алкоголю намагається «піти» від своїх внутрішніх і зовнішніх труднощів і конфліктів.

24. **Конденсація.** Процес, коли одна ідея може містити в собі всю «енергію» переживань, пов'язаних з групою ідей; злиття споріднених переживань в одну думку, в одне слово.

25. **Ідеалізація.** Переоцінка людиною своїх або чужих особистісних якостей, які явно такій оцінці не відповідають. Ідеалізація сприяє підвищенню почуття самоповаги, почуття міжособистісної надійності при загрозі їх порушення.

26. **Конверсія.** Спосіб неусвідомленого звільнення особистості від негативних, конфліктних переживань через символічні прояви психологічного та сенсорного характеру, через соматичні прояви.

27. **Негативізм.** Сталі зусилля особистості протистояти спробам інших людей спрямовувати її поведінку чи керувати нею. Негативізм має тенденцію до консервативного збереження особистісної незалежності в ситуаціях, які дійсно або уявно загрожують і почуттю самоповаги.

28. **Перцептуальний захист (вибіркова неухваленість).** Здатність особистості до певної межі «не помічати» проявів несхвалення її з боку оточуючих. За рахунок цього людина оберігає себе від можливих

внутрішніх конфліктів і підтримує стан внутрішньої рівноваги та зовнішньої узгодженості.

29. **Вербальна реформуляція.** Своєрідний спосіб словесної кваліфікації особистістю своїх негідних спонукань та вчинків коли застосовуються «пом'якшувальні» вислови та визначення.

30. **Захисні маски.** Наявність своєрідних шаблонів поведінки, прийняття певних «ролей», манер підлецування, бравада, манірність, позицій спрямованих на приховування від оточуючих своїх справжніх намірів, властивостей, своєї «справжньої сутності». Це охороняє особистість від несприятливих зовнішніх факторів і полегшує їй процес міжособистісного спілкування.

31. **Егоцентризм.** Спроби особистісті перебільшити, посилити значимість свого «Я» шляхом постійних прагнень звернути увагу оточуючих, підкреслюючи водночас свою значимість й цінність. Цей механізм спрямований на підвищення почуття самоповаги, але є примітивним, тривіальним і навіть шкідливим.

32. **Відтермінування афектів.** Зміщення проявів афектів в часі по відношенню до ситуації, яка безпосередньо їх викликала. Завдяки цьому, особистість не дезорганізується у «відповідальні» моменти і має можливість у подальшому прийняти негативні переживання до раціональної переробки. Наявність такого механізму характеризує емоційну стійкість особистості до різних факторів психологічного стресу.

33. **Еквіваленти афектів.** Своєрідна заміна неприйнятних для особистості афективних переживань іншими переживаннями. Особистість нібито «обманює» себе щодо характеру власних негативних переживань.

34. **Зміна якості афектів.** Трансформація неприйнятною для особистості модальності переживань в іншу (наприклад – провини в агресію).

35. *Захисна класифікація (прирівнювання)*. Наявність у особистості стандартних уявлень відносно низки якостей і характеристик людей за формально близьким ознаками (соціальними, психічними). Цей механізм полегшує початкову психічну адаптацію особистості до різних людей.

36. *Деперсоналізація інших*. Спосіб поведінки особистості стосовно інших, побудований таким чином, нібито особистість має справу з «бездушними схемами ролей», а не реальними живими людьми, що звільняє від переживань докорів сумління, внутрішніх конфліктів у тому випадку, коли вона спричиняє неприємності для оточуючих.

Узагальнення розглянутих вище адаптивних (захисних) механізмів у контексті багатовимірної структури особистості див. нижче у табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Типологія захисних (адаптивних) психологічних механізмів на основі багатовимірної теорії особистості (за В. Моргуном, 1995)

<i>1. За простор.- часовими орієнтац.</i>	<i>2. За потребо- вольовими переживан.</i>	<i>3. За змістов. спрямован. особистості</i>	<i>4. За рівнями опанування досвідом</i>	<i>5. За формами реалізації діяльності</i>
1.1. На минуле	2.1. Негативні	3.1. Ділова	4.1. Навчання	5.1. Практична
-регресія*	-негативізм* -заперечення	-сублімація* -зміщення -конверсія -конденсація	-компенсація* -утворення реакції	-агресія* -знищення
1.2. На сучасне	2.2. Амбівалент.	3.2. Комунікат.	4.2. Відтворен.	5.2. Перцептив.
перенос*	-витіснення* -пригнічення -еквіваленти афектів -зміна якості афектів	-проекція* -інтроекція -ідентифікація	-деперсоналізація* -захисні маски -захисна класифікація	-символізація* -перцептуальний захист (вибіркова неухважність)
1.3. На майбут.	2.3. Позитивні	3.3. Самодіял.	4.3. Творчість	5.3. Мовл.-розум.
-відтермінування афектів*	-ідеалізація* -симпатизм	-егоцентризм* -відхід від себе -дисоціація -обмежен. «Я» -ізоляція	-фантазія*	-раціоналізація* -вербальна реформуляція -інтелектуалізація
*Зірочкою відмічені основні захисні механізми, які зустрічаються найчастіше				

У вітчизняній психології прийнято визначати специфічні особистісні дитячі та підліткові реакції (про них детально згадується у розділі 1), які, на наш погляд (К.В. Седих) є поведінкові прояви психологічних способів захисту. Способи психологічного захисту поділяються на: 1) адекватні, такі, що сприяють особистісному зростанню індивіда та його адаптації; 2) неадекватні, які закріплюють існуючі у індивіда зовнішні та внутрішні конфлікти та дезадаптують особистість.

Для осіб, схильних до делінквентної поведінки характерним є менше розмаїття захисних форм поведінки. Це знижує їх адаптивні можливості через вираженість, ригідність та стереотипність захисних механізмів.

Механізми психологічного захисту, що призводять до делінквентної поведінки: витіснення (репресія); деперсоналізація інших; трансформація (зміна якості афектів); егоцентризм; негативізм; перцептуальний захист (вибіркова неуважність); перенесення; інтродекція (асиміляція); гіперкомпенсація.

Продуктивним є співставлення К.В. Седих типів акцентуації характеру з типами психологічного захисту (див. нижче табл. 3.3.).

Таблиця 3.3.

**Взаємозв'язок типів акцентуацій характеру
та психологічних захистів особистості (за К. Седих)**

<i>Тип акцентуації</i>	<i>Тип психологічного захисту</i>
Істероїдний	заперечення, регресія, витіснення, егоцентризм, перцептуальний захист
Психастенічний	перенос (3), компенсація, інтелектуалізм, фіксація
Епілептоїдний	перенос (2), зміна якості афектів
Лабільний	перенос (3), симпатизм
Нестійкий	перенос (3), відхід від себе
Сенситивний	регресія
Конформний	інтродекція, асиміляція
Астеноневротичний	конверсія
Шизоїдний	негативізм, раціоналізація
Гіпертимний	заперечення, витіснення

У наступному розділі розглядаються типи кримінальної та делінквентної поведінки.

Питання для самоконтролю

1. Особливості прояву делінквентності
2. Фактори, що сприяють виникненню поведінки, що відхиляється.
3. Взаємозв'язок типів характеру та делінквентного поведінки.
4. Потреби і мотиви, що детермінують делінквентну поведінку.
5. Залежність формування дезадаптивної поведінки від способів психологічного захисту.
6. Взаємозалежність між акцентуаціями характеру та мотивами поведінки, що відхиляється.

Використані та рекомендовані джерела

Базова література

Максимова Н.Ю. Кримінальна поведінка як наслідок соціальної дезадаптації // Н.Ю. Максимова. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – К.: Либідь, 2011. – С. 188-192.

Основи психотерапії: навч. посіб. / В.І. Банцер, Л.О. Гребінь, З.В. Гривул та ін.; за ред. К.В. Седих, О.О. Фільц, Н.Є. Завацької. – Полтава, Алчевськ: ЦПК, 2013. – 329 с.

Седих К.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. / К.В. Седих. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 192 с.

Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.

Допоміжна література

Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста / В.В. Ковалев. – М.: Медицина, 1979. – 608 с.

Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. – Минск: Беларусь, 1988. – 207 с.

Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум; пер. с англ. Н. Мальгиной и др.; под общ. науч. ред. А.А. Алексеева. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – Берлин, 1976. – 328 с.

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – С.-Пб.: Речь, 2009. – 256 с.

Моргун В.Ф. Защитные механизмы: адаптация или дезадаптация личности? // Медична психологія та психокорекція / за ред. Є.В. Заїки. – Харків, 1995. – С. 47-48.

Моргун В.Ф. Мотивация разносторонней деятельности учащихся // Учителям и родителям о психологии подростка / под ред. Г.Г. Аракелова. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 91-129.

Трудный подросток: причины и следствия / под ред. В.А. Татенко. – К.: Рад. школа, 1985. – 175 с.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. Е.И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.

Розділ 4. ТИПИ КРИМІНАЛЬНОЇ ТА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У цьому розділі розглядаються типи делінквентного поведінки підлітків в контексті кримінальних психологічних типів особистості. Такий аналіз є правомірним тому, що нам важливіше з'ясувати спільні психологічні риси проступків, а не міру порушення, відповідно до якої дрібна крадіжка, наприклад, кваліфікується як делінквентна поведінка підлітка, а велика – як злочин (кримінал).

4.1. Кримінальні психологічні типи в багатовимірній теорії особистості

Київський психолог І.А. Сікорський (1912) визначав дев'ять основних типів особистості: 1) порожня людина; 2) низька людина; 3) «дозріваюча» людина; 4) морально юна, нестаріюча людина; 5) цілісна людина; 6) морально повна, або досконала людина; 7) благородна людина; 8) гідна людина; 9) велика людина. Як бачимо, Сікорський спирається переважно на соціально-моральні основи, відповідно до яких кримінальні типи особистості слід шукати серед порожніх і низьких людей. Він пише: «Крайній ступінь порожнечі називається моральною нікчемністю. Нікчемна людина – це не лише порожня, а й цілком безвільна» (там само, с. 346). В основі низького типу людей лежить «перевага інстинктивного життя над розумним», яке часто призводить таких осіб до «тваринного стану», позбавленого людських почуттів, волі та вищого мислення (там само, с. 346).

У роботі С.В. Познишева (1926), яка присвячена «злочинним типам», дається аналіз декількох основних класифікацій.

«Антропологічна школа» (Ломброзо, Феррі, Гарофало) поділяє злочинців на п'ять груп: 1) душевнохворі злочинці; 2) природжені;

3) звичайні; 4) випадкові; 5) злочинці за пристрастю. Критикуючи біологізаторський підхід антропологічної школи, Познишев пише: «Зміст злочинного типу утворює таке поєднання постійних властивостей, в силу якого особистість реагує на отримані нею враження злочинною поведінкою певного характеру... Таке розуміння злочинного типу дає можливість глибоко заглянути в особистість злочинця і веде до тих головних коренів його правопорушень, які містяться в його психічній конституції» (там само, с. 23).

Враховуючи, що «основними елементами психічної конституції є: розумові здібності, світогляд і характер особистості, злочинний тип можна визначити як поєднання особливостей характеру і поглядів людини, які утворюють схильність особистості до злочину, в силу якого людина обирає злочинний шлях за таких обставин, коли інші люди, якщо їм прийде в голову думка про злочин – утримаються від вчинення останнього» (там само, с. 28).

Цікаво, у зв'язку з цим, навести і його формулу провини злочинця:

$$C = P / m, \text{ де}$$

C – міра провини;

P – фактор психічної конституції суб'єкта;

m – фактор умов життя людини під час (в момент) злочину.

З формули випливає, що чим більше обставини сприяють злочину, тим психологічно менше провини злочинця.

Познишев пропонує свою ієрархічну типологію злочинців. Два основних типи – *екзогенний* (підтипи не виділені) та *ендогенний* (який має шість підтипів):

1) *імпульсивні*, які діляться на: а) обмежено-імпульсивних (зухвало самолюбиві; жадібні до прикрас, карт, п'яних гулянок і наркотиків; статеві злочинці – насильники і розпутники; шукачі легкого позбавлення від

неприємностей, матеріальних ускладнень і загроз) та б) тих, хто має стійкі нахили до паразитичного способу життя;

2) *емоційні*, які діляться на: а) альтруїстів, типу відомого кіногероя Дєточкіна (афективні; помірковано-емоційні) та б) антиальтруїсти, що керуються почуттям злоби, помсти, ревнощів тощо (афективні; помірковано-емоційні);

3) *корисно-розсудливі*, які діляться на: а) кар'єристів (властолюбців, користолубців); б) злочинців проти сім'ї (порушники сімейного спокою або щастя); в) економічних злочинців (комерційні, господарчі);

4) *ідейні злочинці*, які заради своєї мети, ідеї можуть використовувати злочинні засоби і способи;

5) *резонери*, які прикриваються ідеями, заради власних меркантильних цілей;

б) *моральні психастеніки* – морально-нестійкі люди.

До злочинних способів дії Познишев відносить чотири головних: 1) приховано-хижацькі (крадіжка, розтрата тощо), 2) шахрайські (неправда, обман), 3) насильницькі (загроза, фізичний примус), 4) образливі (наруга, знущання тощо) (там само, с. 114).

За ступенем схильності до злочинної поведінки він виділяє три типи злочинців: 1) «першого розряду» (початківці, – авт.), 2) «кримінолоїди»; 3) професіонали-злочинці (там само, с. 115-117).

Основними зовнішніми факторами, які сприяють криміналізації особистості Познишев вважає алкоголізм, погане виховання і війну. На перші два фактора вказують й інші автори (наприклад, Н. Хан-Іллієвіч (Польща) – у книзі «Діти в конфлікті з сім'єю» (1969), В. Холлічер (Німеччина) – у книзі «Людина і агресія» (1975) та ін.)

А.М. Яковлев (1971) наводить «соціальні типи особистості» в кримінології (за Г.Г. Бочкарьовою): «совісні» (ті, які покалися), «безконфліктні» (ситуативно-конфліктні) та «циніки». Останні впевнені,

що красти не лише можна, але і потрібно. Вони переконані, що кожен може вкрасти, якщо не боїться викриття, вихваляються своєю антисоціальною поведінкою, демонструють власну схильність до спиртного, агресивні, не соромляться товаришів, у них яскраво виражене ігнорування громадської думки. Їхня ідея – «розумний злодій».

Зовнішні фактори впливу, які сприяють злочинності, це відчуження (від сім'ї, школи і т.п.) і включення (в різні антисоціальні групи).

Розглядаючи три фактори правосвідомості особистості (раціональний, емоційний, поведінковий) і дві форми їх існування (наявність або відсутність), він пропонує шість рівнів переходу від правої слухняності до кримінального правосвідомості людини (див. нижче табл. 4.1.).

Таблиця 4.1.

**Шість рівнів правосвідомості за шкалою
«правої слухняності-кримінальності» (за А. Яковлевим)**

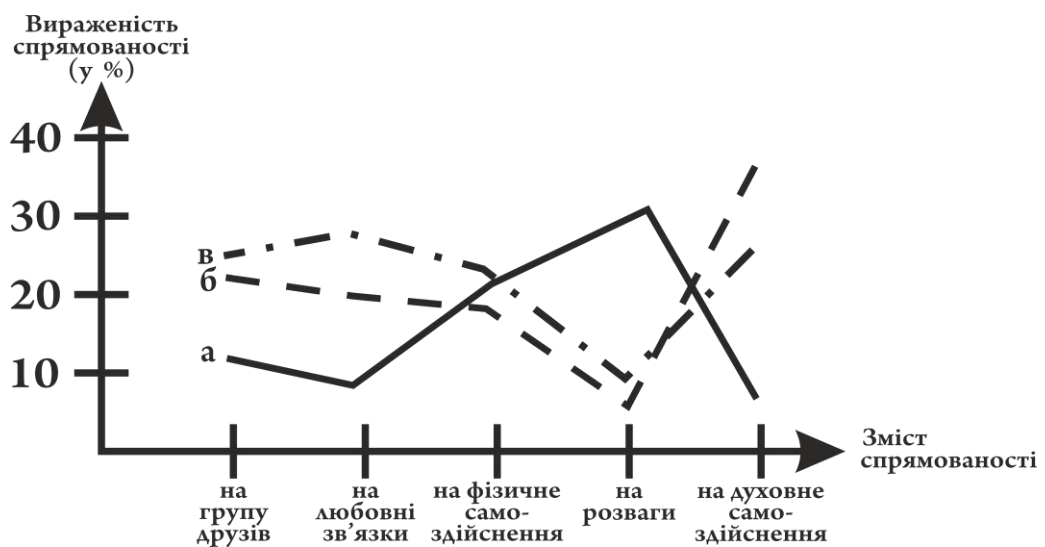
Фактори		Раціональний	Емоційний	Поведінковий
Рівні				
Правова слухняність	1	Знає норму	схвалює	виконує
	2	Не знає норму	-	виконує
	3	Знає норму	не схвалює	виконує
Кримінальні	4	Знає норму	схвалює	порушує
	5	Не знає норму	-	порушує
	6	Знає норму	не схвалює	порушує

Як бачимо, перший рівень (знає норму, схвалює і виконує) характеризує розвиток високої правої самосвідомості, а шостий рівень характерний для сформованого «кримінолоїда» (знає норму, не схвалює, порушує).

В.Н. Кудрявцев (1976) наводить цікаві дані дослідження соціальної спрямованості особистості за результатами обстеження молоді (до 25 років) в Естонії (див. нижче графік 5.1.).

Чи не нагадують ці дані про типи «порожніх людей» (коли бачимо стрибок кривої розваг у злочинців) або «низьких людей» (коли бачимо у них провал спрямованості на друзів, родину, духовне самоіснування) за типологією Сікорського, яка розглядалася на початку цього розділу?

Польський дослідник М. Косевській (1977) у роботі «Агресивні злочинці» вказує на наступні властивості «злочинної особистості» (за Пінатель і Гуго): егоцентризм, невміння передбачати, агресивність та емоційна холодність (нерозуміння почуттів інших людей).

Графік 5.1. Структура спрямованості особистості: а) молодих злочинців; б) учнів середніх шкіл; в) учнів профтехучилищ (за Е.Е. Раском).

Проте численні порівняльні тестові обстеження виявили відсутність індивідуально-психологічних відмінностей між злочинцями і правосвідомими особами. Так, наприклад, і молоді злочинці, й студенти виявилися однаково агресивними, але прояв агресії у них були все-таки різними: ув'язнені злочинці мали схильність до фізичної агресії та були більш підозрілими, а студенти мали схильність до агресії вербальної

(словесної) і були більш довірливими (Косевский, 1977). Таким чином, це питання потребує подальших досліджень.

Білоруський дослідник Л.Л. Каневський (1982) вбачає в особливостях підліткового віку певну амбівалентність, яка може сприяти розвитку кримінального типу особистості у відповідних умовах. Ось ці особливості: 1) фізична і соціальна дезадаптація підлітка; 2) нонконформізм по відношенню до дорослих і конформізм по відношенню до однолітків; 3) прагнення до дорослості; 5) підвищена емоційна збудливість; 6) екстремізм у поведінці; 7) впертість; 8) брехливість, нещирість; 9) помилкові ідеали; 10) некритична відданість груповим цінностям.

Російська дослідниця Е.П. Котова (1983) у роботі «Багатофакторне вивчення особистості злочинця» за допомогою 16-факторного особистісного тесту Р. Кеттелла встановила, що російських і північноамериканських злочинців характеризує: 1) емоційна нестійкість; 2) низька чутливість до погроз; 3) збудливість і підвищена фрустрованість (заклопотаність перешкодами); 4) значна схильність до алкоголізму. У той же час російські досліджувані на відміну від американських продемонстрували: 1) більшу залежність від групи; 2) недостатній аналіз мотивів своєї поведінки; 3) схильність до підпорядкування; 4) зниження самоконтролю.

У гвалтівників на відміну від корисливих злочинців виявилися: 1) значна емоційна неврівноваженість; 2) підвищена схильність до почуття провини; 3) надмірна поступливість і податливість. Корисливо-насильницькі злочинці виявилися більш близькими до гвалтівників; від інших вони відрізнялися більш вираженою ворожістю і агресивністю. Виявилась тотожність за багатьма показниками груп вбивць і хуліганів.

І.П. Башкатов і М.Н. Фіцула (1987) обстежили неповнолітніх правопорушників, які відбувають покарання в колоніях: за крадіжки

(75 %), хуліганство (18 %); грабіж, розбійні напади, угон транспорту тощо (21 %), тяжкі тілесні ушкодження, вбивства (8 %), статеві злочини (8 %). Психолого-педагогічний портрет цих підлітків складається з таких характеристик: 1) відчуження від сім'ї та школи; 2) приналежність до антисоціальних угруповань; 3) правові безграмотність й нігілізм; 4) моральні відхилення; 5) суперечливість світогляду; 6) неадекватність самооцінки (занижена, завищена); 7) нестійкі ідеали; 8) відсутність або невизначеність життєвої перспективи; 9) перевага матеріальних потреб над духовними; 10) аполітизм; 11) дармоїдство; 12) незацікавленість у навчанні; 13) підозрілість у спілкуванні (засоби приховування інформації – жаргон, татуювання тощо); 14) відсутність потреби у суспільно-корисній діяльності; 15) потяг до алкоголю; 16) найбільш часті мотиви правопорушень: жага пригод, чогось особливого; прагнення до демонстрації сміливості; до авторитету серед товаришів; помста і озлобленість; жадібність й бажання отримати речі; наслідування іншим тощо; 17) підвищений інтерес до грошей, спиртного, статевого життя; 18) імпульсивність емоційної сфери; 19) найбільш характерними рисами є такі: неврівноваженість (56%), безпринципність (19%), нешанобливе ставлення до людей (85%), а також прояви індивідуалізму, егоїзму, грубості, нечесності; 20) випереджаючий розвиток здібностей, пов'язаних з першою сигнальною системою, але часто з негативною спрямованістю; 21) несамокритичність; 22) фізичні та психічні вади, відхилення й патології (дебілізм, психопатії тощо).

В.Т. Кондрашенко (1988) вважає, що: «Критеріями які дозволяють відрізнити правослухняних від правопорушників служать насамперед деформації та відхилення у мотиваційній сфері останніх». Слідом за В.В. Лунєєвим він згоден з тим, що: «Мотиваційна сфера правопорушників зміщена від суспільного до особистісного, від соціального до індивідуального, від об'єктивного до суб'єктивного, від культурного до

природного (вітального), від духовного до матеріального, від зовнішнього до внутрішнього, від необхідного до бажаного, від стійкого до ситуативного, від перспективного до одномоментного, від раціонального до емоційного».

Український психолог М.В. Костицький (1989) стверджує, що для «кримінальної особистості» характерним є:

1) формування в умовах інтенсивного протиправного і аморального впливу, спостереження протиправних дій, які вчиняються членами сім'ї, групою ровесників, в навчальному, трудовому колективах;

2) наявність системи аморальних вчинків та правопорушень різного роду, які повторюються навіть після застосування карних заходів;

3) певне відчуження такої особистості від соціального середовища та її ціннісно-нормативної системи, яке проявляється у фактичному або психологічному відключенні від джерел інтенсивного позитивного впливу, в замиканні у колі осіб з подібними поглядами і поведінкою або серед тих, хто приймає її такою, якою вона є; деформація соціальних позицій і ролей;

4) викривлена соціалізація особистості, яка формує в ній якості, відповідні деформованому в моральному і правовому сенсі середовищі, стимулює діяльність, яка тут визнається, цінується, винагороджується;

5) зняття почуття небезпеки, страху, ганьби від можливої чи реальної кримінальної, адміністративної, моральної відповідальності;

6) активність у ситуації скоєння злочину в залежності від типу особистості та провокування або створення конфліктної ситуації.

Розвиваючи погляди І.І. Смирнова, Костицький виділяє антисоціальний, асоціальний та ситуативний типи особистості злочинця.

Як бачимо, всі розглянуті автори виходять з комплексних типів особистості злочинця. Це полегшує наше завдання – побудувати типологію протиправної особистості, спираючись на інваріанти і параметри багатовимірної структури особистості (див. нижче табл. 4.2.).

**Класифікація кримінальних типів
на основі багатовимірної теорії особистості (за В. Моргуном, 1995)**

Інваріанти структури особистості Параметри типів	1. Просторово-часові орієнтації	2. Потребо-вольові переживання	3. Змістова спрямованість особистості	4. Рівні діяльності	5. Форми реалізації діяльності
1.	1.1. На минуле	2.1. Негативні	3.1. Ділова	4.1. Навчання	5.1. Моторна
	- рецидивіст, - месник	- мазохіст (грішник, що кається)	- грабіжник, - шахрай	- делінквентний тип	- «золоті руки» (кишеньковий зłodий, «ведмежатник»)
2.	1.2. На теперішнє	2.2. Амбівалентні	3.2. Комунікативна	4.2. Відтворення	5.2. Перцептивна
	- ситуативний тип	- холодно- бездушний тип	- гвалтівник - розпутний	- кримінолоїд - виконавець	- наводчик - спостерігач («на стрьомі»)
3.	1.3. На майбутнє	2.3. Позитивні	3.3. Самодіяльна	4.3. Творчість	5.3. Мовленнєво-розумова
	- ідейний рецидивіст	- садист	- вандал - аутоагресор (покалічення, суїцид)	- лідер-ватажок (найбільш досвідчений і кваліфікований тип)	- відволікаючий краснобай, - генератор кримінальних ідей

1. Як бачимо з таблиці 4.2, за просторово-часовими орієнтаціями злочинця розрізняють «ситуативний» тип (орієнтований лише на поточний момент) і стійкий тип «професіонала-рецидивіста» (орієнтований на всю транспективу власного життя). На минуле більше орієнтований тип «месника», а «ідейний» тип, як правило, йде на злочин заради «світлого майбутнього».

2. Потребо-вольові переживання є підставою для таких типів: «мазохіст», який боїться, вагається до злочину, нудьгує під час злочину, кається і просить вищої міри покарання після злочину, але чим швидше його випускають на волю, тим сильніше тягне мазохіста пережити це все... знову; «холодно-бездушний» тип, який здійснює злочин швидше за звичкою; «садист», у якого злочин (і особливо – насильство) викликає викривлене переживання насолоди.

3. Змістовна спрямованість особистості злочинця є підставою для поділу їх на два типи: «екзогенних» (екстрапунітивних) і «ендогенних» (інтрапунітивних) Екзогенні злочинці видають себе за жертву «складних обставин», «поганого оточення» тощо. Ендогенні злочинці є жертвою власних протиправних нахилів (потреб та здібностей).

За змістом спрямованості злочину можна виділити типи «грабіжників», «шахраїв», (де метою виступають гроші, майно тощо), «гвалтівників», «розпусників», де жертвою в першу чергу виступає інша людина (як така), «вандалів», «аутоагресорів», де жертвою стає все, що завгодно, або сама людина (наприклад, спроба суїциду як засіб шантажу тощо).

4. За рівнем освоєння злочинної діяльності можна говорити про три типи: «делінквентний» (початківець), «кримінолоїдний» (затятий правопорушник) та «лідерсько-ватажковий» (найбільш досвідченому й кваліфікованому типу злочинця).

5. За формою злочинної діяльності також можна виділити такі типи: «золоті руки» (кишеньковий злодій, відкривач сейфів тощо); навідник-спостерігач, що стоїть, як правило, «на стрьомі»; «балакун-шахрай», який легко відволікає жертву своїм базіканням і «генератор кримінальних ідей», який, як правило, сам у справі участі не бере.

Перейдемо далі до докладного розгляду деяких типів делінквентної поведінки підлітків, які зустрічаються найчастіше.

4.2. Типи делінквентної поведінки підлітків на основі її спрямованості

Агресивне спонукання вимагає виходу і має різну спрямованість: на інших людей, на себе, на об'єктно-предметний світ. Наведемо наступну

порівняльно-психологічну характеристику вчинків і правопорушень у підлітковому віці (див. нижче табл. 4.3.).

Таблиця 4.3.

Порівняльно-психологічна характеристика вчинків і правопорушень
(за К. Седих, В. Моргуном)

Вид поведінки Порівняльна характеристика	Вчинок	Правопорушення
1. Спрямованість	Просоціальний	Антисоціальне
2. Міра передбачення	Запланований – імпровізований	Заплановане – ненавмисне
3. Міра усвідомленості	Усвідомлений – імпульсивний	Усвідомлене – імпульсивне
4. Міра незалежності	Вольовий – конформний	Вольове – конформне
5. Результат	Соціально схвалюваний	Соціально засуджуване

Розглянемо тепер більш детально варіанти делінквентної поведінки детерміновані агресією на основі її спрямованості як афективні реакції (за А.Є. Лічко, 1985).

Імпунітивний (неагресивний) тип. У цьому випадку агресія розряджається не відносно інших або самого себе, а шляхом втечі з психотравмуючої ситуації (від англійського *impuniti* – безкарність). Проявляється така поведінка, як правило, втечею – з дому, з інтернату. Такі втечі у підлітків зазвичай називають ситуативно обумовленими або психогенними. Страх суворого покарання за порушення поведінки, жорстоке ставлення близьких, можливість розправи з боку однолітків, положення «аутсайдера» серед них, яскравий прояв емоційного відторгнення в родині – все це в якийсь момент може викликати гостру афективну реакцію, яка виливається у втечу як спосіб негайно вийти з

тяжких обставин. Подібні втечі не плануються заздалегідь, здійснюються зазвичай самотійно; спільники можуть відшукатися, коли втеча вже здійснена. Під час втечі поведінка побудована таким чином, щоб уникнути обтяжливих думок, відволіктися від них: ходять в кіно, в місця розваг, з міста зазвичай не їдуть, а якщо це і трапляється, то прямують до місця, де колись жили вільно і безтурботно, наприклад туди, де проводили літні канікули, або туди, де тільки чули, що «там – добре». Імпунітивні реакції частіше зустрічаються при наявності лабільної, сенситивної та нестійкої акцентуації. У шизоїдних підлітків вони можуть виникати, коли вони вперше потрапляють до інтернату або піонерського табору. Ці реакції частіше зустрічаються у підлітків чоловічої статі в молодшому і середньому підлітковому віці.

Екстрапунітивний (агресивний) тип. Проявляється у вигляді нападу на інших людей, нанесення їм ушкоджень або у вигляді «зганяння злості» на випадкових особах, а також у вигляді руйнівних дій відносно речей чи предметів, які потрапили «під руку» (вандалізм). Вся суть реакції полягає у розрядці афекту.

Інтрапунітивний (аутоагресивний) тип. Частіше, ніж попередній тип поведінки, стає предметом спостереження психолога та психіатра. Проявляється нанесенням собі ушкоджень або суїцидальними спробами, точніше замахами на самогубство (Семичов С.Б., 1970). Часто люди такого типу наносять собі порізи, іноді досить глибокі. Водночас, болю в цей момент майже не відчують, оскільки больова чутливість на піку афекту знижена. Сліди від завданих порізів згодом іноді неправильно трактуються як ознаки демонстративної суїцидальної поведінки, як прояв «істеричної реакції». Насправді ж при аутоагресивній реакції ніяких демонстративних задумів не буває; всі дії здійснюються у такому випадку лише для розрядки афекту. До подібної розрядки схильні найчастіше епілептоїдні

підлітки, але вона зустрічається й при лабільній, циклоїдній, конформній та нестійкій акцентуаціях (Строгонов Ю.А., Алмазов В.Н., 1981).

До особливих видів інтрапунітивного типу поведінки відносяться суїцидальну і адиктивну поведінку.

Суїцидальною поведінкою називають всі прояви суїцидальної активності – думки, наміри, висловлювання, загрози, спроби, замаху (Амбрумова А.Г., 1981). Цей термін особливо часто вживається відносно підліткового віку, коли суїцидальні прояви відрізняються різноманітністю. В останні два десятиліття суїцидальна поведінка підлітків стала досить актуальною проблемою у розвинених капіталістичних країнах. Якщо в США в 1958 р. лише у 8 % підлітків були суїцидні спроби, то до середини 60-х років цей показник зріс до 21 %. У Німеччині серед причин смерті у віці 14-18 років самогубства посіли третє місце, у Франції – четверте. Суїциди в допідлітковому віці є рідкісним, з 14-15 ж років суїцидальна активність починає зростати. Серед незавершених спроб самогубства у підлітків чоловічої статі 32 % припадає на 17-річних, 31 % – на 16-річних, 21 % – на 15-річних, 12 % – на 14-річних і лише 4 % – на 12-13-річних (Лічко А.Є., 1977). Частота завершених суїцидів у підлітків невелика: на один завершений суїцид доводиться кілька десятків спроб і замахів. Афективна суїцидальна поведінка відрізняється швидким прийняттям рішення і досить швидким (іноді негайно, але завжди в той же день) його виконанням. Полегшуючим суїцидні дії фактором може стати наслідування подібних вчинків інших, особливо однолітків або членів сім'ї. Якщо батьки під час сварок постійно загрожують один одному самогубством, то підліток може на собі реалізувати їх загрози. Способи, при афективних суїцидних спробах, підлітками обираються самі різні – поріз вен, отруєння газом, отруйними речовинами, побутовою хімією, ліками, повішання. Вибір малодійових засобів (порізи вен або прийом у великій кількості нетоксичних засобів з домашньої аптечки) не обов'язково

свідчить про несерйозність спроби. Подібний вибір може бути пов'язаний просто з некомпетентністю підлітка. На висоті афекту підліток може також погано оцінювати дієвість того чи іншого способу. Головним мотивом зазвичай служить бажання «щось із собою зробити». Бажання померти буває скороминущим або мало визначеним. Але все ж, на відміну від чисто демонстративної поведінки, можливість смерті завжди допускається.

Адиктивна поведінка. Адиктивна поведінка – зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи наркотики, токсичні речовини, алкоголь і табако-паління, до того, як від них сформувалася фізична залежність.

Адиктивна поведінка детермінується двома тісно пов'язаними між собою системами – біологічною (дія алкоголю на організм і формування наркотичного синдрому) та соціальною, що розкриває нормативно-ціннісну сторону такої поведінки. І.В. Бокий і С.В. Цицарев (1987) запропонували класифікацію провідних мотивів і способів задоволення потреб, які визначають змістовну сторону потягу до алкоголю. Потяг до алкоголю, в тому числі і патологічний, виступає як засіб: 1) редукції напруги; 2) зміни афективного стану; 3) отримання задоволення; 4) підвищення самооцінки і самоповаги; 5) компенсації; 6) спілкування-комунікації; 7) результат навчання і наслідування; 8) засіб міжособистісної захисту – маніпулювання. Також мотиви адиктивної поведінки були розглянуті нами вище в розділі 3.

У зв'язку з цим стає зрозумілим, що сімейний фактор – умови неправильного виховання в батьківській сім'ї та сформований у ній стиль комунікацій, здійснює великий вплив на формування та підтримку патологічного потягу до алкоголю на психологічному рівні (див. нижче табл. 4.4.)

Типологія деструктивної поведінки

(за В. Моргуном, К. Седих)

<i>Спрямованість агресії на довкілля (екоцид)</i>	<i>Спрямованість агресії на інших людей (гомоцид)</i>	<i>Спрямованість агресії на себе (аутоагресія, суїцид)</i>
<ul style="list-style-type: none"> – вандалізм – знущання над тваринами – забруднення оточуючого середовища (землі, водойм і т.п.) 	<ul style="list-style-type: none"> – приниження – погрози – демонстративне залякування – спроби гетеро та гомосексуального насилля – зазіхання на здоров'я та життя оточуючих 	<ul style="list-style-type: none"> – працеголізм – відмова від лікування – адиктивна поведінка (зловживання алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами) – тілесні ушкодження – шантажування суїцидом

Формами порушення поведінки підлітка у порядку зростання його відповідальності за наслідки є: 1) порушення поведінки внаслідок психічних захворювань; 2) девіантна (така, що відхиляється) поведінка як наслідок дефектів виховання; 3) делінквентна поведінка (правопорушення); 4) кримінальна поведінка.

Перейдемо далі до розгляду впливу на поведінку підлітків неформальних угруповань.

4.3. Неформальні підліткові групи

Для багатьох підлітків об'єднання в неформальні групи і асоціальний спосіб життя є однією з форм протесту проти звичного укладу життя, опіки з боку старших. Підліткова група являє собою новий специфічний вид

емоційних контактів, неможливих в сім'ї. Мова тут йде головним чином не про організовані колективи, які прямо чи непрямо перебувають під «протекторатом» дорослих, а про неформальні групи, що формуються стихійно (Кондрашенко В.Т., 1988; Лічко А.Є., Битанський В.С., 1991).

Неформальні групи, в більшості своїй нечисленні, об'єднують підлітків різного віку, статі та соціальної приналежності й функціонують, як правило, поза контролем дорослих. Структура їх залежить від багатьох факторів, але головним чином від стійкості (стабільності), функціональної спрямованості та взаємин між членами.

За структурою організації неформальні групи діляться на: автократичні, демократичні, анархічні.

Більшість неформальних груп стабільні за складом, відрізняються переважаючим авторитетом лідера і жорсткою субординацією внутрішньогрупових взаємовідносин (*автократична група*). Такі групи зазвичай мають свою «територію» (двір, вулиця, квартира, горище), свої «закони», обряди, свій «моральний кодекс», свої підчас незрозумілі для дорослих поняття про честь, відданості, обов'язок, мужність, взаємовиручку. Нерідко члени такої групи відрізняються своєю «мовою», особливостями зовнішнього вигляду.

Інший тип неформальних груп характеризується нестійкістю, відсутністю постійного лідера і поганою внутрішньою організацією (*анархічна група*). У них немає вираженої взаємозалежності, кожен член групи існує ніби сам по собі. Вплив такої групи на підлітка мінімальний.

Існують також групи, в яких відносини окремих членів засновані на дружбі, взаєморозумінні та взаємодопомозі (*демократична група*).

За своєю соціальною спрямованістю неформальні групи діляться на просоціальні, асоціальні та антисоціальні (див. також табл. 4.6.).

Типологія неформальних підліткових молодіжних груп

(за К. Сєдих)

<i>Спрямованість</i>	<i>Вплив на особистість</i>	<i>Зміст діяльності</i>	<i>Структура організації</i>
просоціальна	позитивний	суспільно-корисна діяльність	демократична
асоціальна	індиферентний	спільні розваги (музика, колекціонування тощо)	анархічна
антисоціальна	негативний	сіспільно-небезпечна (пиятика, правопорушення тощо)	автократична, авторитарна

Просоціальні групи сприяють розвитку в своїх членів позитивних моральних якостей. Всі питання в них найчастіше вирішуються колективно, а діяльність спрямована на соціально корисні справи. За структурою такі групи частіше бувають демократичними.

Асоціальні групи формуються на базі спільних розваг (музика, колекціонування тощо) і стоять осторонь від гострих соціальних проблем. За певних умов переростають у антисоціальні.

Антисоціальні групи по структурі найчастіше автократичні. Інтереси і діяльність їх, як правило, спрямовані на шкоду суспільству (правопорушення, пияцтво тощо). Нерідко такими групами керують дорослі правопорушники. Для багатьох підлітків об'єднання в подібного роду групи і асоціальний спосіб життя – це особлива форма протесту проти укладу життя і опіки старших, своєрідний прояв реакції емансипації.

Ступінь впливу неформальної групи на поведінку підлітка обумовлена, з одного боку, індивідуальними психологічними

особливостями його, з іншого – структурою і соціальною спрямованістю групи. Крім властивостей особистості і властивостей групи певну роль у цьому плані відіграє те місце, та «сходінка», яку займає підліток у складній ієрархії внутрішньогрупових взаємин (лідер, «шістка» тощо).

Неоднакове і ставлення окремих підлітків до «законів» і норм життя асоціальних груп: одні сприймають їх свідомо, інші – в силу вираженої у цьому віці конформності. Досвід показує, що більшість підлітків, потрапляючи в асоціальну групу, внаслідок своєї інтелектуальної та соціальної незрілості швидко поступаються психологічному впливу її лідерів і незабаром починають вести асоціальний спосіб життя тільки тому, що такі «правила» групи і так поводить більшість її членів. Нерідко така групова солідарність сприймається підлітками як прояв товариства, чому сприяє спрощене, а часом невірне уявлення про мужність, героїзм, взаємовиручку. З віком підліткова конформність знижується, авторитарний вплив групи зменшується, і тоді вже вибір життєвого шляху залежить від особистісних якостей юнаки та соціального середовища за межами групи.

За організацією підліткові групи діляться на *жорстко регламентовані* та *вільні* (Лічко А.Є., 1985).

Жорстко регламентована група відрізняється постійним складом, неподільною владою ватажка, «своєю» територією, твердо встановленими взаємовідносинами між членами групи, ієрархією підпорядкування між ними, боротьбою з групами-суперницями. Але жорстко регламентованою може бути і згадана антисоціальна група, що з ненавистю і презирством відноситься до наркоманів та алкоголіків й забороняє вживання всіх дурманних речовин. У той же час не менш жорстко регламентованою може бути група наркоманів, у якій панують суворі неписані закони і абсолютна влада ватажка.

Вільна підліткова група характеризується непостійним складом (одні приходять, інші йдуть), нечітким розподілом ролей, відсутністю постійного лідера. Подібними групами можуть бути територіальні («дворові») компанії, збіговиська навколо дискотек тощо.

За *образом, способом життя і світоглядом* також виділяють різні групи. А.Є. Лічко, В.С. Битенський, В.Т. Кондрашенко описують наступні види неформальних груп підлітків.

Територіальні групи – об'єднують однолітків за місцем навчання або за місцем проживання – в одному великому будинку («дворові компанії»), міському мікрорайоні, одному селищі тощо. Всередині однієї території можливе виникнення різних груп; тоді підлітки діляться ще за якомось принципом від навчання в одній школі чи професійно-технічному училищі до національної ознаки.

Територіальні групи можуть бути як вільними, так і жорстко регламентованими. У різні періоди і в різних місцях переважають то одні, то інші. Поширенню жорстко регламентованих груп сприяє певна соціальна обстановка в цілому – суспільна або економічна криза, переломні періоди в історії. Нічого, крім приналежності до «своїх», таку групу не об'єднує. Її гуртує боротьба, часом досить жорстока, з іншими групами, переважно також територіальними, чужака на «своєї» території чекає побиття. Звичайно є улюблені місця зборищ у дворі або на вулиці, в під'їздах, підвалах тощо. Крім бійок і побоїщ, групі залишається порожнє гаяння часу («інформаційно-комунікативне хобі»), азартні ігри, делінквентні вчинки, випивки, якщо з'явиться спокусник, то і різні токсичні речовини, включаючи наркотики. Багато які з подібних територіальних груп перетворюються на делінквентні.

Делінквентні та кримінальні групи відрізняються одна від одної умовно – лише за тим, чи піддаються вчинені групою проступки покаранню, згідно з кримінальним кодексом, чи ні. Делінквентні групи, як

правило, жорстко регламентовані. Влада ватажка може бути дуже велика. Часто при собі він тримає «ад'ютантів» – підлітків, фізично сильних, але з невисоким інтелектом. Їх кулаками вожак творить розправу над неслухняними членами групи. Роль і місце кожного в групі строго визначені. Нижчу ступінь в ієрархії займають фізично слабкі й безвольні «шістки» (від назви молодшої в колоді карти), що всім у групі зобов'язані догоджати. Проте вони тримаються за групу, оскільки вона захищає їх від страшнішої розправи чужих груп, обираючи суворий комфорт серед своїх. Зловживання алкоголем та іншими токсичними речовинами, як правило, обмежується окремими епізодами.

Наркоманічні групи зазвичай складаються з наркоманів, з тих, у кого вже сформувалася залежність від наркотику. Але члени такої групи намагаються залучити й утримати схильних до зловживання новачків. Їх спокушають і спочатку можуть навіть безплатно постачати наркотиками з тим, щоб пред'явити «рахунок», коли у них розвинеться наркозалежність.

Нижче дається коротка характеристика «неформалів» (див. також табл. 4.7.).

«**Xinni**» як молодіжний рух виникло на початку 60-х років в США і Англії серед підлітків та молоді (вік – від 12 до 25 років) з сімей середнього достатку і білої раси. Потім цей рух поширився на інші країни, включаючи і нашу.

На Заході цей рух значною мірою родився як протест проти «брудної війни» у В'єтнамі. Протестом «процвітаючому суспільству» став увесь спосіб життя хіпі. Замість дорогою модного одягу – рвані заношені джинси; замість акуратних зачісок – довгі, немиті і погано розчесані волосся; замість зовні благополучній сім'ї, що лицемірно прикриває внутрішні розбрати, зради і обман – життя комуною, «вільна любов», спільні діти; замість егоїзму і власництва – загальні речі та гроші; замість визнаної і шанованої старшим поколінням музики – пісні «Бітлз» та

ансамблів-послідовників, замість узаконеного постійного помірною пияцтва старшого покоління – марихуана, галюциногени, героїн – все, що відкидалося і переслідувалося суспільством.

Таблиця 4.7.

Типологія підліткових угруповань («Неформали»)

<i>Назва</i>	<i>Спрямованість</i>	<i>Регламентация</i>	<i>Аддиктивність</i>
<i>Асоціальні угруповання</i>			
Хіппі	пасивний протест	вільні, відкриті	наркотики
Панки	агресив. протест	жорстка	алкоголь, токсини
Металісти	агресив. протест	жорстка	алкоголь
Поппери	захоплення, хобі	вільна	адиктивні
Мажори	імітація	вільна	алкоголь
Фанати (фани)	захоплення, хобі	вільна	адиктивні
Рокери, байкери	агресив. протест	жорстка	рідко сп`яніння, паління гашишу
<i>Антисоціальні угруповання</i>			
Неонацисти	агрес. насильство	жорстка	не властива
«Скінхеди»	агрес. насильство	вільна	адиктивні

Хіппі групи вільні й відкриті. Вони доброзичливо всіх приймають і нікого у себе не утримують. Нікому не прийнято нічого диктувати і ні в чому перешкоджати, тобто знову ж внутригрупова поведінка будується як протилежне тому, що прийнято в сім'ї та в суспільстві. Поширені інтереси до релігії та східної філософії. У нашій країні в середині 80-х років почалося «відродження хіпі» – «нова хвиля». Воно співпало з тривалою війною в Афганістані і з негативним ставленням до цієї війни серед багатьох підлітків-допризовників. Однак «істинних хіпі», які вели

повністю асоціальний спосіб життя, було небагато. Зате з'явилася група «вечірніх хіпі». Такі підлітки днем десь вчилися або працювали, носили звичайний одяг. Зате вечорами, переодягнувшись у традиційні полатані джинси і розпустивши волосся, вони проводили час на зборищах («тусовках») в певних місцях, іноді у когось на квартирі («на флеті»).

У групах хіпі продовжують курити гашиш, пробують різні токсичні речовини. В останні роки виявляється інтерес до ефедрону. Все це охоче пропонується новачкам, але не нав'язується. Тому в групах хіпі утримуються і ті підлітки, які ніколи не вдаються до жодних дурманних засобів, а захоплюються духовним самовдосконаленням, йогою, релігіями тощо. Поширене, проте, судження, що куріння гашишу дозволяє краще проникнути в таємний зміст постулатів східної філософії.

«**Панки**» (від англ. – гнилушка, гадина) з'явилися наприкінці 70-х років в Англії. На відміну від пасивного протесту хіпі, панкам притаманний активний, злий, агресивний протест. Епатажна поведінка і зовнішність призначені для того, щоб викликати у представників старшого покоління і благополучних однолітків крайню ворожість, обурення і разом з тим страх.

Група панків найчастіше жорстко регламентована, зі своїм ватажком, вовчими законами внутрішньогрупових взаємин. Їх основна мораль «Всі люди – тварюки! Будь таким же і ти й так само стався до людей! ».

Одяг і зачіска у панків такі, щоб викликати у інших огиду, яскравий грим, навіть намальовані на обличчі огидні виразки, химерно пострижене і зачесане волосся, до того ж ще пофарбоване в різні кольори.

Улюблена музика (панк-рок) відрізняється не тільки гучністю, неритмічністю і дисонансами, але і неприємними для слуху звуками-скреготом, вереском тощо. Тексти пісень можуть бути з нецензурною лайкою. Популярні групи носять назву на кшталт «Секс пістолс». Перевагу мають безладні статеві контакти, іноді з насильством. У нашій країні панки

з'явилися в 80-х роках. Аддиктивна поведінка серед панків найчастіше зводиться до зловживання алкоголем.

«*Металісти*» об'єднуються в групи, мотивуючи це захопленням музикою в стилі «важкий металевий рок». Ця музика відрізняється гучністю і посиленням ударним ритмом. Під неї не танцюють, а слухають її сидячи, ритмічно розгойдуючись, поступово збуджуючись, приходячи в стан шаленства. У подібному стані шаленства вони здатні здійснювати безглузді руйнівні дії. За словами підлітків, під звуки метал-року вони починають «кайфувати», відчують незвичайні сильні і приємні емоційні переживання.

Найбільш популярні ансамблі нерідко носять у завуальованій формі назви, відразливі для обивателя. «Блек Саббат», що дослівно – «Чорна субота», може розумітися як служіння дияволу, а не Богу. Широко відомий «Ай-сі-ді-сі» неначе взяв офіційний термін, прийнятий в електротехніці, який означає можливість руху струму в ланцюзі в обох напрямках. Але на підлітковому сленгу це слово символізує бісексуала, схильного як до нормальних, так і до гомосексуальних зносин, а іноді й просто гомосексуала, але готового грати як активну, так і пасивну роль.

Зовнішня атрибутика раніше була другою невід'ємною частиною «металістів». Називалися вони так тому, що носять безліч металевих прикрас, аж до лицарських обладунків. «Металісти» вітали один одного умовним знаком – «козою»: піднятою правою рукою з відстовбурченими вказівним пальцем і мізинцем і словами «Хеві метал!» («важкий метал»).

Зазвичай «металісти» вживають алкоголь, але в порівняно невеликих дозах. До інших дурманних засобів вони особливого тяжіння не відчують. Ймовірно, дуже гучна ритмічна музика приносить їм насолоду, аналогічну сп'янінню.

«*Понпери*» (від поп-музики) – назва дана підліткам, що групувалися близько дискотек. Самі себе вони так не називали. Ніякі «ідеї», окрім

бажання розважитися, завести знайомства, в тому числі сексуальні контакти, поспілкуватися на примітивному рівні подібні компанії не об'єднували.

Групи поперів – вільні, з мінливим складом, різностатеві, без постійного лідера. Кричущий модний одяг є предметом надзвичайної заклопотаності.

Попперами ці групи прозвали «металісти». З їхнього боку, а також з боку груп, аналогічних люберам, поппери часто піддавалися нападам. Лише тоді вони дійсно об'єднувалися для відсічі.

«*Мажори*» – назва, яку собі дали групи підлітків старшого віку, що тяглися до «розкішного» способу життя. Межею їх бажань було провести щовечора в ресторані з випивкою, дорогим частуванням, подальшими сексуальними контактами, розважальними поїздками на автомашинах. Здебільшого ці підлітки були з дуже заможних сімей. Одягалися вони не тільки в модні, а й в дорогі одяги, а прикраси носили цінні. Групи мажорів вільні від чіткої регламентації.

«*Рокери*» («байкери») як угруповання підлітків та молоді з'явилися на Заході ще в 70-х роках. Ідейні погляди багатьох у цих угрупованнях були близькі до «неонацистів». Але, на відміну від останніх, вони скоріше дотримувалися ортодоксальних фашистських переконань, серед них процвітав культ Гітлера. Їх атрибутами були мотоцикл і чорна шкіряна куртка. Такі угруповання іноді представляли собою справжні банди.

Рокерам властивий протест стосовно старшого покоління і встановлених ним порядків. Але цей протест також проявлявся за допомогою мотоцикла. У нічний час компаніями вони їздили на мотоциклах по житлових кварталах без глушників, щоб скаженим ревом моторів розбудити всіх. Інша форма протесту полягала в тому, що в години пік на магістралях з інтенсивним рухом рокери блокували цей рух. Їдучи мотоциклами, шеренгою в ряд, на дуже повільній швидкості й не

залишаючи місця для обгону, тим самим створюючи позаду себе транспортні пробки. Дівчата серед рокерів становили велику рідкість.

«*Неонацисти*» стали формою активного протесту стосовно старшого покоління, серед якого багато хто ненавидів фашизм або постраждав від нього. Культивувалися погляди про «істинний фашизм», який нібито «опошпили» Гітлер і Муссоліні. Расова теорія нерідко повністю відкидалася.

За поданням подібних «неонацистів» «істинним арійцем», «надлюдиною» не народжуються, а стають, витравивши з себе всяку жалість до «недолюдей», поборовши боягузтво і виховавши в собі витривалість, нещадність і ненависть до ворогів. Образ ворога в різних випадках вибирався різний.

Іноді ним служили підлітки, що недавно приїхали в дану місцевість. Іноді ненависть культивувалася стосовно старшого покоління, особливо літніх людей, яких вважали «паразитами, що віднімають у молоді місце в житті». Нарешті, образ ворога міг ґрунтуватися на національній ворожнечі.

Групи «неонацистів» є, зазвичай, жорстко регламентованими. Захоплення становили силові види спорту і карате.

Зловживання алкоголем, а тим більше наркотиками та іншими дурманними засобами, відкидалося як негідне для «надлюдини» і суворо переслідувалося. Тих, хто провинилися, карали або виганяли зі своїх компаній,

«*Скінхеди*» (бритоголові, з`явилися в 60-ті роки в Англії, в 90-ті – в США) і схожі з ними угруповання під різними назвами в різних місцях також стали формою активного протесту, але спрямованого не так на старше покоління, а насамперед на однолітків, які знаходяться в більш привілейованому становищі частини суспільства. Наприклад, «*любери*» – підлітки з підмосковного містечка Люберці – відчували себе ущемленими в порівнянні з однолітками з престижних районів столиці.

Ідеалами скінхедів і аналогічних їм груп підлітків в Росії зазвичай ставали примітивні ортодоксальні уявлення про «рівність» і «перевагу» «простих людей», які нерідко підносилися офіційною пропагандою в колишні роки. Звідси і назви деяких з цих груп – «Справжні лєнінці», «Організація активних дій» тощо. У цих ідеях вони черпали впевненість у своїй правоті, у боротьбі за «праве діло» з тими, кому підсвідомо заздрили. Сильне мускулисте тіло стало центральним культом. Розвинути мускулатуру, «накачати м'язи» – ставало однією з головних турбот. Досягалося це не тільки посиленням гімнастичним тренінгом, багатогодинними щоденними фізичними вправами з гантелями, гирями, на турніку в спеціальних приміщеннях («качалках»), найчастіше в покинутих підвалах. Як правило, для цього починали використовуватися допінги, відомі від спортсменів, насамперед анаболічні стероїди в поєднанні з білковими навантаженнями (ложками їли сухий молочний порошок або білкові препарати, з яких готують суміші для немовлят). Розвинена мускулатура служила для бійок. Били і грабували тих, хто був об'єктом ненависті – наприклад, «вечірніх хіпі», які менш за інших здатні були дати відсіч.

«**Фанати**», або «**фани**», являли собою жагучих шанувальників якої-небудь спортивної команди (частіше футбольної або хокейної) або якоїсь естрадної групи. Вони нерідко супроводжували їх під час поїздок в інші міста на змагання або гастролі. Відвідували всі матчі або концерти, групувалися один з одним, намагалися завести знайомства зі своїми кумирами. Спортивні фанати іноді поділялися на «правих» і «лівих». Одні з них були дійсними шанувальниками своїх кумирів і жадали їх успіху, влаштовували гучні овації, шукали знайомства з ними, збирали їх автографи, фотографії тощо. Для інших притягальною силою більше ставали бійки з фанатами команди-суперниці. За відсутністю такої можливості готові були затіяти її з іншими фанатами своєї ж команди.

«Право» та «лівими» вони називалися залежно від сторони трибун стадіону, де зазвичай розсідалися.

Серед фанатів нерідко виявлялися підлітки, вже знайомі з дією дурманних речовин і схильні до випивок. Вони могли стати спокусниками для інших і навіть для всієї групи в цілому. Тому дані компанії можна розглядати як групи високого ризику щодо аддиктивної поведінки. Якщо групове зловживання ставало регулярним, то зазвичай колишній пристрасний інтерес до своєї команди або ансамблю слабшав, а з розвитком залежності пропадав зовсім.

Починаючи з 1991 року, ми живемо в епоху, яка на думку авторів, в майбутньому буде названа «епохою розвалу імперії». Зараз ми свідки того, що «великий, могутній Радянський Союз» розпався на ряд незалежних держав, відбувається перехід, іноді – дуже болісний, від тоталітарного суспільства до демократичного. Все це безсумнівно впливає на підлітків. Вже зараз можна відзначити зростання злочинності, її «омолодження». Проникають і стають визначальними для всіх верств населення цінності західної культури (особливо американської), які нахлинули через кіно, відеопродукцію, Інтернет, книги, музику.

У наступному розділі описані конкретні методи психодіагностичної роботи, сформульовані з урахуванням вже розглянутих типів делінквентної поведінки.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть порівняльний аналіз кримінальних типів особистості різних авторів. У яких випадках вони підтверджують або доповнюють один одного?
2. Дайте психологічний портрет неповнолітнього правопорушника?
3. Які основні типи делінквентної поведінки підлітків?

4. Назвіть і коротко охарактеризуйте «неформальні» групи підлітків з високим ризиком делінквентної поведінки.

Використані та рекомендовані джерела

Базова література

Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / И.П. Лановенко, А.Я. Светлов, А.И. Рошин и др. – К.: Наукова думка, 1982. – 204 с.

Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: Учеб. пособ. – СПб.: Питер, 2011. – 352 с.

Криминологи о неформальных молодежных объединениях. – М.: Юрид. лит., 1990. – 272 с.

Максимова Н.Ю. Сутність, форми прояву та структура девіантної поведінки // Н.Ю. Максимова. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – К.: Либідь, 2011. – С. 14-47.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. Е.И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.

Допоміжна література

Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1982. – 112 с.

Кондрашенко В.Т., Игумнов С.А. Девиантное поведение у подростков: диагностика, профилактика, коррекция. – Минск: Аверсэв, 2004. – 307 с.

Костицкий М.В. Злочин можна попередити. – К.: Знання, 1989. – 48 с.

Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум; пер. с англ. Н. Мальгиной и др.; под общ. науч. ред. А.А. Алексеева. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М: Наука, 1976. – 286 с.

Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология: Руководство. – Л.: Медицина, 1991. – 304 с.

Патологические нарушения поведения у подростков / под ред. А.Е. Личко. – Л., 1973. – С. 36-71.

Розділ 5. ПСИХОДІАГНОСТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОГО ПІДЛІТКА

У цьому розділі будуть розглянуті методи психодіагностики підлітків з делінквентною поведінкою, психологічні прийоми для встановлення контакту з підлітком і його батьками, принципи психологічної бесіди і особливості індивідуального підходу, детермінованого типами акцентуацій характеру.

5.1. Методи психодіагностики

Методи психодіагностики призначені для розширення діагностичних можливостей, підвищення надійності прогнозу та здійснення профілактичних і психокорекційних заходів. Типологія методів психодіагностики особистості на основі багатовимірної теорії особистості подана нижче (див. схему 5.1.), а далі будуть розглянуті деякі з них.

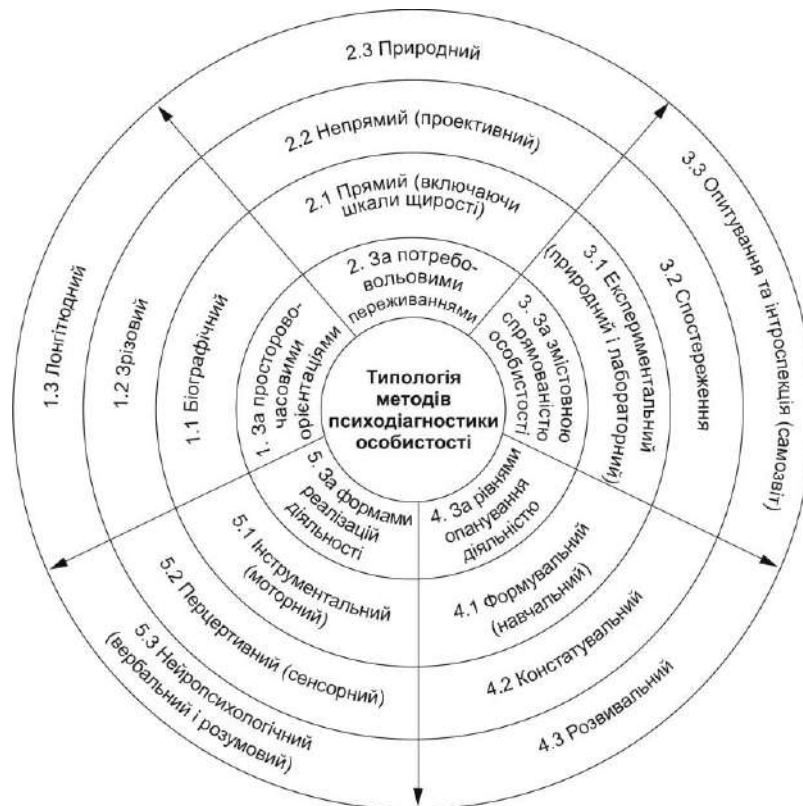

Схема 5.1. Схематичне зображення типології методів психодіагностики особистості (за В. Моргуном, 2009)

5.1.1. *Діагностика взаємин у сім'ї*

Діагностична робота починається з вивчення особливостей підлітка і його сім'ї, що отримало умовне позначення «сімейна діагностика». Відбувається ознайомлення з історією життя родини, визначаються типи сімейної дезорганізації і неправильного виховання, встановлюються причинно-наслідкові зв'язки між психологічними порушеннями в сім'ї, аномаліями формування особистості та делінквентною поведінкою підлітка.

Виявлення та вирішення сімейних конфліктів, що лежать в основі порушень поведінки у підлітків, за допомогою прийомів психодіагностики та психокорекції сприяє стабілізації психологічного клімату в сім'ях, а, отже, і створенню сприятливих умов для запобігання повторів реакцій, що відхиляються, усуненню конфліктних взаємин, нормалізації емоційних контактів, і виступає профілактичною мірою уникнення асоціальних і антисоціальних дій. Різноманітність цілей передбачає і різноплановість зусиль, варіативність методик психокорекційного впливу.

Біографічний метод включає в себе тривале *спостереження* за підлітком, індивідуальні *бесіди* з ним і з кожним з його батьків окремо, спільні бесіди з ними в процесі сімейної психотерапії, вивчення біографії підлітка і батьків, особливостей виховання і взаємин у сім'ї. Необхідно враховувати *дані соціального обстеження, характеристики* з місця навчання, відомості з міліції та рішення комісій у справах неповнолітніх при виконках. У найбільш важких в діагностичному плані випадках необхідно особисто *відвідувати сім'ї підлітків*, знайомитися з їх побутом, звичками, традиціями.

Знайомство з сім'єю починається, як правило, з бесіди з підлітком. З'ясовується не тільки його особистий анамнез, а й, по можливості, анамнез всієї родини (історія родини «очима підлітка»). Наступні бесіди, а

головне – спостереження за невербальними ознаками сімейних комунікацій (вдома, на консультаціях) дозволяють вносити відповідні корективи.

5.1.2. *Психологічна бесіда з підлітком*

Бесіда є вкрай важливим і тонким інструментом психодіагностики. Її цінність полягає в зборі значущої інформації по цілому ряду питань для складання максимально повного уявлення про проблеми і ситуації підлітка з делінквентною поведінкою.

Дані, отримані шляхом спостереження і бесід (суб'єктивні методи) і шляхом експериментально-психологічного дослідження (об'єктивні методи), в подальшому аналізуються і при порівняльному зіставленні результатів надають діагностично значущу інформацію.

Бесіда з підлітком повинна стосуватися наступних тем.

1. *Навчання* – улюблені і нелюбимі предмети, причини неуспіху, відносини з вчителями, участь у громадській роботі, можливі порушення дисципліни в школі (або іншому навчальному закладі).

2. *Плани на майбутнє* щодо продовження навчання, набуття професії, здатність враховувати можливі труднощі, співвідносити бажане і можливе.

3. *Відносини з однолітками* – надання переваги одному близькому другу або компанії приятелів, становище серед товаришів (лідера, переслідуваного аутсайдера, незалежного одинака тощо), причини вибору приятелів – за особистими якостями, за спільністю захоплень, для компанії в розвагах тощо.

4. *Захоплення* в теперішньому і минулому, під чийм впливом був зроблений вибір, якими були досягнуті результати, чому були занедбані.

5. *Відносини з батьками та сімейні відносини* – склад сім'ї, хто з її членів займався вихованням, найбільш близький член сім'ї, наявність у

підлітка конфліктних відносин з окремими членами сім'ї та причини цих конфліктів; конфлікти між іншими членами сім'ї й ставлення підлітка до цих конфліктів. У разі розпаду сім'ї необхідно з'ясувати, скільки років було підлітку, коли це сталося, його ставлення до розлучення батьків, чи підтримується контакт з батьком, який залишив сім'ю. Корисно також буде почути від підлітка його враження про основні риси характеру його батьків (ці характеристики нерідко бувають досить точними), з'ясувати, яке відношення, на думку підлітка, у батьків до його навчання, друзів, способу життя, проведення часу.

6. *Порушення поведінки* у даний час і в минулому – прогули, дрібне хуліганство, паління, випивки і знайомство з іншими дурманними засобами, втечі з дому; чи затримувала міліція, за що і коли; чи перебував (перебуває) на обліку в інспекції у справах неповнолітніх і чому. Необхідно попросити підлітка пояснити причини, з яких він скоїв асоціальні або антисоціальні дії. З'ясувати які мотиви його спонукали, що він відчував під час вчинення правопорушення або злочину. Як він зараз відноситься до цих подій і своєї участі в них. Вказати, чи справляв хтось на нього негативний вплив і наскільки ця людина (або люди) є для підлітка значущими і авторитетними. Наскільки батьки підлітка інформовані про те, що трапилося, як вони ставляться до його делінквентної поведінки. Чи хвилює підлітка така реакція батьків.

7. *Найбільш тяжкі події* в минулому житті та реакція підлітка на них. Наявність в минулому яких-небудь суїцидних думок, обставини, за яких вони виникали, чи здійснювалися суїцидні спроби.

8. *Перенесені захворювання* – як вони позначалися на навчанні та на положенні серед однолітків. Наявність в сьогоденні та в минулому порушень сну, апетиту, самопочуття і настрою.

9. *Сексуальні проблеми*. Перш ніж торкнутися цієї теми, необхідно пояснити підліткові, що психолога ці проблеми цікавлять не самі по собі, а

щоб з'ясувати можливі переживання і отримати більш повне уявлення про характер. Необхідно попередити також, що всі відомості, які повідомляються підлітком не будуть передані ні батькам, ні іншим особам без його згоди. Опитування тут стосується перших закоханостей і пов'язаних з ними психічних травм, самооцінки своєї привабливості, початку сексуального життя і прихованих переживань з приводу своєї сексуальної неповноцінності (онанізм та ін.) Розкриття сексуальних переживань і підтвердження суїцидних думок у минулому є показником високого ступеня відвертості, якщо тільки підліток не ставить на меті показати у себе наявність психічного розладу.

10. *Адиктивна поведінка.* Чи вживає підліток алкоголь, як часто, в яких ситуаціях і кількості. Який стан настає у нього в процесі вживання спиртних напоїв, після вживання спиртних напоїв. Чи пробував він якісь наркотичні або токсичні речовини. Чи схильний до тютюнопаління. У якому віці вперше почав палити (вживати алкоголь, наркотики тощо). Необхідно запевнити підлітка, що ця інформація, як і вся інша, отримана в розмові, є строго конфіденційною і необхідна тільки для надання йому більш ефективної допомоги. Чи знають батьки і яке їх ставлення до його адиктивної поведінки?

На закінчення опитування слід знову повернутися до психотравмуючої ситуації і тепер при сталому контакті, постаратися отримати більш докладні і точні відомості, включаючи ті питання, відповідей на які підліток раніше уникав.

Опитування підлітка краще проводити у вигляді вільної невимушеної бесіди. Не слід в його присутності робити ніяких записів – це вкрай насторожує більшість підлітків, викликає у них недовіру, ускладнює контакт. Краще, щоб підліток не відчував, що розмова ведеться за якоюсь заздалегідь заготовленою схемою. Зміну теми треба постаратися зробити природною і плавною. Наприклад, переходячи від захоплень до

відношення з батьками, можна почати з питання, про те, перешкоджали чи заохочували те чи інше його захоплення батько і мати.

5.2. Опитування батьків та відомості від інших осіб

Опитувати батьків краще нарізно і починати з матері, яка зазвичай може дати набагато більше відомостей, ніж батько. Якщо вихованням підлітка займався який-небудь інший член сім'ї (бабуся та ін.), бажана бесіда також і з ним. Зустріч психолога з іншими членами сім'ї (повнолітніми і старшими підлітками) буває необхідна, якщо виникають припущення, що від них можна отримати додаткові важливі відомості чи інше, більш об'єктивне, висвітлення подій та стосунків у родині, ніж від батьків.

Необхідно мати дані про розвиток підлітка з перших днів його життя. Токсикози та інші шкідливі впливи під час вагітності, важкі пологи, асфіксія під час пологів, серйозні захворювання в перші роки життя, особливо нейроінфекція та нейроінтоксикація, гарячкові захворювання із затьмаренням свідомості або судомами свідчать відносно можливості резидуального органічного ураження головного мозку. Вік, коли почав ходити, вимовляти перші слова, коли з'явилася фразова мова, може вказати на затримки розвитку. Енурез, у віці після 4-5 років, нічні страхи, заїкання, дратівливість, неспокій, примхливість можуть бути проявами дитячої невропатії. Важливо дізнатися враження батьків про перші роки підлітка, про його темперамент, характер, манери поводитися – чи був він спокійним або метушливим, боязким і сором'язливим або жвавим і відчайдушним, товариським або тримався осторонь від дітей і взагалі чим дитина відрізнялась від ровесників. Якщо відвідував дитячі установи, то чи легко там пристосовувався, чи охоче туди ходив, чи були скарги від вихователів і на що.

Про шкільні роки можна дізнатися про те, чи легко в 1-му класі адаптувався до нових умов, чи охоче ходив до школи, як вчився, як сходився з товаришами, чи доводилося міняти клас і школу, чи не виникали труднощі при їх зміні, чи доводилося бувати у піонерських таборах, як там пристосовувався, як відбувся перехід від початкових класів з одним учителем до предметної системи навчання. Якщо підліток вже закінчив 9 класів, то важливо з'ясувати, як було прийнято рішення про подальше навчання (СПТУ і його профіль, коледж, середня школа): самим підлітком, під впливом батьків або всупереч їх бажанням, під чийось впливом з боку).

Наступним кроком процедури є знайомство з батьками (з кожним окремо), їх особистою біографією та їх суб'єктивними уявленнями про інших членів сім'ї («родина очима батьків»). Такий «перехресний» збір інформації дає можливість скласти об'єктивне уявлення про кожну родину.

5.3. Встановлення психологічного контакту

Особливого значення набуває як на етапі психодіагностики, так і в процесі психокорекції, проблема встановлення психологічного контакту між психологом і підлітком, а також членами сім'ї підлітка.

Встановлення контакту з підлітком починається з моменту першої зустрічі. Підліток має відчувати, що його проблеми будуть зустрінуті з належною увагою і розумінням, що ставитися до нього будуть як до рівноправного партнера, як до особистості, яка має право на певну самостійність, що його не будуть ігнорувати як дитину, а, навпаки, – сприймати як дорослого. Це ставлення психолога обов'язково має бути щирим і неформальним. Байдужість, фальш або емоційна нещирість, тим більше ворожість чи озлобленість, відкрито наставницький тон – неприпустимі якості для спілкування з підлітком.

У перших бесідах з батьками психолог виявляє свою готовність до співпраці, намічає разом з ними конкретну програму зустрічей і процедур (види і послідовність психологічних обстежень, ознайомлення з сімейною біографією). Важливо заспокоїти батьків, зняти їх тривогу і побоювання.

Чітко складена за участю батьків програма майбутніх діагностичних та психокорекційних сеансів сприяє психологічній стабілізації батьків, появи у них почуття впевненості за підлітка і за те, що їх власні проблеми також знайдуть рішення. Не рекомендується давати необґрунтовані запевнення, передбачати результати обстеження, поспішно підтримувати точку зору когось з батьків. Бесіди з батьками не повинні відбуватися таємно від підлітка, не повинні носити характеру змови за його спиною, щоб не викликати бурхливу протестуючу реакцію.

Нарешті, ще одна реакція, яку слід враховувати при встановленні довірливого контакту, – це реакція захоплення. Щирий інтерес психолога до захоплень підлітка (його колекцій, спортивний, художній або технічних занять, улюблений варіант проведення дозвілля тощо) допоможе для встановлення контакту. Тут підлітку і психологу відкривається можливість «обмінятися візитними картками», показати свою обізнаність у певних областях, здійснити на ділі партнерство. Бесіда про захоплення (у випадках, коли захоплення не є стрижневим патологічним проявом) спонукає підлітка до активних висловлювань, допомагає «розговоритися» – тоді через обговорення ставлення до цих захоплень його рідних і товаришів відкривається шлях до проблем підлітка, особливостей його взаємин з однолітками, сім'єю, школою, суспільством.

Підлітки з гіпертимними, нестійкими, конформними, емоційно-лабільними характерами люблять цікаву бесіду, охоче відгукуються на живий тон психолога, вступають в обмін думками, про «кумирів» молоді, новинки поп-музики, спорту. Як правило, з ними не виникає ускладнень у встановленні довірливого контакту. Перед гіпертимними підлітками слід

продемонструвати свою самостійність, вміння швидко приймати рішення, утримувати необхідну психологічну дистанцію, бути суворим та справедливим (психолог в ролі «старшого товариша»).

Стосовно підлітків з конформними і нестійкими рисами характеру доцільним є суворе, вимогливе ставлення. Психолог повинен вибрати правильну позицію, щоб не налаштувати проти себе підлітка і щоб активно керувати ним. Досвід педагогічної та психотерапевтичної роботи в спеціальних школах для важковиховуваних дітей, психіатричних підліткових відділень показує ефективність такого підходу. З цими підлітками психолог виступає в директивній ролі «педагога», «батька».

Щире співчуття, бажання допомогти, висловлюване психологом, є достатніми умовами, щоб завоювати довіру підлітка з лабільною акцентуацією характеру. Такі підлітки зацікавлені в подальших зустрічах, намагаються знайти в спілкуванні з психотерапевтом духовну підтримку, вислуховують поради, виконують всі завдання і рекомендації (психолог в ролі «товариша, який опікає»). Іноді підлітки з лабільною акцентуацією особливо охоче вступають в психотерапевтичний контакт з психологом протилежної статі.

Психокорекція підлітків з циклоїдною акцентуацією залежить від фази. При підйомі вітального (життєвого) тону підхід такий, як і при гіпертимній акцентуації. При субдепресивній фазі психолог забезпечує духовну підтримку, аналізує життя підлітка, допомагає зосередитись на сприятливих моментах в його біографії. Спільно з підлітком створюється оптимістична перспектива: «Це вже було, дуже схоже на те, що було. Тоді пройшло, було неправильно, але пройшло. Це все піде. Ми знаємо, що скоро настануть хороші дні, всі проблеми вирішаться». У роботі з такими підлітками психолог серйозний, досить емоційний, але уникає надмірної бадьорості, зайвого оптимізму. Позиція психолога в даній ситуації

відрізняється тим, що він вільний від тривожних побоювань батьків за здоров'я підлітка, спокійний, упевнений в успішному результаті справи.

Важко встановити контакт з сенситивними і шизоїдними підлітками. Не слід застосовувати психологічний натиск, щоб дістатися до суті справи. Необхідно мати на увазі, що саме у цих підлітків надзвичайно розвинене прагнення ретельно приховувати свої переживання, надавати різкий опір при спробах «інтервенції» в їх внутрішній світ.

Показані серйозні дискусії на світоглядні теми про роз'єднаність людей, їх нерозуміння один одного. Слід чекати, коли «підліток розговориться сам», перейде з обговорення проблем на свої особисті. У даному випадку психолог зовні також емоційно стриманий, серйозний, чуйний і абсолютно незворушний, особливо коли підліток розкриває свої таємниці (позиція «стороннього спостерігача готового в будь-який момент прийти на допомогу»).

Відносно істероїдних підлітків психолог грає роль, зовні схожу на позицію потураючих батьків. Але на відміну від них заохочується і позитивно оцінюється те, що є дійсно цінним в підлітку. На основі аналізу схильностей, ціннісних орієнтації, захоплень намічається подальша перспектива, здійснюються спроби корекції невиправданих домагань.

Спілкування з епілептоїдними підлітками має будуватися досить відверто і прямо – психолог показує підлітку, що він не схильний до фамільярності у відношенні з ним, що він охоче використовує його прагнення «прислужитися» і допомогти в роботі з іншими підлітками. Однак мета тут – залучити підлітка-епілептоїда в трудові процеси і перешкодити висунення його на лідерські позиції. У бесідах психолог демонструє свою обізнаність у загальних підліткових проблемах, а також проблемах даного підлітка. Тим самим він в непрямій формі дає зрозуміти тому, що всі його спроби використовувати психолога в своїх цілях,

нав'язати свою волю, домогтися для себе особливих привілеїв приречені на провал.

Встановлення контакту з батьками. Великі труднощі нерідко викликає встановлення довірливого контакту з батьками підлітків. На надмірні прояви реакції емансипації батьки відповідають не менш потворними проявами «реакцій утримання». Це – прагнення батьків повернути підлітка під свій контроль за будь-яку ціну, повністю позбавити його самостійності, обмежити його контакти, позбавити специфічних захоплень. Досягається це за допомогою морального третирування, грубості, погроз, побоїв та інших малоефективних засобів.

Унаслідок цього, а також завдяки ще цілому ряду причин (професійних, побутових, емоційних перевантажень) батьки постають у значній мірі розгубленими, емоційно нестійкими, нездатними до негайного конструктивного діалогу з психологом. Необхідно підготувати їх до спільної психокорекційної діяльності.

Батьки підлітків з делінквентною поведінкою – це люди різного віку, професій, освіти, долі, характерів. Однак, спільними для них є різного ступеню вираженості підвищена збудливість, дратівливість, нестриманість, бурхливі розряди афекту, примхливість, образливість, схильність до деякої театралізації своїх переживань. Крім того, батьки цих підлітків виявляють в тій чи іншій мірі, такі риси характеру, як нестійкі, конформні, епілептоїдні, істеричні тощо, порушення інтелекту, частина з них стійко дезадаптовані, виявляють схильність до алкоголізації. Внаслідок цього встановлення психологічного контакту здійснюється з урахуванням характерологічних особливостей і ступенем збереження особистості батька.

Нарешті, батькам при певних типах сімейної дезорганізації властивою є і певна поведінка в ситуаціях, які зачіпають їх дітей.

Батьків (особливо матерів), які виховують своїх дітей за типом потураючої гіперпротекції, відрізняє активна, «нападницька» манера поведінки. Як правило, вони не вислуховують до кінця психолога, вставляють свої репліки, перебивають, починають викладати свою точку зору. Вони схильні до монологів, в яких наводяться і звеличуються гідності підлітка, викриваються всі ті, хто не розуміє його, хто далекий від батьківських настанов. Необхідно дати таким батькам повністю висловитися й тим самим значною мірою зняти емоційне напруження (підсвідомо вони часто відчують почуття провини) і включити в конструктивне обговорення проблем підлітка і сім'ї.

При домінуючій гіперпротекції батьки – люди замкнуті, які чинять спротив «інтервенції» психолога. Як правило, вони дають мало інформації про взаємини в своїх сім'ях. Єдиним джерелом інформації зазвичай може виявитися лише сам підліток. Один з батьків у такій сім'ї відіграє роль або деспота, або джерела підвищеної тривоги, яке спонукає тим самим її членів до згуртування. Інший батько займає пасивне положення, не має своєї думки, цілком залежний від лідера, як правило, ухиляється від зустрічей з психологом. Для запобігання виникнення серйозних розбіжностей в сім'ї, щоб батько-лідер не відчував посягань на свої права, на перших порах доводиться мати справу тільки з ним, а потім, заручившись його довірою і згодою, залучати до психокорекції інших членів сім'ї.

Батьки, які виховують підлітків в умовах бездоглядності, в силу порушень власного характеру, інтелектуальної примітивності, зміни особистості внаслідок зловживання алкоголем, рідко здатні до щирості, реалізму в оцінці себе і вчинків підлітка. Вони здебільшого грубі, проявляють байдужість до долі підлітка, відмовляються під різними приводами від зустрічей з психологом. Сімейна психокорекція в таких випадках менш успішна або повністю неможлива.

Сім'ї, в яких з підлітками жорстоко поводяться, часто лицемірні, вдаються до камуфляжу своїх проблем, прикрашають взаємовідносини членів родини. На зустрічах з психологом батьки схильні заперечувати наявні відомості про жорстокі відносини в сім'ї, фальшиві, намагаються справити хороше враження, зводять розмову до своїх виробничих успіхів, про громадську активність тощо. Остання обставина має враховуватися психологом – досить натяку, що оточуючі дізнаються про негаразди в сім'ї, як батьки помітно змінюють своє ставлення до бесіди і від тотального заперечення переходять до конструктивного обговорення.

5.4. Психодіагностичні методики дослідження

5.4.1. Дослідження інтелектуально-мнестичної діяльності

Для дослідження *рівня активної уваги і темпу розумової працездатності* використовуються *таблиці Шульте*, які враховують такі показники: рівень зосередження уваги (точність роботи), темп працездатності (швидкість роботи), коефіцієнт впрацьованості чи втоми, особливості розподілу і концентрації уваги. Все це допомагає обґрунтуванню практичних рекомендації для підлітка з метою оптимізації режиму його навчання або роботи в повсякденному житті. Методика *запам'ятовування слів по слуху* використовується для оцінки стану пам'яті, стомлюваності активності уваги. Перед початком дослідження експериментатор повинен записати в один рядок низку коротких (односкладових і двоскладових) слів. Слова потрібно підібрати прості, різноманітні і такі, що не мають між собою ніякого зв'язку. Експериментатор читає слова повільно і чітко, коли досліджуваний повторює слова експериментатор в своєму протоколі ставить хрестики під цими словами. Після п'ятикратного повторення слів експериментатор

переходить до інших експериментів, а в кінці дослідження, тобто приблизно через 50-60 хвилин, знову запитує у досліджуваного ці слова (без нагадування). За протоколом цього дослідження може бути складена «крива запам'ятовування». Для цього по горизонтальній осі відкладаються номери повторення, а по вертикальній – кількість правильно відтворених слів. За формою кривої можна зробити деякі висновки щодо особливостей запам'ятовування досліджуваних. «Крива запам'ятовування» також може вказувати і на ослаблення активної уваги і виражену стомлюваність досліджуваного. Число слів, утриманих та відтворених досліджуваним через годину після повторення, більшою мірою свідчить про пам'ять у вузькому сенсі слова, тобто про фіксацію слідів сприйнятого.

Дослідження процесів *відволікання* та *узагальнення* вивчаються за допомогою методик «*Класифікація понять*», «*Виключення понять*». Їх сутність полягає у виокремленні загальних істотних ознак (аналіз) в предметі, на підставі яких ці предмети відносяться до однієї групи і отримують загальне найменування (синтез). Як правило, здорові люди для вирішення завдань користуються більш обмеженим колом понять про класифіковані предмети і виокремлюють властивості, що визначають соціально-практичну значущість предмета, тобто використовують тимчасові зв'язки, що найбільш закріпилися в їх минулому життєвому досвіді.

Для інтегральної оцінки успішності *інтелектуально-мнестичної діяльності* використовується стандартизована *методика дослідження інтелекту Д. Векслера (WISC)*. За допомогою цієї методики можна вивчити такі функції інтелекту: збереження в пам'яті матеріалу тривалий час; асоціації та організація досвіду; абстрактне мислення; організація знань; формування понять; збереження в пам'яті арифметичних операцій; мовний розвиток; зорове сприйняття відносин; аналіз зорових і слухових образів; сприйняття форми; візуально-моторна організація.

5.4.2. Дослідження типологічних особливостей і особливостей емоційно-вольової сфери

Методика «Самооцінка» (Дембо-Рубінштейн) визначає рівень самооцінки за такими параметрами як: розум, здоров'я, характер, щастя. Досліджуваному пропонується вказати той рівень на кожних сходах, який відповідає на його думку його розуму, здоров'ю, характеру, щастю. Здорові досліджувані не залежно від самооцінки та об'єктивної життєвої ситуації не схильні до крайнощів і вказують «своє місце», як правило, трохи вище середнього.

Для виявлення типологічних особливостей особистості підлітка застосовується *особистісний опитувальник* (Айзенк). Виявляються такі особливості характеру: «екстроверсія», «інтраверсія» і «нейротизм». Для «екстровертів» найбільш характерними є такі риси, як товариськість, чуйність, невимушеність, життєрадісність, впевненість у собі, прагнення до лідерства. Вони мають багато друзів, оптимістично налаштовані, добродушно веселі, але іноді бувають запальні, нестримані.

«Інтраверти» в більшості випадків спокійні, врівноважені, розсудливі, обачні, миролюбні, контролюють свої вчинки, дії їх завжди продумані, раціональні. Коло друзів у них – невелике, вони надають перевагу книгам, особистим зустрічам.

«Нейротики» відрізняються нестабільністю, неврівноваженістю нервово-психічних процесів, емоційно-психологічною нестійкістю і лабільністю вегетативної нервової системи, легко збудливі. Для них характерною є мінливість настрою, чутливість, а також тривожність, недовірливість, повільність, схильність до песимізму, нерішучість.

Тест *фрустраційної толерантності* С. Розенцвейга вивчає особливості емоційного реагування підлітків у ситуаціях різних фрустрацій. Усі відповіді досліджуваного оцінюються за допомогою двох

основних критеріїв: «ставлення до фрустрації» і «напрямок реакції» (на себе або на середовище). Отримані результати відображають особливості реагування на фрустрацію даного досліджуваного, фіксують відхилення від нормального особистісного реагування на фрустрацію.

5.4.3. Дослідження структурних особливостей особистості та взаємин з оточуючими

Для діагностики особистісних змін у психологічній практиці часто використовують *ММРІ*, ефективність якого значною мірою залежить від здатності обстежуваного до вербальної самооцінки і віку. Тому, його застосування виправдано тільки за наявності хорошого вербального інтелекту у досліджуваного. Дуже ефективними є *проективні методики* дослідження особистості, що дозволяють отримати об'єктивну інформацію про несвідомі установки досліджуваного. Сюди відносяться такі тести: «*Малюнок сім'ї*» (оцінка внутрішньосімейних відносин), «*Неіснуюча тварина*» (це своєрідний автопортрет, деталі якого мають особистісне значення. За малюнками можна оцінити емоційну сферу особистості, її потреби, рівні психосексуального розвитку), *Колірний Тест Відносин* (КТВ, або Тест Люшера). Психологічна інтерпретація отриманого ряду про суб'єктивні уподобання кольору спирається, перш за все, на припущення про те, що кожному кольору притаманне певне символічне значення, наприклад: червоний – прагнення до влади, домінування, зелений – завзятість, наполегливість. По-друге, вважається, що ряд колірної переваги відображає індивідуальні особливості досліджуваного, при цьому виділяється функціональна значимість позицій, які займаються конкретним кольором. Наприклад: перші дві позиції ряду розглядаються як визначальні цілі індивіда і способи їх досягнення, а дві останні – пригнічені потреби, символізовані зазначеними кольорами. Вибір в області

основних кольорів пов'язується з тенденціями усвідомлюваними, а в області додаткових, – зі сферою несвідомого. Для визначення акцентуацій характеру у підлітка використовується Підлітковий *Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник* (ПДО за Лічко), який так само з'ясовує схильність до алкоголізації, рівень емансипації, рівень конформності тощо.

Таке обстеження дає можливість всебічно охарактеризувати підлітка. Виявити проблеми у мікросоціальному оточенні дитини, в сім'ї, в навчальному закладі, серед однолітків. Після обробки отриманих даних оформлюється повна психологічна характеристика. Така характеристика, що містить рекомендації для виховної роботи, використовується потім в роботі педагогів та інспекторів по ДН, а також додається до особової справи кожної дитини.

Приклад оформлення психологічного заключення на виховання приймальника-розподільника (ПР).

П-ва І-на М-на, 2000 р. народження,

Коротка психологічна характеристика

У результаті експериментально-психологічного дослідження встановлено, що такі когнітивні процеси як мислення, пам'ять, увага, сприйняття, сенсомоторні реакції у досліджуваної розвинені в межах норми.

Проведено дослідження за такими методиками:

1. «Малюнок сім'ї». На малюнку зображені всі члени сім'ї. Це говорить про те, що сім'я сприймається як благополучна, явного невдоволення сімейною ситуацією немає. Обоє батьків намальовані однотипно, трохи більше ніж зображення самої досліджуваної. Це може бути пов'язано зі сприйняттям домінантності батьків. Водночас батьки розділені – батько й мати не виступають як подружжя або батьківська пара – скоріше як окремі індивіди. Всі фігури намальовані на деякій відстані

одна від іншої, що говорить про слабкість позитивних емоційних контактів між членами сім'ї. Предмети жіночої атрибутики на фігурах сестри, матері і себе свідчать про адекватну статеву ідентифікацію.

2. Колірний тест відносин. На основі проведення цієї методики можна зробити наступні висновки. Чітко простежується ідентифікація між матір'ю-досліджуваною-дитинством-теперішнім, що говорить про значущість матері в житті цієї дівчинки, про її роль як у минулому, так і в сьогоденні. Мати сприймається як активна та домінуюча особа в її житті. Явна симпатія і перевага матері, емоційна прив'язаність до неї, прагнення бути схожою на неї. Позначення матері і себе одним кольором також говорить про правильну статевоюльову ідентифікацію. Ситуація знаходження в ПР сприймається як неприємна, відчуває занепокоєння від відсутності емоційно близьких зв'язків, але нездатна до глибокого емоційного контакту. Замкнута, емоційно невірноважена, схильна до фантазування і марень.

3. «Самооцінка» (за Дембо, Рубінштейн). Досліджувана впевнена в собі, в неї висока самооцінка, висока самоповага. Вважає себе не зовсім здоровою, але доброзичливою. Ставлення до школи негативне. Школа сприймається як тимчасова відмова від життєвих задовольень, як перешкода. Конфлікт між реальними шкільними успіхами і оцінкою своїх розумових здібностей.

4. «Неіснуюче тварина». В результаті цієї методики були виділені наступні риси: егоцентризм, істероїдно-демонстративні риси поведінки, страх, тривожність, підкреслення приналежності до своєї статі, манірність, іноді проявляє агресію.

5. Патохарактерологічний Діагностичний Опитувальник. За шкалою об'єктивної оцінки діагностовано наявність рис нестійкого характеру. Ознак, що вказують на можливість психопатії, не виявлено. Конформність помірна. Виражена реакція емансипації. Встановлена психологічна

схильність до делінквентності. Діагностована психологічна схильність до алкоголізації. Відзначається переважання маскулічних рис характеру над фемінними.

У додатках В, Г, Д розміщені три методики екзистенціальних виборів особистості (образу життя, справи життя, супутника життя), які розроблені В.Ф. Моргуном і доповнюють арсенал класичних методик психодіагностики для психологічного супроводу делінквентних підлітків, особливо на етапах профілактики або реабілітації.

У наступному розділі будуть розглянуті конкретні приклади психокорекційних впливів, викладені принципи психокорекційної, психотерапевтичної та профілактичної роботи з делінквентними підлітками.

Питання для самоконтролю

1. Психодіагностика як перший етап психокорекції особистості делінквентного підлітка.
2. У чому полягають особливості психологічної бесіди з підлітком і його батьками ?
3. Назвіть психологічні прийоми, що сприяють встановленню контакту з підлітком і його батьками.
4. Перерахуйте ті психічні та психологічні параметри, на вивчення яких спрямована психодіагностична процедура.
5. Запропонуйте свій перелік психодіагностичних методик.
6. Проведіть психодіагностичне обстеження одного підлітка і напишіть психологічний висновок за результатами обстеження.

Використані та рекомендовані джерела

Базова література

Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: Учеб. пособ. – СПб.: Питер, 2011. – 352 с.

Робоча книга пенітенціарного психолога / за ред. А.М. Синьова та В.С. Медведєва. – К., 2000. – 210 с.

Максимова Н.Ю. Вивчення психічного та особистісного розвитку девіантів // Н.Ю. Максимова. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – К.: Либідь, 2011. – С. 211-296.

Рубинштейн С.Я. Экспериментальные методики патопсихологии. Практическое руководство. – М., 1970. – 278 с.

Седих К.В. Порушення когнітивних процесів та властивостей особистості у дітей з неврозподібними розладами резидуально-органічного генезу / Автореферат канд. дис. – Київ, 1995. – 23 с.

Допоміжна література

Егоров В.В., Седых С.Н. Патохарактерологическое исследование подростков, больных наркоманией // Актуальные вопросы клиники, диагностики и лечения психических заболеваний. – Полтава, 1988. – С.19-21.

Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1982. – 112 с.

Клиническая психиатрия / Бачериков Н.Е., Михайлова К.В., Гавенко В.Л. и др. / под ред. проф. Н.Е. Бачерикова. – К.: Здоровья, 1989. – 512 с.

Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум; пер. с англ. Н. Мальгиной и др.; под общ. науч. ред. А.А. Алексеева. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

Моргун В.Ф., Колюшко Е.А., Коняева А.П. Индивидуальная беседа с учеником // Основы педагогического мастерства: Методические указания к практическим занятиям для III курса / под ред. И.А. Зязюна. – Полтава, 1983. – Ч. 2. – С. 20-40.

Обдаровані діти: виявлення, діагностика і розвиток / за ред. В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – 165 с.

Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навч. посіб. – К.: Вид. Дім «Слово», 2009. – 472 с.

Психодіагностика особистості підлітка. Навчально-методичний посібник / за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – К.: ВД «Слово», 2009. – 136 с.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. Е.И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.

Розділ 6. ПСИХОКОРЕКЦІЯ ТА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У цьому розділі наведено етапи психокорекції поведінки у делінквентних підлітків, описані методи сімейної психотерапії з даним контингентом, запропоновані приклади тем психокорекційних занять і психотехнічних ігор. Дано рекомендації для профілактики дитячої та підліткової злочинності.

6.1. Психокорекція поведінки делінквентних підлітків

Психологічна корекція повинна являти собою систему, засновану на принципах комплексності, диференційованості у відповідності з конкретними причинами і умовами формування делінквентної поведінки в кожному окремому випадку, послідовності і етапності. Корегуючі заходи слід починати з моменту постановки дитини чи підлітка на облік в інспекції у справах неповнолітніх і проводити їх протягом всього періоду перебування на обліку. Психотерапевтична корекція проводиться, як відомо, за медико-психологічним показаннями. Не слід залишати без уваги і підлітків, членів неформальної молодіжної групи, до якої входили підлітки-правопорушники, їхніх молодших братів тощо.

Головним завданням психологічної корекції девіантної поведінки підлітків, що приводить або може призвести до вчинення злочинів, є вироблення стійкого психологічного імунітету до патогенного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, що сприяють такій поведінці, і формування нових, соціально прийнятних установок і норм поведінки. Водночас повинен бути використаний весь арсенал сучасних методів, і форм психокорекції: методи психодіагностики, раціональна, індивідуальна та групова психотерапія, пряме і непряме навіювання, персоналістична,

особистісно-орієнтована (реконструктивна), сімейна психотерапія, соціотерапія, а також додаткові психотерапевтичні методики – бібліотерапія, арттерапія, музикотерапія тощо.

Враховуючи специфічність і природність реакції групування в підлітковому віці, слід надавати особливого значення використанню групової психокорекції. Застосування цього методу може бути досить успішним в умовах неформальної молодіжної групи, в якій є усталена безконфліктна система внутрішньогрупових міжособистісних відносин усіх членів. Дуже важливо, що в умовах такої групи делінквентний підліток відчуває себе максимально комфортно і здатний до певного катарсису.

Психотерапевтична корекція делінквентної поведінки підлітків повинна проводитися в три основних етапи.

Перший етап – інформаційний, має на меті показати підліткам хибність їхніх уявлень і суджень, зокрема, у сфері взаємовідносин з людьми, шкоду, яка ці неправильні погляди і установки приносять їм самим; викликати негативне ставлення до своєї поведінки і, головне, до скоєного правопорушення. Важливим завданням даного етапу є залучення самого підлітка в процес психотерапії. В якості основного методу тут слід використовувати раціональну психотерапію у формі індивідуальних і групових бесід. Логічні докази, що застосовуються на таких заняттях, повинні відповідати можливостям підлітка, бути цілком доступними їх сприйняттю та розумінню; їх складність повинна поступово зростати – від відтворення та оцінки знайомих ним побутових сцен, наочного пояснення елементарних ситуацій «причина-наслідок» до багатостороннього аналізу життєвих подій, з якими так чи інакше пов'язаний підліток. Про позитивний результат проведеної роботи можна говорити вже тоді, коли у підлітка з'являються усвідомлені сумніви в правильності своєї поведінки.

На групових заняттях доцільно використовувати методику анонімного обговорення, коли в якості предмета обговорення береться образ підлітка, невідомого групі, але має з її членами ряд загальних характерних особистісних рис і подібний делінквентний стиль поведінки. У процесі вільної дискусії узагальнюються індивідуальні оцінки цих характеристик, і при керівній, але дуже обережній, участі психотерапевта відбувається поступова переорієнтація підлітків у бік правомірних і адекватних форм поведінки.

На заняттях слід використовувати і додаткові психокорекційні методи (різні проєктивні методики, арттерапія, музикотерапія тощо).

Другий етап, який умовно можна назвати поведінковим, присвячений виробленню у підлітків нових навичок соціально прийнятної поведінки, у тому числі по відношенню до осіб іншої статі, батьків, вихователів та ін. На цьому етапі основним методом корекції також є групові форми роботи, зокрема такий її різновид, як соціометрія – своєрідний тренінг, що допомагає підлітку правильно відчувати і зрозуміти свою роль у взаєминах з іншими людьми і освоїти нові поведінкові навички.

Третій етап є реабілітаційним. Його головне завдання – адаптувати підлітка до колишніх або нових умов життя і мікросоціального середовища. На даному етапі необхідно допомогти підліткові знайти нове коло спілкування соціально корисний вид діяльності (навчання, робота, участь в клубі або гуртку, спортивній секції тощо). При цьому головною опорою будуть інтереси самого підлітка, його психологічні особливості й ті зміни і новоутворення в поведінці та світогляді, які були сформовані на першому і другому етапі психокорекційних занять.

На третьому етапі головна роль належить соціальним працівникам та педагогам.

Слід по мірі можливості використовувати такий важливий і ефективний метод корекційної роботи, як сімейна психотерапія, яка повинна проводитися з усіма членами сім'ї підлітка – батьками, братами, сестрами, іншими, що проживають разом з ним, особами. Гарного ефекту можна чекати від застосування сімейної реконструктивної психотерапії, розробленої Е.Г. Ейдемільером, В.В. Юстицьким (1990), а також персоналістичної психотерапії. Однак сімейна психотерапевтична корекція можлива тільки за умови, що підлітки не знаходяться під вартою.

6.2. Сімейна системна психотерапія

Системи мають границі. Межі фізичних систем зазвичай визначаються як края, тобто топологічно. Межі психічних і соціальних систем, на відміну від кордонів фізичних, недоступні прямому спостереженню. Однак будь-яка система може бути розпізнана тільки завдяки її межі – тому, що її межа розрізняє, але також і пов'язує систему з навколишнім середовищем. Тому межу слід розглядати як переважно функціональне поняття. У біологічних систем межа, як правило, відповідає топологічно обумовленому краю, тобто межа і край ідентичні.

6.2.1. Методи сімейної психотерапії та етапи психокорекції

Сімейна психотерапія складається з таких основних етапів, або стадій: 1) діагностична (стадія «сімейного діагнозу»); 2) ліквідація сімейного конфлікту; 3) реконструктивна; 4) підтримуюча.

На першій і другій стадіях сімейної психокорекції перевагу слід надавати індивідуальним методам роботи з підлітками та членами їх сімей. Ліквідація напружених конфліктних відносин здійснюється в процесі односторонніх зустрічей психолога з кожним членом сім'ї, залученим у конфлікт, в ході яких відбувається емоційне відреагування і залучення

психолога учасниками психокорекції у свої невирішені конфлікти. Необхідно уважно вислухати представників сторін, що перебувають у стані конфронтації, дати їм можливість розрядити афект, зустрічними питаннями змінити хід бесіди від монологу до конструктивного діалогу з психологом.

На цих стадіях здійснюється підготовка учасників психотерапії до спільних зустрічей. Повинні враховуватися взаємні претензії, намічається коло обговорюваних проблем, передбачаються можливі реакції в ході сімейної дискусії, відкидаються ті з проблем, негайне звертання до яких могло б призвести до ще більшого загострення конфлікту.

У результаті окремих зустрічей з батьками та підлітками психолог опиняється в ролі посередника між ними. Для кожної зі сторін він передає тільки ту інформацію, яка могла б послужити основою для примирення або зближення позицій сторін.

Після емоційного відреагування обом сторонам роз'яснюються сутність і причини конфлікту: батькам пояснюються також особливості характеру підлітка, мотиви його поведінки, підліткам – особливості характеру батьків, їх позиція з актуальних для підлітка питань. Таким чином, на цій стадії проводиться раціоналізація та інтерпретація усвідомлюваних членами сім'ї конфліктних відносин, що зв'язують їх у певний тип сімейної дисгармонії.

На реконструктивній стадії проводиться спроба прищепити підліткам позитивні навички поведінки і навчання батьків і підлітків гармонійним відносинам між собою. Тут слід переходити до групових методів психотерапії. Оптимальними за складом слід вважати малі групи, що включають 5-7 підлітків з різних сімей зі схожими життєвими проблемами і порушеннями поведінки. Паралельно створюється група батьків чисельністю до 10-14 осіб. При формуванні підліткової групи також слід враховувати відповідність її членів за віком, спорідненістю

інтересів і захоплень. З сформованими групами повинно проводитись як мінімум по 1 заняттю на тиждень.

Перші заняття з групою підлітків мають на меті її згуртування, знайомство її членів один з одним, з'ясування спільності поглядів, інтересів, життєвих доль. За пропозицією психолога після його вступного слова, в якому повідомляється мета і тема зустрічі, кожному члену групи пропонується розповісти про себе в тому обсязі, який вони вважають прийнятним для себе.

Кожне заняття починається з обговорення поточних новин життя, подій в лікувальному закладі. Надалі застосовуються ті методи психотерапії, які сприяють як неусвідомлюваній перебудові відносин, так і активній свідомій перебудові відносин, що являє собою головну мету психокорекції.

Невербальні методи психотерапії – психодіагностичний малюнок, психогімнастика, пантоміма тощо – досить ефективні й виступають в якості підготовчих, об'єднуючих психотерапевтичну групу, що випереджають методи вербальної психокорекції. Підлітки можуть намагатися зобразити зміст своїх хворобливих переживань, психотравмуючих ситуацій. Отримана інформація надалі піддається індивідуальній чи груповій вербальній інтерпретації.

З усіх існуючих методів вербальної раціональної психотерапії найбільш адекватними для групи є метод «анонімного обговорення». Підліткам пропонується висловити свої судження з приводу наведених психологом прикладів із життя невідомих їм підлітків, з докладною біографією і правдивою життєвою історією, в яких найбільш яскраво представлені типи особистісної дисгармонії та порушень поведінки і проглядаються витoki проблем. У ході дискусії в членів групи з'являється можливість ідентифікувати власний життєвий шлях із запропонованим

прикладом, а потім побудувати «модель власного майбутнього» з активним прийняттям чи неприйняттям позитивних форм поведінки.

Найбільш зацікавленими в психокорекції виявляються ті підлітки, над якими в сім'ї знущались, жорстоко з ними поводитись і які в групі отримали необхідну для них турботу і увагу. Слідом за лідерами і «позитивно налаштованими» підлітками за допомогою психолога включаються в груповий процес й інші члени групи. Ця активність заохочується різними стимулами – схвалення психолога, групове схвалення, відвідування підлітком концертів, дискотек тощо.

Психолог керує ходом дискусії, але прагне не придушувати активності підлітків і заохочує їх до вільного обміну думками. Ті ж анонімні випадки, але з акцентуванням уваги на поведінку батьків, на взаєминах у сім'ї пропонуються для обговорення в групах батьків. З батьками, які проявляють негативне ставлення до групових занять, слід проводити індивідуальні консультації в плані інтерпретації їх сімейних проблем і пошуків конкретних форм вирішення конфліктів.

Окремі групові заняття підлітків та батьків не виключають, а доповнюють роботу психолога з окремо взятою сім'єю. Заняття з окремо взятою сім'єю починаються відразу після емоційного відреагування конфронтуючих сторін і являють собою у вузькому сенсі слова власне сімейну психотерапію. Тут істотну допомогу надає застосування методики конструктивної суперечки С. Кратохвіла і метод вербальної дискусії. Методика конструктивної суперечки навчає членів сім'ї, запрошених психологом на зустріч з підлітком, відверто висловити свої претензії і образи, відкрито висловити свої почуття, але в той же час враховувати бажання, потреби, негативні і позитивні якості свого супротивника. Психолог до і під час заняття групи підказує учасникам дискусії прийнятні форми висловлювань, закликає їх не стільки до відстоювання власної

правоти, а й до пошуків раціонального зерна у висловлюваннях і поведінці суперників.

Розглянемо кілька конкретних форм сімейної психотерапії в залежності від типу сімейної дезорганізації та типу неправильного виховання.

6.2.2. Приклади конкретних форм сімейної психотерапії

Найбільш патогенними є «ригідні псевдосолідарні сім'ї» та корелюючий з цим типом сім'ї тип виховання «домінуюча гіперпротекція», а також типи виховання – гіпопротекція, емоційне відторгнення і жорстоке ставлення.

Ригідна псевдосолідарна сім'я і виховання за типом домінуючої гіперпротекції. У підлітків, які виховуються в таких умовах, серед інших порушень поведінки найбільш часто зустрічається агресія відносно батьків, що представляє собою потворні прояви реакції емансипації.

Перед психологом в процесі знайомства з родиною розгортається послідовність цілей і завдань, які необхідно досягти і вирішити в ході сімейної психотерапії – адекватний психологічний вплив на тип акцентуації або психопатії, синдром порушень поведінки, тип неправильного виховання і тип сім'ї. На заняттях обговорюються анонімні випадки з різними способами подолання гіперпротекції:

1. «Батьки послабили гіперпротекцію, дозволили підлітку побачення і зустрічі з однолітками, змінилося його ставлення до батьків, став охоче розповідати про себе, свої плани».

2. «Батьки продовжували підслуховувати телефонні розмови дівчинки-підлітка, дзвонили до батьків її приятеля, ображали їх, скаржилися на неї вчителям. Дівчинка кинула родину, поїхала з міста до тітки, де прожила два тижні. Надалі загрожувала батькам самогубством».

3. «Підліток згоден усі вечори проводити вдома, присвячувати весь свій вільний час тільки приготуванню уроків, але натомість просить дозволу відвідувати два рази на тиждень секцію карате».

Психолог запитує думку членів сім'ї, цікавиться який варіант вирішення ситуації їм більше імпонує і з яких міркувань. Крім того, обговорюються і безпосередні проблеми конкретної сім'ї.

Психолог всіляко захищає позитивні якості підлітка, не втручається, коли підліток піддається справедливій критиці батьків, переводить хід дискусії на позитивні якості батьків при спробах підлітка «учинити на очах психолога розправу» над ними.

Якщо підліткам рекомендоване включення в психотерапевтичну групу однолітків, то їх батькам включення в дитячі групи практично протипоказане. Іноді ефективним виявляється знайомство батьків з батьками іншого підлітка, які вже знайшли способи реконструкції порушених відносин і подолали свою гіперпротекцію.

Неповна сім'я і виховання за типом гіпопротекції. У даному випадку мається на увазі той тип неповної сім'ї, який являє собою початковий стан тривалої деструкції сім'ї. З таким типом сімейної дезорганізації корелює тип виховання гіпопротекція, що сприяє розвитку у підлітків з гіпертимною, нестійкою і конформною акцентуаціями, з гіпертимною і нестійкою психопатіями, таких порушень поведінки як нехтування навчальною та ухилення від трудової діяльності, алкоголізація, делінквентна поведінка. При цій ситуації психолог стикається з таким колом завдань, як гіпопротекція та її наслідки, характерологічні відхилення і порушення поведінки. Доводиться мати на увазі, що структура сім'ї виявляється стабільно порушеною, що особистісні особливості батька, який виховує підлітка, часто кваліфікується як психопатичні, тому прогноз психотерапії у більшості випадків несприятливий. Більш адекватною виявляється інтенсивна індивідуальна

раціональна і групова психокорекція підлітка. Змістом індивідуальної психотерапії є корекція неправильного ставлення до батьків, допомога в усвідомленні підлітком нової для себе ролі – помічника в сім'ї, дублера у виконанні деяких функцій відсутнього батька. Змістом групової вербальної психотерапії підлітків може бути обговорення тем, назви яких були вказані вище. Велике значення слід надавати заохоченню активності підлітків у групі.

Батьки з неповних сімей погано включаються в групову дискусію, поводяться пасивно, пропускають зустрічі з психологом, тому такий вид діяльності для них мало доцільний. Усуненню взаємних претензій у значній мірі сприяє посередницька роль психолога на першій і другій стадіях сімейної психотерапії, а також деяке значення має конструктивна суперечка, яка в більшості випадків трансформується, незважаючи на всі зусилля психолога, в звичайний емоційно насичений, взаємно агресивний конфлікт.

Виховання за типом «емоційне відторгнення і жорстоке ставлення». Явне емоційне відторгнення, часто виявляється в жорсткому обходженні з підлітком, не є наслідком якого-небудь конкретного типу сімейної дезорганізації, але відображає важкі усвідомлювані або неусвідомлювані інтрапсихічні конфлікти батьків та порушення їхніх міжособистісних відносин. У результаті такого виховання у підлітків з лабільною, сенситивною і астено-невротичною акцентуацією відбувається загострення характерологічних рис, розвиваються такі порушення поведінки як втеча з дому, асоціальна поведінка в підлітковій групі. Така поведінка є наслідком приниженого становища дитини в сім'ї. Крім того, зустрічаються гострі афективні реакції, алкоголізація – як прояви прихованої реакції емансипації, а також нав'язливості й рідше – агресія на адресу батьків. У підлітків, у яких в результаті жорсткого ставлення батьків, формується

розвиток за епілептоїдним типом, з'являються делінкветна і кримінальна поведінка, алкоголізація та агресія на адресу батьків.

На зустрічах з батьками нерідко доводиться стикатися з лицемірством, боязню розкрити свої проблеми або, навпаки, активною нападницькою поведінкою, прагненням звалити провину на підлітка. Внаслідок вираженості внутрісімейного конфлікту рекомендовано застосовувати можливо більш тривалу ізоляція підлітків від батьків, окремі зустрічі психотерапевта з батьками та підлітком. Негайне обговорення з батьками актуальних для даних сімей проблем призводить до появи в значному числі випадків резистенції до сімейної психотерапії, взагалі до відмови від сімейної психокорекції. Можуть бути рекомендовані більш короткі за часом і більш часті зустрічі з психологом, прояв участі до особистої долі батьків, їх здоров'я. Треба бути готовим до того, що батьки (швидше мати) відчуватимуть потреби в емоційному відреагуванні, у визнанні, які висвітлять особисту біографію та біографію всієї родини в іншому світі.

Індивідуальна раціональна психотерапія, адресована батькам, на стадії реконструкції порушених сімейних відносин буде мати приблизно такий зміст: «Ваша дитина достатньо доросла. Вам важко переглянути своє ставлення до неї. Спробуйте просто зберігати свій спокій в тих випадках, коли раніше піддавалися почуттю гніву. Хваліть її там, де Ви раніше цього не робили. Частіше цікавтеся успіхами в школі, не карайте, як би Вам цього не хотілося. Будьте рівними та спокійними. Не скупіться на заохочення, вона чекає на них і повірить у них». Аналіз поведінки підлітка, «модель власного майбутнього», що побудована на заняттях у групі, повинні змусити його відмовитися від прийнятих ним раніше форм поведінки, повернутися до батьків, тим більше, що спочатку психотерапевтом, а потім і батьками буде підтверджено бажання відновити мир в сім'ї.

Переконання підлітка в ході індивідуальної психотерапії здійснюється за такою схемою: «Ти зустрівся з такими ж підлітками, як і ти сам. Ти бачив – одні кинули свої старі звички, колишніх друзів і не шкодують про це. У інших так нічого і не вийшло. Твоє нове ставлення до школи, до життя – гарантія розуміння тебе батьками. Вони допоможуть тобі».

Необхідно, виходячи з особливостей особистості та поведінки членів групи, гнучко варіювати широко апробовані методи індивідуальної та групової психокорекції, міняти їх інтенсивність і тривалість психотерапевтичних занять.

Показанням до сімейної психотерапії є всі види порушень поведінки (за винятком сексуальних порушень) та аномалій характеру, що знаходяться в причинно-наслідковому зв'язку з різними типами сімейної дезорганізації і неправильного виховання.

Подолання негативного ставлення до сімейного психокорекції. Нерідко вже на діагностичній стадії сімейної психокорекції виникають великі труднощі, пов'язані з свідомим, а частіше неусвідомлюваним опором з боку батьків, а іноді і підлітків, проникненню психолога в ті проблеми або конфлікти, які ретельно приховуються, видаються за другорядні, оголошуються суб'єктивно байдужими. У підлітка це можуть бути захоплення або поведінкові акти, які явно розходяться не тільки з соціальними нормами всього суспільства, а й з «нормами» поведінки окремих груп молоді; у дорослих – розбіжність між суб'єктивним сприйняттям себе в соціальних ролях батька, чоловіка, матері, дружини і об'єктивним функціонуванням в цих ролях з наступними порушеннями в міжособистісній сфері. При явному супротиві батьки відкрито висловлюють свій сумнів в успішності психокорекції. У разі своєї згоди на сімейну психотерапію вони знаходять приводи не з'являтися на заняття або заважати різними способами їх проведенню.

При прихованому негативізм батьки займають зовні нейтральну позицію, заохочуючи психолога до того, щоб підліток цілком знаходився під його опікою, а вся психотерапія будувалася б по лінії «підліток-психолог».

Подолання сімейного негативізму вимагає великих зусиль і не завжди приносить успіх. Нерідко необхідним стає тимчасове виключення з психокорекції тих учасників, які явно намагаються її уникнути і спроба повернути їх через якийсь час через інших членів сім'ї, які виявили бажання співпрацювати з психологом.

В інших випадках подолати сімейний негативізм вдається шляхом активізації тих членів сім'ї, які раніше виявлялися ізольованими від внутрішньосімейних конфліктів, займали відсторонену позицію, але в той же час є емоційно значущими для всієї родини.

6.3. Теми психокорекційних занять

Корекційна та профілактична робота з неповнолітнім правопорушниками проводиться в рамках психокорекційних занять. Заняття тематично розроблені, тобто кожне має певну тему, мету і спрямоване на вирішення конкретних проблем підлітка. У ході обговорення запропонованих психологом тем – «Знайомство», «Вільний час», «Захоплення», «Поп-музика», «Вино», «Втечі з дому, хто від цього страждає і як?», «Порушення поведінки і ризик покарання», «Що мене влаштовує в сім'ї, а що – ні?», «Як я розумію щастя?», в процесі розвитку цих тем можуть виникнути й інші теми. У таких випадках спонтанно виникаючі теми при одностайному схваленні групи розробляються до того часу, доки не втрачають корекційної ефективності та актуальності. На заняттях з психодіагностичного малюнку можна рекомендувати такі теми: «Мої друзі», «Моя сім'я», «Психокорекційна група», «Я-реальний і Я-

ідеальний» тощо. На цих малюнках видно, яке місце відводить собі підліток у школі, суспільстві, сім'ї, компанії однолітків, хто користується його симпатіями та антипатіями.

При використанні психогімнастики головним засобом комунікації в групі підлітків є рухова експресія. Учасникам групи пропонуються спочатку різні завдання, які мають на меті згуртування групи, створення атмосфери жвавості, гри, довіри – гра «в долоньки», «передача» предмета, «підняття» тягарів тощо. У подальшому підлітки засобами пантоміми намагаються висловити ставлення до них у сім'ї, в групі, в навчальному закладі, показати своє ставлення до батьків, до однолітків, до інших людей, свої нездійснені мрії, побоювання, надії тощо.

Під час сімейної психотерапії можна відчувати себе в безпеці, не боячись презентувати себе, розкриватися, бути відвертим та виражати почуття. Іноді, саме кабінет психотерапевта є першим у житті людини з залежною поведінкою місцем, де вона відчувається в безпеці. І саме тут вона може навчитися ділитися відповідальністю, більше спиратися на себе, виборювати свої кордони, адекватно спілкуватися з партнером. Саме під час проходження сімейної терапії клієнт може відчувати цінність своєї особистості, свого життя. І вже згодом почне будувати здорові взаємини із здоровими партнерами, які будуть його поважати і любити по-справжньому.

Будь-яка залежна (адиктивна) поведінка веде до втрати індивідуальної свободи, водночас зникає відчуття причетності до творення свого життя, зменшується контакт із реальністю, порушуються соціальні зв'язки, виникають психосоматичні захворювання. Будь-які прояви адикцій, такі як хімічна (алкоголізм та наркоманія), гемблінг, аліментарні адикції (булімія, анорексія), залежність від середовища; Інтернет, трудового лізму, спортивна адикція фатальним чином впливають не тільки на саму людину, але й на її сімейні стосунки.

6.3.1. Робота з дисфункціональними сім'ями: порушення комунікативного процесу в сім'ї

У сучасній психології прийнято виділяти ряд порушень комунікативного процесу, які заважають конструктивно справлятися з життєвими задачами і призводять до появи симптоматичної поведінки. У цій темі розглянуті такі варіанти порушення комунікації: парадоксальне повідомлення; подвійний затиск; «замаскована комунікація», або містифікація; «комунікація за еталоном».

Під комунікацією звичайно розуміється обмін повідомленнями. Він може здійснюватися як за допомогою мови, так і невербальними засобами. Як відзначав П. Вацлавік, виключити комунікацію неможливо, бо «всяка поведінка в присутності іншої людини є комунікацією». Ґрунтуючись на теорії логічних типів Бертрана Рассела (Whitehead A.N. & Russell B), прийнято виділяти метакомунікацію як приналежну більш високому логічному рівню ($N + 1$) у порівнянні з рівнем комунікації (N). Метакомунікація являє собою коментар або повідомлення з приводу комунікації. Метакомунікація також може бути як вербальною, так і невербальною, і звичайно являє собою сигнали, що допомагають правильно зрозуміти контекст повідомлення. Наприклад, чи є сказана фраза жартом або образою, ігровою взаємодією або наказом, буде залежати від того, в якому контексті й як вона вимовляється. Люди можуть помилятися у сприйнятті метакомунікативних сигналів, а також фальсифікувати їх, у результаті чого стають можливими штучний сміх, симуляція дружелюбності, шахрайство, розіграші тощо.

Аби краще зрозуміти порушення в сімейному просторі, необхідно розглянути чотири процеси, які у своєму синергетичному переплетенні формують один одного залежно від конкретних обставин.

1. *Тілесні процеси* – тобто гормональна та імунна системи, дихання,

постава, тілесний «панцир».

2. *Когнітивно-емоційні процеси та свідомість* – тобто потік самореферентних комунікацій.

3. *Імпресивні та експресивні комунікативні процеси* – тобто потік аферентних та еферентних комунікацій.

4. *Інтеракційні комунікації* – тобто все, що описується в термінах «парна динаміка», «сімейні правила» тощо.

Сім'я характеризується особливою позицією, оскільки процеси екзистенційного обміну у ній відбуваються з особливою «густиною» та швидкістю. Це пов'язано з високим ступенем інтимності й «тілесності», специфічними очікуваннями щодо почуття безпеки, захищеності та підтвердження сенсу, а також неконтрольованістю сімейних інтеракцій. Кожна особа є своєрідним «трансформатором», втягнутим у безперервні комунікації. Водночас способи самовираження одного не обов'язково відповідають сприйняттю іншого; спільна історія, спільна сімейна парадигма та спільні смислові штампи зумовлюють особливу стабільність динаміки сімейних комунікацій. Така над-стабільність особливо вражає під час спостереження за зразками сімейних інтеракцій, що можуть тривати лічені секунди, але призводити до чималих страждань. Такі інтеракційні зразки відтворюють себе знову і знову. Нерідко доводиться дивуватись, наскільки однотайно «співпрацюють» посварені між собою члени сім'ї, щоби зберегти інтеракційний зразок, у якому кожен почував би себе у програтійній позиції. Спостерігачеві здаватиметься, що кожна із комунікацій не завжди буде безпосередньою реакцією на попереднє висловлювання, а радше визначатиметься *структурами очікувань*, які утворюються протягом певного відрізка часу. Такий феномен назвали *«комунікацією за еталоном»*:

Особа А реагує на комунікативну пропозицію партнера В не за принципом «раціональності» (з точки зору спостерігача), а вибирає з

повідомлення партнера В лише частину, доповнюючи її згідно з структурою власних очікувань. А. Фон Шліппе таким чином описує цей процес : – «Що Ви побачили?»

– «О, мій чоловік так зиркнув на мене, що мені все стало зрозуміло!»

– «Чи Ви чули, що він сказав ? »

– «Ні. Мені і так ясно, що він може сказати, коли так дивиться!»

У цьому випадку особа А є лише відносно неспецифічним пусковим механізмом для увімкнення «внутрішнього фільму» особи В, реакція якої буде відповідати очікуваням (а не фактичним) значенням. Водночас існує висока ймовірність того, що процес від В до А буде еквівалентним. Поступово в комунікацію кожної сім'ї щораз більше прокрадаються «давно і добре відомі моменти», які можуть раптом екстремально загострити ситуацію. Для кожного моменту такої комунікації існує заздалегідь готове, очікуване, «своє» пояснення. Реакція спрямовується не на повідомлення, а на очікування, зменшуючи будь-які шанси для внесення змін (адже, за таких умов «розриваються» петлі зворотніх зв'язків комунікації). В свою чергу, це призводить до блокування нового досвіду; спонтанні коливання комунікації, які могли би бути використані для виправлення ситуації, перестають діяти і нівелюються заготовленими наперед висловлюваннями. Всі намагаються зберегти застиглий стан справ: «Як завжди – те саме»!

Саме там бере свій початок тематизація «очікування очікувань» як центральної складової системних процесів, тобто питання про те, як бачить особу «узагальнений інший».

6.3.2.Технологія роботи з порушеннями комунікації в сім'ї

Як уже відзначалося, для розуміння процесів у сім'ї необхідно розглядати її як маневруючу систему, а не як систему з абсолютно незмінною структурою, тобто систему, що переходить з одного стану в

інший і назад. У результаті, система коливається між різними, часто протилежними станами (миром і війною в сім'ї; загостренням симптомів у дитини і періодом деякого затишшя; ситуацією алкогольного запою і станом сім'ї, коли чоловік тверезий тощо). Як зазначає О.В. Черніков, параметри ієрархії і згуртованості (близькості) можуть змінюватися від стану до стану, залишаючись в цілому незмінними за період, порівнянний зі стадією життєвого циклу. Маневрування системи між станами включено в загальний циркуляційний процес.

Діагностика сімейної системи. Перший крок – проаналізувати розширений системний контекст даної сім'ї. Для цього можна скористатися стратегічною моделлю проблем (Д.Н. Оудсхоорн, 1993), аби зрозуміти на якому системному рівні виникла проблема:

1-й рівень. Екосистема. Проблеми з зовнішнім соціальним оточенням. Проблеми членів сім'ї в контексті соціальних зв'язків.

2-й рівень. Сім'я, стосунки в сім'ї.

3-й рівень. Когнітивні та поведінкові проблеми особистості.

4-й рівень. Інтрапсихічні емоційні конфлікти особистості.

5-й рівень. Порушення розвитку і особистісні порушення.

6-й рівень. Біологічні порушення.

Другий крок – психотерапевт направляє фокус своєї уваги на наступні *аспекти сімейного життя*.

1. Етап розвитку сім'ї.

2. Тип сім'ї (повна або неповна, розширена сім'я; сім'я з делегованими обов'язками – багатодітна, де старша дитина виконує функції батьків; сім'ї з нерідними батьками; сім'ї з «привидами» – після смерті або втрати члена сім'ї).

3. Структура сім'ї: сімейні границі – по відношенню до навколишнього середовища; підсистеми; порушення в підсистемі

подружжя; нечіткість границь між підсистемами; порушення між границями нуклеарної сім'ї та розширеної сім'ї.

4. Історія розширеної сім'ї (використовується метод генограми).

5. Параметри згуртованості та ієрархії в типовій, конфліктній й ідеальній сімейних ситуаціях.

6. Взаємодії членів сім'ї один з одним і терапевтом; вивчаються комунікативні парадокси і моделі циркулярних послідовностей у спілкуванні.

7. Сфери сімейного життя: влада; емоційно-сексуальні стосунки; особливості комунікації; ідентичність; компетентність кожного; самооцінка; залежність або автономність; нереалістичні очікування батьків або дітей.

8. Міфи цієї сім'ї.

9. Симптом (проблема).

Третій крок – будуються *гіпотези і стратегія консультування* (психотерапії). Під час спілкування з сім'єю психолог перевіряє гіпотезу про мету та сенс існуючої сімейної дисфункції. Гіпотеза відповідає на питання: «Для чого в сім'ї відбувається те, що відбувається?» Первинна гіпотеза психотерапевта визначає його стратегію бесіди з сім'єю. Первинна гіпотеза забезпечує опору на певну метамету для побудови ефективного спілкування з сім'єю.

Побудову гіпотези варто починати з аналізу життєвого циклу сім'ї та контексту сімейного життя. Певні закономірності у проблемах цього життєвого циклу сім'ї, надають нам можливий набір причин виникнення проблеми. Завдання психолога полягає в тому, аби зрозуміти який саме механізм дії у членів цієї сім'ї, які саме засоби застосовуються при прийнятті рішень, як вони влаштовують своє життя.

Під час побудови гіпотез важливо враховувати, що проблема може бути умовно «вигідна» для системи (але не для людей). Вона працює на

гомеостаз і завжди підкріплюється, хоча свідомо люди цього зовсім не бажають.

Гіпотези формуються завдяки циркулярним запитанням, розстановці та в результаті спостереження за поведінкою членів сім'ї. Ні одна з гіпотез не є кращою за іншу. Гіпотези можуть бути направлені як на проблему (збір інформації, контексту, пошук психотравмуючої ситуації), так і на рішення.

Як сповістити сім'ї про гіпотезу? Метафора може підходити не всім членам сім'ї або психотерапевт може нав'язати «свою» метафору сім'ї, або психотерапевт може нав'язати і закріпити симптом через метафору.

Розглянемо стадію з дітьми-підлітками як типовий приклад феномену накладання криз: з одного боку – це криза середнього віку у батьків (або одного з них), з другого – криза підліткового віку у дитини, з третього боку – чергова криза у розвитку сім'ї.

У підлітковому віці сім'я взаємодіє або конкурує зі значущою групою ровесників свого сина (доньки), а зріст компетентності підлітка дає йому більше підстав вимагати поступок від батьків. На всіх рівнях доводиться заново формувати домовленості з приводу самостійності та управління. Як було вже зазначено в розділі 2, до головних джерел порушень життєдіяльності сім'ї в цей період відносяться: 1) перевантаження подружжя, перенапруження їх сил; 2) необхідність перебудови духовних та емоційних стосунків; 3) виховні труднощі батьків.

Можливий початок роботи з кризовими сім'ями. Перше, що необхідно зробити психологу (психотерапевту), це диференціювати нашарування декількох криз: кризи середини життя кожного із подружжя, криза подружнього циклу, криза підліткового віку у їхньої дитини. Для цього необхідно: 1) провести дослідження сімейної історії *аби зрозуміти:*

– що лежить в основі вибору шлюбного партнера;

– як спосіб взаємодії подружжя між собою і з дітьми співвідноситься з моделями взаємин в їх батьківських сім'ях;

– які зміни зазнали структура нуклеарної сім'ї, характер комунікації в ній в ході історичного розвитку і які події вплинули на неї найбільше;

– які події передують актуальній сімейній кризі і чому родина прийшла на прийом до терапевта саме зараз;

– місце і функції симптоматичної поведінки в більш широкому сімейному та історичному контексті;

2) також, необхідно відповісти на питання, хто в даному конкретному випадку є клієнтом, чи співпадають ролі клієнта і замовника;

3) важливо визначитися, яка з існуючих систем буде «системою здоров'я», такою, що підтримує і нарощує ресурси сім'ї та особи.

Терапевт, який розпочинає роботу з сім'єю, стає елементом сімейної системи і тому, власна сімейна історія терапевта може впливати на його роботу з сім'єю. *До таких конструктів (когнітивно-афективних комплексів, що не до кінця усвідомлюються) належать:*

1) цінності та смисли, що розвинулися у людини в процесі її історії, така собі базова карта-фільтр реальності «Я і Світ». Також це – очікування, потреби, наміри та бажання людини стосовно інших людей, реакції інших людей, зворотні реакції у відповідь на реакції інших людей;

2) наші переконання і системи віри: «Чому так сталося?», «Що саме відбувається?» (варіанти: «Господь посилає нам випробування»; «Це я в усьому винен»; «Це мої батьки несуть відповідальність за те, що відбувається зі мною»; «Така доля»; «Як карта ляже» та ін.). «Яким повинен бути чоловік?»; «Якою повинна бути жінка?»; «Якими повинні бути стосунки в сім'ї?», відповіді на ці запитання ми вже маємо, хоча і не завжди усвідомлюємо це, бо отримали їх у своїх родинах;

3) сімейні теми. Під терміном «тема» мається на увазі специфічне, емоційно навантажене питання, навколо якого формується періодично

повторюваний конфлікт, наприклад: відповідальність-безвідповідальність; хвороба-здоров'я; близькість-дистанція; «вчитель»-«студент». У сучасній психоаналітичній літературі зустрічається аналогічне поняття – «тема центрального конфлікту стосунків», в основі якого лежить осьовий невротичний конфлікт, пов'язаний, з одного боку, із симптоматикою, з іншого – із стосунками з важливою для пацієнта людиною. Це загальна схема, за якою індивід розвиває свої стосунки з оточуючими і яка відображається також у налагодженні стосунків із психотерапевтом (О.О. Фільц, 2001).

Із системно-терапевтичної точки зору на кризу видається необхідним досліджувати зв'язки між наданням значень і поведінкою та їх оцінкою/характеристикою. Надання значень і оцінки перешкоджають разом із тим іншому поводженню із причиною кризи або/і стабілізують (хроніфікують) порушення.

Під час довготривалої індивідуальної терапії часто виникає парадоксальна ситуація, якщо один із членів сім'ї починає змінюватись, то другий – втрачає своє симбіотичне значення, і стосунки стають або дуже конфліктними, або розриваються. Цього можна запобігти під час роботи з подружньою парою в рамках сімейної терапії, бо зміни відбуваються саме в парі.

6.3.3. Робота з хімічно залежними сім'ями

Останнім часом форми хворобливої залежності від психоактивних речовин – наркоманія, токсикоманія, алкоголізм – прийнято об'єднувати загальним терміном «залежність від хімічно активних сполук», або для стислості «хімічна залежність». Хворий, який страждає хімічної залежністю, рідко живе в повній ізоляції. Зазвичай він живе або в батьківській, або в їм створеної сім'ї з дітьми і дружиною (чоловіком).

Хімічна залежність одного з членів сім'ї неминуче порушує внутрішньосімейні взаємини. У більшості сімей, у яких проживають хворі з хімічною залежністю, виявляються ускладнення, які в останні 15 років стали позначатися терміном співзалежність.

Основними психологічними ознаками будь-якої залежності є триада:

- обсесивно-компульсивний (нав'язливий) тип мислення, коли мова йде про предмет залежності (про алкоголізм, наркотики);
- заперечення як форма психологічного захисту;
- втрата контролю.

Хімічна залежність вражає як індивіда, так і його родину: фізично, психологічно, соціально.

Зазначені вище ознаки відносяться і до співзалежності. *Подібність залежності і співзалежності* вбачають у тому, що обидва стани:

- а) являють собою первинне захворювання, а не симптом іншого захворювання;
- б) призводять до поступової фізичної, психічної, емоційної і духовної деградації;
- в) при невтручанні можуть призвести до передчасної смерті;
- г) під час одужання вимагають системного зсуву як у фізичному, так і в психологічному плані.

Співзалежність є не тільки болісним станом для людини, яка страждає нею (часом більш болісним, ніж сама хімічна залежність), але і для членів сім'ї, які запозичують такі правила і форми взаємовідносин, які підтримують сім'ю в дисфункціональному стані. Співзалежність – це фактор ризику рецидиву хімічної залежності у хворого, фактор ризику виникнення різних порушень в потомстві, в першу чергу – ризику хімічної залежності, ґрунт для розвитку психосоматичних захворювань і депресії.

Хімічна залежність – сімейне захворювання. Є теорії, що розглядають хімічну залежність як симптом дисфункції сім'ї. З цього

впливає, що система наркологічної допомоги повинна передбачати не тільки лікування залежності від алкоголю, наркотиків, але і лікування співзалежності. Допомога необхідна як хворому, так і іншим родичам, які проживають спільно з ним.

Дефініція співзалежності. Як зазначає В.Д. Москаленко, єдиної дефініції співзалежності не існує. Тому доводиться вдаватися до опису феноменології цього стану. Після розгляду багатьох визначень цього стану пропоную в якості робочого наступне: «Співзалежна людина – цей та, яка повністю поглинена тим, щоб керувати поведінкою іншої людини, і абсолютно не дбає про задоволення своїх власних життєво важливих потреб».

Співзалежними є:

- 1) особи, які перебувають у шлюбі або близьких відносинах з хворим хімічної залежністю;
- 2) особи, які мають одного чи обох батьків, хворих хімічної залежністю;
- 3) особи, які виростили в емоційно-репресивних сім'ях.

Батьківська сім'я співзалежних. Співзалежні походять із сімей, в яких мали місце або хімічна залежність, або жорстоке поводження (фізична, сексуальна чи емоційна агресія), а природне вираження почуттів заборонялося («не реви», «щось ти розвеселився дуже, як би плакати не довелося», «хлопчикам плакати не можна»). Такі сім'ї носять назву дисфункціональних.

Найвища мета сімейної психотерапії – допомога в перетворенні дисфункціональної сім'ї у функціональну.

Ознаки дисфункціональної сім'ї:

- заперечення проблем і підтримку ілюзій;
- вакуум інтимності;
- замороженість правил і ролей;

- конфліктність у взаєминах;
- недиференційованість «Я» кожного члена («Якщо мама сердиться, то сердяться все»);
- межі особистості або змішані, або наглухо розділені невидимою стіною;
- всі приховують секрет сім'ї та підтримують фасад псевдоблагополуччя;
- схильність до полярності почуттів і суджень;
- закритість системи;
- абсолютизування волі, контролю.

Виховання в дисфункціональній сім'ї підпорядковується певним правилам. Ось деякі з них: дорослі – господарі дитини; лише дорослі визначають, що правильно, що неправильно; батьки тримають емоційну дистанцію; воля дитини, розцінюється як упертість, повинна бути зламана і якомога швидше.

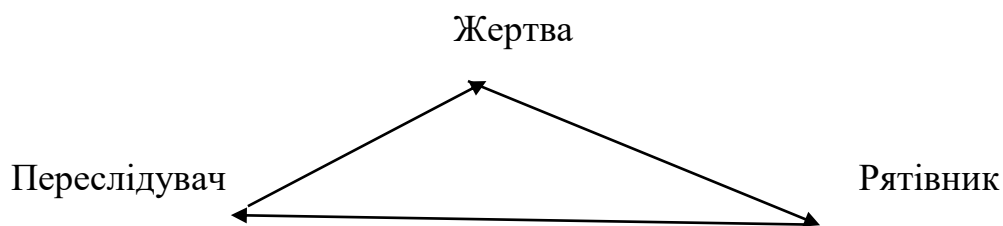
Виховання в дисфункціональній сім'ї формує ті психологічні особливості, які складають ґрунт співзалежності. Розглядати співзалежність тільки як відповідну реакцію на стрес у сім'ї у вигляді хімічної залежності у одного з членів було б невірно. Стрес виступає як тригер, пусковий механізм. Тут доречно сказати про асортативність шлюбів хворих на алкоголізм. *Асортативність шлюбів – це відхилення від панміксії при виборі шлюбного партнера.* Іншими словами, *асортативність – це не випадковий вибір чоловіка, а вибір за наявністю певних ознак.* Як правило, подібний вибір робиться несвідомо. Відомо, що дочки хворих на алкоголізм батьків виходять заміж за тих чоловіків, які вже хворі на алкоголізм або можуть захворіти в майбутньому, повторний шлюб часто виявляється також «алкогольним», як і перший.

Ознаки функціональної сім'ї:

- проблеми визнаються і вирішуються;

- заохочуються свободи (свобода сприйняття, думки і обговорення, свобода мати свої почуття, бажання, свобода творчості);
- кожен член сім'ї має свою унікальну цінність, відмінності між членами сім'ї високо цінуються;
- члени сім'ї вміють задовольняти свої потреби;
- батьки роблять те, що говорять;
- рольові функції вибираються, а не нав'язуються;
- у сім'ї є місце розвагам;
- помилки прощаються, на них вчаться;
- гнучкість всіх сімейних правил, законів, можливість їх обговорення.

Основні характеристики співзалежності. Якщо співзалежна людина не навчиться розпізнавати моменти, коли їй треба бути рятівником, то вона буде постійно дозволяти іншим ставити себе в положення жертви. Фактично самі співзалежні беруть участь у процесі власної віктимізації. Драма розвивається за принципом трикутника С. Карпмана (див. нижче рис. 6.1).

Рис. 6.1. Трикутник С. Карпмана: жертва – переслідувач – рятівник

Зміна ролей у трикутнику супроводжується зміною емоцій, причому досить інтенсивних. Час перебування співзалежної людини в одній ролі може тривати від кількох секунд до кількох років, за один день можна двадцять разів поперемінно побувати в ролях «рятівника – переслідувача – жертви». Мета психотерапії в даному випадку полягає в тому, щоб навчити

співзалежних розпізнавати свої ролі і свідомо відмовлятися від ролі рятівника. Профілактика стану жертви полягає у свідомому неприйнятті ролі рятівника.

Багато вчинків співзалежних мотивовані страхом, який є основою розвитку будь-якої залежності. Страх зіткнення з реальністю, страх бути покинутою, страх, що станеться найгірше, страх втрати контролю над життям тощо. Коли люди знаходяться в постійному страху, у них з'являється прогресуюча тенденція до ригідності тіла, духу, душі. Страх сковує свободу вибору. Світ, у якому живуть співзалежні, тисне на них, неясний їм, сповнений тривожних передчуттів, очікувань поганого. У таких обставинах співзалежних стають все більш ригідними і посилюють свій контроль. Вони відчайдушно намагаються зберегти ілюзію побудованого ними світу.

Крім страху у співзалежних можуть переважати в емоційній сфері інші почуття: тривога, сором, вина, тривале відчай, обурення і навіть лють.

Є, однак, ще одна характерна особливість емоційної сфери – *обнубіляція почуттів* (затуманення, неясність сприйняття) або навіть повна відмова від почуттів. У міру тривалості стресової ситуації в сім'ї у співзалежних ростуть переносимість емоційного болю і толерантність до негативних емоцій. Сприяє зростанню толерантності такий механізм емоційного знеболювання, як відмова відчувати, тому що відчувати занадто боляче.

Крім того, що співзалежні втратили природний зв'язок зі своїми почуттями, вони ще звикли до спотворення почуттів. Вони засвоїли, що можна відчувати лише прийнятні почуття. Співзалежна дружина хоче бачити себе доброю, люблячою, але насправді відчуває почуття обурення з приводу пияцтва чоловіка. У результаті її гнів трансформується в самовпевненість. Трансформація почуттів відбувається підсвідомо.

Приховування сорому, ненависті до себе можуть виглядати як гордовитість і перевага (ще одна трансформація почуттів).

Співзалежні використовують всі форми психологічного захисту: раціоналізацію, мінімізацію, витіснення тощо, але найбільше – заперечення. Вони схильні ігнорувати проблеми або робити вигляд, що нічого серйозного не відбувається («просто вчора знову він прийшов п'яний»). Вони ніби вмовляють себе в тому, що завтра все буде краще. Співзалежні постійно зайняті чимось, щоб не думати про головну проблему. Вони легко обманюють себе, вірять в брехню, вірять всьому, що їм сказали, якщо сказане збігається з бажаним. Найяскравішим прикладом легковір'я, в основі якого лежить заперечення проблеми, є ситуація, коли дружина хворого алкоголізмом продовжує десятиліттями вірити, що він кине пити і все само собою зміниться. Вони бачать тільки те, що хочуть бачити, і чують тільки те, що хочуть чути.

Заперечення допомагає співзалежним жити у світі ілюзій, оскільки правда настільки болюча, що вони не можуть її винести. Заперечення – це той механізм, який дає їм можливість обманювати себе. Нечесність навіть по відношенню до себе – це втрата моральних принципів, неетична брехня. Обман себе – це деструктивний процес як для самого індивіда, так і для інших. Обман – форма духовної деградації.

6.3.4. Роль сім'ї у виникненні хімічної залежності дітей

Оскільки у півтора року дитина починає відокремлюватися від мами, в цей період важливо, аби дитина отримувала «аутентичне відображення» себе від дорослих (наприклад, реагування батьків на «каляки-маляки» дитини: аутентичним буде реагування: «А що це ти намалював?, розкажи мені» і уважно та емоційно вислухати дитину. Неаутентичним буде або: «Ти ще не вмієш малювати», або: «Та ти справжній художник!»).

На думку А. Адлера, у дитини формується так званий трикутник Почуття Приналежності: 1. Я-потрібний (я корисний); 2. Я-можу (я розвиваюся); 3. Я-улюблений (прийнятий таким, який Я є).

Певний період свого життя (в ранньому дитинстві) дитина ідеалізує батьків: «батьки здатні задовольнити всі мої потреби і вони – мій захист». У цей час батькам необхідно дати дитині всі сторони Почуття Приналежності, тоді у дитини сформується впевненість: «мене можна любити».

Підштовхнути до формування хімічної залежності можуть такі *ролі*, які дитина виконувала в батьківській сім'ї: 1) невидимка; 2) нянька; 3) принц.

Невидимка – батьки (дорослі) розмовляють поруч з нею, але її не помічають, емоційно відмежовуються.

Нянька – допомагає або бере все на себе у вихованні молодших дітей.

Принц – довгоочікувана, балувана, але багато уваги від дорослих не переходить на інтимний рівень спілкування.

За порядком народження в залежних сім'ях психологи адлеріанського напрямку виділяють ролі: 1-ша дитина – віддалений; 2-га – супермен; 3-тя – «нарив»; 4-та – нова надія.

Якщо дитина у залежній сім'ї виконує роль «Віддаленого», у неї висока небезпека стати залежною.

У «Супермена» (батька-матері для своїх батьків) немає небезпеки стати залежною, але існують проблеми з адаптацією в соціумі.

Якщо дитина «грає» роль «Нариву», то у неї формуються гіперактивність, дефіцит уваги, кримінальність; вона є індикатором проблем в сім'ї, у неї висока небезпека стати залежною.

Якщо у дитини роль «Нової надії», вона може бути успішною в житті з урахуванням всього пройденого сім'єю.

Соціальним фактором, який формує у дітей схильність до хімічної залежності є суттєвий розрив між когнітивною і чуттєвою сферами.

Для подолання залежності та співзалежності застосовується програма, що включає в себе: освіту з питань залежності та співзалежності, сімейної системи, індивідуальна та групова психотерапія, сімейна психотерапія, подружня терапія, а також підкріплення у вигляді відвідування груп самопомоги типу Ал-Анон (групи анонімних алкоголіків, анонімних наркоманів, групи для членів їх родин), читання літератури з відповідної проблеми.

Найбільш ефективно проводити профілактику з батьками, коли їхнім дітям ще немає трьох років. Деякі країни (наприклад, Ізраїль – вирішили вкладати гроші у профілактику). Також там існує багато груп батьківської взаємодопомоги для родин, у яких «проблемні діти» і «нормальні діти».

Існує таке уявлення: що якщо дитина поводить себе неправильно, її треба карати і тоді вона виправиться, але вона не виправляється. Це відбувається тому, що почуття пов'язані з поведінкою і саме почуття стимулюють ту чи іншу поведінку, то якщо за поведінку карати, то почуття ще погіршуються і тому погіршується поведінка.

Приклади проведення психокорекційних занять

Заняття 1.

Вступне заняття.

Мета заняття :

- 1) Навчання навичкам спілкування.
- 2) Навчання прийомам релаксації.

План заняття :

- 1) Вступна бесіда.
- 2) Тестування.
- 3) Ігри: «На варті», «Анабіоз», «Розвідник».

Заняття 2.

Тема: «Я і моя сім'я».

Мета заняття:

- 1) Навчання навичкам емпатії та розуміння інших людей.

2) Відпрацювання адекватних способів поведінки.

План заняття :

1) Рольова гра (розігрування сімейних ситуацій).

2) Проективний малюнок «Який я» та «Я такий, яким бачить мене моя сім'я».

3) Обговорення малюнка.

4) Бесіда про сім'ю, взаємини в ній.

5) Підсумкова бесіда заняття: обговорення проблеми «Що я зроблю хорошого, коли виросту».

Заняття 3.

Тема: «Я і мої однолітки».

Мета заняття :

1) Навчання навичкам емпатії та розуміння інших людей.

2) Відпрацювання навичок групової взаємодії.

План заняття :

1) Проективна соціометрія.

2) Ігри: «Вибір», «Тахістоскоп».

3) Малюнок «Я такий, яким уявляють мене мої друзі».

4) Рольова гра «Взаємовідносини однолітків».

5) Підсумкова бесіда заняття: «Моя референтна група».

Заняття 4.

Тема: «Я і школа. Я та інші значущі для мене люди».

Мета заняття:

1) Навчання зняттю емоційної напруги.

2) Розгляд адекватних і неадекватних способів поведінки у фруструючих ситуаціях.

3) Відпрацювання адекватних способів поведінки.

План заняття:

1) Ігри «Дзеркало», «Передача предметів», «Передача емоцій».

2) Бесіда-обговорення проведених ігор.

3) Рольові ігри з розігруванням екстремальних ситуацій (я і мої батьки, я і мої друзі, вибір правильної позиції).

4) Заключительная бесіда на тему: «Як я вчиню в тій чи іншій ситуації».

Приклади проведення психотехнічних ігор, спрямованих на розвиток колективу, емпатії, зняття психоемоційного напруження учасників групи тощо.

Гра «На варті». Група розбивається на дві підгрупи так, щоб в одній було на одну людину менше, ніж в іншій. Менша підгрупа сідає в коло, залишаючи одне крісло в колі вільним. Велика підгрупа – «варта» розміщується за колом: кожен учасник стоїть позаду одного з крісел і тримає руки на спині. Учасник, що стоїть за порожнім кріслом, намагається переманити в нього кого-небудь з тих, що сидять у колі. Для цього він подає своєму обранцеві який-небудь сигнал: кивок, рух рукою, підморгування, виразний погляд та інше. Вловивши цей сигнал учасник, який сидить у колі, повинен зіскочити зі свого крісла і пересісти на вільне. Кожен з «вартових», які стоять за колом намагається не упустити гравця, що сидить перед ним. Учасник вважається затриманим, якщо «вартовий» не встиг покласти руки йому на плечі перш, ніж той схопився з крісла.

Гра вимагає великої напруги уваги, особливо від учасників, які здійснюють роль «варти». В принципі «вартовий» з хорошою реакцією міг би стежити тільки за своїм підопічним. Для того щоб зорієнтувати гру на розвиток спілкування, а не швидкості реакції, ведучий може заборонити «вартовим», дивитися на тих, кого вони охороняють (кожен «вартовий» може спостерігати за гравцями, але тільки не за своїми підопічним). У такому режимі гри завдання тих, хто переманює полягає у тому, щоб подати сигнал так, щоб він був сприйнятий адресатом, але залишився б не поміченим для «вартових». Завдання тих, хто сидить у колі – чуйно вловлювати послані їм сигнали, а завдання «вартових» перехоплювати сигнали, адресовані їх підопічним.

Гра «Анабіоз». Учасники розбиваються на пари. У кожній парі гравці розподіляють між собою ролі «замороженого» і «реаніматора». За сигналом «заморожений» стає нерухомим, зображуючи занурену в анабіоз істоту – зі скам'янілим обличчям і порожнім поглядом. Завдання «реаніматора» – за одну хвилину визволити партнера з анабіотичного стану, оживити його. «Реаніматор» не має права ні торкатися до

«замороженому», ні звертатися до нього з будь-якими словами. Все, чим він володіє, це погляд, міміка, жести і пантоміміка.

Ознаками успішної роботи «реаніматора» можна вважати мимовільні репліки «замороженого», його сміх, посмішку та інші прояви емоційного життя. Критерії виходу з анабіозу, які можуть варіюватись від явних порушень мовчання і нерухомості до ледь помітних змін виразів обличчя, встановлюються самими учасниками в залежності від рівня їх «кваліфікації».

Гра «Дзеркало». Учасники розбиваються на пари, стають обличчям один до одного. Один із граючих робить уповільнені рухи руками, головою всім тілом. Завдання іншого – в точності копіювати всі рухи напарника, бути його «дзеркальним відображенням». У кожній парі учасники самостійно підбирають потрібну складність руху та їх темп.

У ході гри учасники, що працюють «відображенням», досить швидко навчаються відчувати тіло партнера і схоплюють логіку його рухів. Раз по разу стежити за «оригіналом» і копіювати його рухи стає все легше, і все частіше виникають ситуації не тільки передбачення, а й випередження його рухів. Освоївши навички рухового наслідування, учасники можуть спробувати свої сили в більш складній грі: завдання те ж, але ролі «дзеркала» і «оригінала», підлеглого і лідера, невизначені. Гнучко підлаштовуючись один під одного, гравці прагнуть рухатися в унісон.

Ця вправа – дуже хороший засіб розвитку психологічного контакту. Спостерігаючи за ходом її виконання, ведучий може виявити «природного» лідера в кожній парі. Труднощі у досягненні рухової згоди нерідко бувають пов'язані з наявністю напружених відносин між партнерами.

Гра «Такітоскоп». Група сідає в коло. Один або двоє учасників стають у центр кола. Вимикається світло і учасники, які стоять всередині кола приймають будь-які пози, нерухомо застигаючи в них. За сигналом

готовності на короткий час вмикається світло і відразу ж вимикається. У момент спалаху учасники, які сидять у колі, намагаються якомога точніше запам'ятати положення позуючих. Після спалаху в темряві ті, хто позував в центрі, повертаються на свої місця. Потім вмикається світло, і члени групи, за винятком тих, хто позував, спільними зусиллями намагаються відновити те, що вони бачили. Натурників повертають в коло і «ліплять» з них ті ж пози, в яких, на думку групи, вони знаходились під час спалаху світла. Після того як суперечки вгамуються і група прийде до якогось спільного рішення або до декількох альтернативних, учасники в центрі кола демонструють свої справжні пози.

Гра «Розвідник». Вибирається один з учасників – «розвідник». Ведучий промовляє: «Завмерли», – і вся група нерухомо застигає. Кожен намагається запам'ятати свою позу, а «розвідник» намагається запам'ятати всіх. Уважно вивчивши пози і зовнішній вигляд учасників, «розвідник» закриває очі, (або виходить з кімнати). У цей час учасники роблять кілька змін у своєму одязі, позах, обстановці або в чомусь іншому. Після того як зміни зроблені «розвідник» відкриває очі; його завдання – виявити всі зміни.

Гра «Вибір». Учасники розсаджуються в коло. За командою ведучого кожен з них повинен вказати пальцем на одного зі своїх товаришів по групі – припустимо, на того, з ким він хотів би скласти пару в якійсь іншій грі. Мета граючих – домогтися в одній зі спроб такого вибору, при якому група розпалася б на пари учасників, які взаємно вибрали один одного. Ця рефлексивна гра вимагає від учасників врахування дуже багатьох моментів і завершується зазвичай лише після довгих та безуспішних спроб. Постійно виникають в кожному такті «фатальні» багатокутники, і лише деякі гравці поступово «намацують» один одного і відокремлюються в пари. Ті, хто утворив такі пари, як правило, виключаються з подальшого спільного пошуку рішення, бо в

кожній наступній спробі продовжують вибирати один одного. Це значно полегшує роботу іншим учасникам. Зрідка трапляється так, що одна зі сформованих пар «розвалюється» у черговому такті гри. На такі випадки слід звертати особливу увагу.

6.4. Профілактика дитячої та підліткової злочинності

Як і психологічна корекція, профілактика делінквентної соціальної поведінки підлітків і злочинців має ґрунтуватися на сформованих вище принципах, які знайшли своє відображення і в практично-дослідницькій роботі вітчизняних авторів останніх років. Насамперед вона повинна мати етіологічну спрямованість, тобто впливати на медико-біологічні, психологічні, і соціальні чинники, що спричиняють або сприяють здійсненню підлітками правопорушень.

Зміст, інтенсивність, глибина і обсяг профілактичних заходів, повинні бути суворого вибіркового відносно різних демографічних груп не тільки за віком, а й за соціальним статусом (школярі, учні СПТУ, коледжів, працююча молодь, особи, що ведуть паразитичний спосіб життя). Крім того, вони повинні враховувати наявні у підлітків аномалії психічного розвитку. Водночас, система профілактичних заходів повинна обов'язково носити комплексний характер. Позитивний результат може бути досягнутий тільки при скоординованій та узгодженій роботі різних соціальних структур та інститутів – навчальних закладів, правоохоронних органів, органів охорони здоров'я, преси, громадських та молодіжних організацій і, звичайно, родини, де насамперед закладаються основи формування особистості й починається виховання дитини.

Первинна профілактика підліткової злочинності спрямована на правильне виховання і правову освіту, які є складовою частиною загального виховання дитини і підлітка. Її найважливіші завдання –

нормалізація психологічного, психосексуального розвитку, статевої поведінки, формування гармонійної особистості.

За В.Т. Кондрашенко (1988), первинна профілактика поведінки підлітків, що відхиляється, повинна включати в себе три основних напрямки:

- 1) вдосконалення соціального життя людей;
- 2) усунення соціальних факторів, що сприяють формуванню і прояву порушень поведінки;
- 3) виховання соціально позитивно орієнтованої особистості.

Під вдосконаленням соціального життя людей у першу чергу мається на увазі нормалізація суспільних відносин, організація такої форми громадського співіснування, коли будь-які антигромадські прояви були б неможливі.

Загальновідомим є факт сплесків підліткової злочинності в періоди соціальних катаклізмів. У нашій країні склалося особливо серйозне становище, оскільки в умовах глибоких суспільних змін формування нової державності відбулося повне руйнування колишньої системи виховання підростаючого покоління (піонерської організації, комсомолу), яка хоч і була надмірно ідеологізованою і аж ніяк не сприяла гармонійному розвитку особистості, проте виконувала свої виховні функції. У той же час, оскільки нові суспільні структури ще не працюють, реальної альтернативної виховної системи поки не існує. Існуючий вакуум в області ідеалів і життєвих устремлінь породжує у сьогоденній молоді стан бездуховності, моральної кризи, що, безумовно, може служити сприятливим ґрунтом для підліткового нігілізму, неприйняття моральних норм, а отже, і формування неправильної соціальної поведінки.

Нам видається, що профілактика дитячої та підліткової злочинності повинна проводитись в напрямках морального, правового, статевого та антиалкогольного виховання, причому об'єктами виховної роботи повинні

бути не тільки діти і підлітки, а й дорослі. У ній повинні брати участь сім'я, вихователі та педагоги, керівники та члени формальних і неформальних молодіжних організацій.

Формування морально-етичних норм майбутнього повноправного члена суспільства має починатися якомога раніше і проводитись паралельно послідовному пізнаванню дитиною навколишнього світу. Саме на перших етапах психічного розвитку має бути закладено правильне засвоєння понять добра і зла, визначено соціально позитивне моральне підґрунтя. Провідна роль у цьому належить родині. Любов і дбайливе ставлення до своєї матері в ранньому дитинстві стане основою для правильного ставлення до жінки взагалі і наступних міжособистісних відносин. У міру дорослішання, розширення соціальних зв'язків підлітка зростає роль вихователів та педагогів. У школі має відбуватися закріплення вже засвоєних морально-етичних принципів і настанов. При цьому, крім регламентованої навчальної програми, потрібно використовувати весь арсенал засобів педагогічного впливу – від знайомства з не включеними до офіційного переліку шедеврами світової літератури і мистецтва до неформальних дискусій з приводу сучасних подій культурного і морального життя суспільства.

Правове виховання має базуватися на вже вироблених морально-етичних настановах підлітка. Воно починається в сім'ї та в початкових класах школи, де дитина засвоює перші правила дисципліни, поведінки в колективі, де вона повинна в доступній і конкретній формі отримати уявлення про те, «що таке добре і що таке погано» з точки зору суспільних поведінкових норм. У подальшому педагоги в курсі суспільствознавства або представники відповідних підрозділів правоохоронних органів (інспекції у справах неповнолітніх, дитячих кімнат міліції, дитячих приймальників-розподільників) у циклі популярних лекцій повинні

знайомити учнів з основами чинного законодавства, підкреслюючи необхідність неухильного дотримання законів і правил.

Ефективність правових профілактичних заходів значно зростає, коли до цієї роботи залучаються досвідчені професійні працівники слідчих органів, міліції, прокуратури та оперативної служби МВС. Оточені в очах підлітка ореолом професійної таємниці, такої привабливої для юного віку, вони на конкретних і живих прикладах легко можуть донести до слухачів необхідну правову інформацію, чітко позначаючи при цьому межі законослухняної поведінки. Відомо, однак, що тільки знання правових норм і законів ще не дає гарантії бездоганної соціальної поведінки і не виключає вчинення антигромадських вчинків. Воно стає дієвим лише тільки тоді, коли реалізується в житті підлітка, стає переконанням і мотиваційною основою його поведінки.

Гармонійне виховання і правова освіта є, на нашу думку, найбільш слабкою ланкою у виховній роботі з підлітками. Незважаючи на визнання важливості цієї проблеми, скільки-небудь ефективної системи масового гармонійного виховання підростаючого покоління в даний час не існує.

Нам видається, що створення науково обґрунтованої і повсюдно впровадженої державної системи виховання підростаючого покоління є невідкладним завданням. До розробки цієї системи, з урахуванням вітчизняного та світового досвіду, повинні бути залучені фахівці різного профілю – лікарі, педагоги, юристи, психологи, працівники засобів масової інформації.

Беручи до уваги ту обставину, що переважна більшість підліткових злочинів скоюється в стані сп'яніння, слід відвести важливу роль в системі заходів їх первинної профілактики, протиалкогольному вихованню підлітків, до якого будуть включені і санітарно-просвітницькі заходи з попередження наркоманії. Проведення протиалкогольного виховання в першу чергу повинне позбавити привабливості процесу вживання

алкоголю для підлітка, зруйнувати образ алкоголю як обов'язкового атрибуту мужності, природного вияву маскулінної поведінки. На цій основі необхідно поступово витіснити, а потім і повністю виключити вживання алкоголю зі сфери пріоритетних форм проведення дозвілля та замінити його соціально прийнятними формами (спорт, культурно-масові заходи, різного роду соціально-позитивні хобі). І тільки після цього слід проводити просвітницьку роботу, що конкретно розкриває шкідливість алкоголю та інших психоактивних речовин для фізичного та духовного здоров'я.

Впровадження такої системи, її ефективність неможливі без суворого дотримання системи суспільних заборон та покарань: заборонено продаж спиртних напоїв особам молодше 21 року; контроль за лікарським призначенням та відпуском в аптеці речовин, що можуть викликати наркотичне сп'яніння; покарання у адміністративному та кримінальному порядку осіб, що споюють неповнолітніх, тощо.

Вище ми говорили про необхідність психотерапевтичної корекції поведінки не лише підлітків, які вчинили протиправні дії, але і тих, хто мав певне відношення до нього – друзів, членів спільного молодіжного неформального угруповання тощо. Це також відноситься і до профілактичних заходів.

Як ми вже впевнились, під час психологічного обстеження правопорушень підлітків багато хто з них відчував озлобленість, відчуття «зламаного життя».

Існує необхідність профілактики також і сексуальних злочинів підлітків. Дослідники, які займаються цією проблематикою за основу профілактичної роботи беруть такі принципи:

1) суворе дотримання закону про сепаратне утримання у приймальниках-розподільниках правопорушників різних вікових категорій;

2) послідовне роз'яснення підліткам антигуманної сутності будь-якого злочину, взагалі, та сексуального, зокрема;

3) усвідомлення і визнання власної провини у заподіяному з метою досягти у подальшому щирого каяття;

4) сексуальна просвіта підлітків (що має на меті перш за все руйнування дезінформації про взаємовідносини між статями) та максимально можливе їх відгородження від тюремного «аналогу»;

5) вироблення у підлітків настанов (установок), що є відповідними загальноприйнятим морально-етичним нормам.

По суті, з метою попередження сексуальних злочинів, можуть використовуватись методи інформаційної та поведінкової психотерапевтичної корекції девіантної поведінки підлітків, які були розглянуті вище.

У приймальниках-розподільниках цю роботу можуть проводити вихователі, медики та психологи. Підлітків, які перебувають на обліку в закладах кримінальної міліції у справах дітей, необхідно направляти до Центрів допомоги молоді на консультації до психолога, лікаря, соціального працівника. Важливою умовою соціальної реабілітації підлітків є також їх правильне працевлаштування. Найважливішою умовою профілактики делінквентної поведінки може бути створення самокерованих «шкіл-господарств» («шкіл-підприємств», «шкіл сучасного підприємництва» тощо), які запропонували А.С. Макаренко, Г. Кофод, розвивали В.А. Сухомлинський, І.Г. Ткаченко, а в наш час цей досвід блискуче реалізується, зокрема, в школі імені О.А. Захаренка (у с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського району на Черкащині). Саме в таких школах вдається перебороти відсторонення (сегрегацію) дітей від сім'ї, школи, суспільства. У Захаренка, наприклад, навіть оцінки за навчання та поведінку виставляє не лише учитель, а й сама дитина, однокласники, батьки учня та відповідальні представники місцевої влади (правління

господарства). У додатку А вміщено більш розгорнутий нарис В.Ф. Моргуна (з участю Н.Й. Метельської) стосовно профілактичних і реабілітаційних можливостей педагогіки А.С. Макаренка та його послідовників.

У додатку Б даються основні фрагменти програми та інформаційно-методичних рекомендацій К.М. Муліки, Ж.С. Ахіджанян, Н.В. Драч «Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліку кримінальної міліції» (Полтава: ПОППО імені М.В. Остроградського; КМСД УМВС України в Полтавській обл., 2013. – 90 с.).

На закінчення наведемо висловлювання Гете (цитування за Франклом), яке чудово відображає основну ідею психокорекції та психопрофілактики делінквентних підлітків: «Приймаючи людину такою, як вона є, ми робимо її гіршою, приймаючи ж її такою, якою вона має бути, ми змушуємо її бути такою, якою вона може стати».

Питання для самоконтролю

1. Особливості побудови психокорекційних занять з делінквентними підлітками.
2. Основні етапи психокорекції та психотерапії.
3. Можливість проведення сімейної психотерапії для даного контингенту.
4. Роль, завдання і методи профілактики правопорушень серед неповнолітніх.
5. Розробити одне психокорекційне заняття.

Використані та рекомендовані джерела

Базова література

Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: Учеб. пособ. – СПб.: Питер, 2011. – 352 с.

Робоча книга пенітенціарного психолога / за ред. А.М. Синьова та В.С. Медведєва. – К., 2000. – 210 с.

Максимова Н.Ю. Сутність, форми прояву та структура девіантної поведінки // Н.Ю. Максимова. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – К.: Либідь, 2011. – С. 14-47.

Максименко С.Д. Практикум із групової психокорекції: підручник / С.Д. Максименко, О.О. Прокоф'єва, О.В. Царьков, Я.В. Цехмістер, О.В. Кочкурова. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. – 752 с.

Познышев С.В. Криминальная психология: Преступные типы. – Л.: Госиздат, 1926. – 256 с.

Седих К.В. Психологічна корекція і профілактика протиправної поведінки дітей препубертатного віку. – Полтава, 1995. – 22 с.

Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

Допоміжна література

Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание.– М.:Прогресс, 1986.– 421 с.

Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / И.П. Лановенко, А.Я. Светлов, А.И. Роцин и др. – К.: Наукова думка, 1982. – 204 с.

Гарбузов В.И., Захаров А.И., Исаев Д.Н. Неврозы у детей и их лечение. – Л.: Медицинна, 1977. – 199 с.

Игры для интенсивного обучения / под ред. В.В. Петрусинского – М.,1991. – 156 с.

Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум; пер. с англ. Н. Мальгиной и др.; под общ. науч. ред. А.А. Алексеева. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология: Руководство. – Л.: Медицина, 1991. – 304 с.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. Е.И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.

Соколова В.Н., Юзефович Г.Я. Отцы и дети в меняющемся мире: Кн. для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.

Цзен Н.В., Пахомов Ю.В. Психотренинг. Игры и упражнения. – М., 1988.

Словник термінів

Адаптивні (захисні) механізми – способи (звичні форми) поведінки, що дозволяють пристосуватись до нової, ризикованої або загрозованої ситуації (часто на неусвідомлюваному рівні).

Аддиктивна поведінка – зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи алкоголь і тютюнопаління, до того, як від них сформувалася фізична залежність.

Акселерація (від лат. *acceleratio* – прискорення) – прискорення соматичного розвитку і фізіологічного дозрівання дітей та підлітків.

Акцентуація характеру – це крайній варіант норми, при якому окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибіркова вразливість відносно певного ряду психогенних впливів при гарній і навіть підвищеній стійкості до інших.

Амнезія – тотальне або парціальне забування.

Анамнез (від грец. *anamnesis* – спогад) – сукупність відомостей про розвиток хвороби, умови життя, перенесені захворювання.

Антисоціальна (антигромадська) поведінка – поведінка спрямована проти інтересів суспільства в цілому, окремих його верств, груп, конкретних людей.

Асоціальна поведінка – недотримання моральних норм суспільства.

Афект (від лат. *affectus*) – душевне хвилювання, пристрасть, бурхлива неконтрольована емоція.

Гоміцидна поведінка – усвідомлене прагнення завдати фізичної шкоди іншим людям.

Девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від норми.

Делінквентна поведінка – проступки і дрібні правопорушення, що не досягають злочину (криміналу) і не караються в судовому порядку.

Деструктивна поведінка – поведінка, яка спрямована на руйнування предметів, природи, інших людей і самого себе.

Енурез – патологічний нетримання сечі.

Захисні механізми – див. «Адаптивні механізми» та розділ 3.3.

Індивідуальність – неповторна своєрідність людини як наслідок унікальних індивідних, особистісних властивостей та умов розвитку.

Інфантилізм (від лат. *infantilis* – дитячий) – відставання в розвитку.

Кримінальна поведінка – дії, які передбачають кримінальне покарання.

Особистість – людина, яка активно освоює і свідомо перетворює природу, суспільство і свою індивідуальність.

Мінімальна мозкова дисфункція (ММД) – легкі порушення функціонального стану окремих мозкових структур.

Періодизація розвитку особистості – циклічність її вікового розвитку, яка обумовлена зміною соціальної ситуації, провідних діяльностей, особистісних новоутворень (зокрема, просторово-часових орієнтації особистості, її потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності).

Правопорушення – недотримання правил поведінки, встановлених законом та іншими нормативними актами.

Просторово-часові орієнтації особистості – співвідношення «минулого-звідти», «теперішнього-тут» і «майбутнього-туди» у житті людини.

Психодіагностика – виявлення за допомогою психодіагностичних методів (методик) індивідуальних показників психічного розвитку особистості та порівняння їх з нормою (діагноз).

Психопрофілактика – система заходів, що попереджають відхилення в психічному розвитку (затримку, диспропорції тощо).

Психокорекція – система заходів, що дозволяє ліквідувати відхилення в психічному розвитку (відновити, компенсувати тощо).

Психореабілітація – система заходів, що дозволяє повернути людину до нормального способу життя після лікування, корекції тощо.

Резидуальна органіка – відносно стійкі наслідки органічного ураження головного мозку.

Змістовна спрямованість особистості – це орієнтація на предмет її діяльності: праця (предмет-засіб-продукт), спілкування (інша людина), гра (процес, ритуал), «самодіяльність» (власне «Я» як цінність).

Системна сімейна психотерапія – сучасний напрям психотерапії, який засновано на теорії систем та комунікації.

Соціальна дезадаптація – поява соціально-несхвалюваних форм поведінки.

Суїцидна поведінка – усвідомлюваний замах на власне життя.

Фрустрація – блокування, нездійснення значущої для людини мети, потреби. Виявляється в гнітючій напрузі, тривожності, почутті безвиході.

Характер – це стійка система індивідуально-психологічних властивостей (рис) особистості, яка визначає її ставлення до світу, вміння

регулювати свою діяльність і виявляється в типових способах діяльності, спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Батаршев А.В. Диагностика черт личности и акцентуаций. Практич. руководство / А.В. Батаршев. – М.: Психотерапия, 2006. – 288 с.

Башкатов И.П., Фицула М.Н. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях. – М., 1984. – 324 с.

Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание.–М.: Прогресс, 1986.– 421 с.

Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / И.П. Лановенко, А.Я. Светлов, А.И. Рощин и др.–К.:Наукова думка,1982.– 204 с.

Выготский Л.С. Проблема возрастной периодизации детского развития / Л.С. Выготский // Психология развития. Хрестоматия / под ред. А.К. Болотовой, О.Н. Молчановой.– М.: Изд-во «Омега-Л», 2004.–С. 11-25.

Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.

Гарбузов В.И., Захаров А.И., Исаев Д.Н. Неврозы у детей и их лечение. – Л.: Медицина, 1977. – 199 с.

Гуз К.Ж. Теоретичні та методичні основи формування в учнів цілісності знань про природу: монографія. – Полтава: Довкілля-К, 2004. – 472 с.

Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 159 с.

Егоров В.В., Седых С.Н. Патохарактерологическое исследование подростков, больных наркоманией // Актуальные вопросы клиники, диагностики и лечения психических заболеваний.–Полтава, 1988.–С. 19-21.

Зайцев А.А. Причины и условия формирования девиантного поведения подростков, совершивших сексуальные преступления, его коррекция и профилактика // Автореферат канд. дис.– Харьков, 1992.– 23 с.

Игры для интенсивного обучения / под ред. В.В. Петрусинского – М.,1991. – 156 с.

Ильченко В.Р. Образовательная модель «Логика природы». Концептуальные основы интеграции естественно-научного образования. – М.: Народное образование. Школьные технологии, 2003. – 206 с.

Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты. – Л.: Медицина, 1988. – 160 с.

Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1982. – 112 с.

Клиническая психиатрия / Бачериков Н.Е., Михайлова К.В., Гавенко В.Л. и др. / под ред. проф. Н.Е. Бачерикова. – К.: Здоровья, 1989. – 512 с.

Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста. – М.: Медицина, 1979. – 608 с.

Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. – Минск: Беларусь, 1988. – 207 с.

Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліку кримінальної міліції. Програма та інформаційно-методичні матеріали / К.М. Муліка, Ж.С. Ахіджанян, Н.В. Драч. – Полтава: ПОІППО імені М.В. Остроградського; КМСД УМВС України в Полтав. обл., 2013. – 90 с.

Костицький М.В. Злочин можна попередити. – К.: Знання, 1989. – 48 с.

Котова Э.П. Многофакторное изучение личности преступника // Юридическая психология: Тезисы к 6-му съезду общества психологов СССР / под ред. И.К. Шахриманьяна. – М., 1983. – С. 60-62.

Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум; пер. с англ. Н. Мальгиной и др.; под общ. науч. ред. А.А. Алексеева. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

Криминологи о неформальных молодежных объединениях. – М.: Юрид. лит., 1990. – 272 с.

Кузикова С.Б. Психологічні основи становлення суб`єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. – Суми: МакДен, 2012. – 410 с.

Лебединская К.С., Райская М.М., Грибанова Г.В. Подростки с нарушениями в аффективной сфере: Клинико-психологическая характеристика «трудных подростков». – М.: Педагогика, 1988. – 168 с.

Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К., 1976. – 328 с.

Личко А.Е. Подростковая психиатрия. – Л.: Медицина, 1985. – 416 с.

Личко А.Е., Битенский В.С. Подростковая наркология: Руководство. – Л.: Медицина, 1991. – 304 с.

Максименко С.Д. Психологія особистості: підручник / С.Д. Максименко та ін.; за ред. С.Д. Максименка. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.

Максименко С.Д. Практикум із групової психокорекції: підручник / С.Д. Максименко, О.О. Прокоф`єва, О.В. Царьков, Я.В. Цехмістер, О.В. Кочкурова. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. – 752 с.

Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – К.: Либідь, 2011. – 520 с.

Моргун В.Ф., Колинько Е.А., Коняева А.П. Индивидуальная беседа с учеником // Основы педагогического мастерства: Методические указания к

практическим занятиям для III курса / под ред. И.А. Зязюна. – Полтава, 1983.– Ч. 2. – С. 20-40.

Моргун В.Ф. Мотивация разносторонней деятельности учащихся // Учителям и родителям о психологии подростка / под ред. Г.Г. Аракелова. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 91-129.

Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціологічна думка. – К., 1992. – № 2. – С. 27-40.

Моргун В.Ф. Защитные механизмы: адаптация или дезадаптация личности? // Медична психологія та психокорекція / за ред. Є.В. Заїки. – Харків, 1995. – С. 47-48.

Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навч. посіб. / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К.: Вид. Дім «Слово», 2013. – 472 с.

Моргун В.Ф. Другий і третій віки людини у контексті періодизації багатовимірного розвитку особистості. Додаток // Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник / за ред. В.Ф. Моргуна. – К.: ВД «Слово», 2013. – С. 260-264.

Обдаровані діти: виявлення, діагностика і розвиток / за ред. В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – 171 с.

Патологические нарушения поведения у подростков / под ред. А.Е. Личко. – Л., 1973. – С. 36-71.

Патохарактерологический диагностический опросник для подростков / под ред. А.Е. Личко, Н.Я. Иванова. – Л., 1976. – 137 с.

Подмазин С.И. Тесты для диагностики акцентуации характера у подростков / С.И. Подмазин. – М., 1994.

Познышев С.В. Кримінальна психологія: Преступные типы. – Л. Госиздат, 1926. – 256 с.

Психодіагностика особистості підлітка. Навчально-методичний посібник / за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – К.: ВД «Слово», 2013. – 136 с.

Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М.И. Боришевского. – К.: Выща школа, 1980. – 168 с.

Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся/ под ред. Л.Н. Проколиенко, В.А. Татенко.–К.: Выща шк.,1989.– 254 с.

Психология современного подростка / под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. Е.И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.

Робоча книга пенітенціарного психолога / за ред. А.М. Синьова, В.С. Медведєва. – К., 2000. – 210 с.

Рубинштейн С.Я. Экспериментальные методики патопсихологии. Практическое руководство. – М.: 1970.

Седих К.В. Порушення когнітивних процесів та властивостей особистості у дітей з неврозоподібними розладами резидуально-органічного генезу / Автореферат канд. дис. – Київ, 1995. – 23 с.

Седих К.В. Психологічна корекція і профілактика протиправної поведінки дітей препубертатного віку. – Полтава, 1995. – 22 с.

Седих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім'я» та освітні інституції. Монографія / К.В. Седих. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 228 с.

Седих К.В. Основи психотерапії: навч. посіб. / В.І. Банцер, Л.О. Гребінь, З.В. Гривул та ін.; за ред. К.В. Седих, О.О. Фільц, Н.Є. Завацької. – Полтава, Алчевськ: ЦПК, 2013. – 329 с.

Седих К.В. Психологія розвитку: ранні етапи дитинства. Навчальний посібник / К.В. Седих, Т.І. Губіна, Н.О. Юдіна, Є.Г. Хоменко; за ред. К.В. Седих. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. – 248 с.

Седих К.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. / К.В. Седих. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 192 с.

Соколова В.Н., Юзефович Г.Я. Отцы и дети в меняющемся мире: Кн. для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.

Ткаченко А.В. Професійний трозвиток особистості в практиці А.С. Макаренка: історико-педагогічний аспект (1920-1935 рр.). Монографія. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – 342 с.

Трудный подросток: причины и следствия / под ред. В.А. Татенко. – К.: Рад. школа, 1985. – 175 с.

Цзен Н.В., Пахомов Ю.В. Психотренинг. Игры и упражнения. – М., 1988.

Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.

Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – М., 1971. – № 4. – С. 6-20.

Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

ДОДАТКИ

А. Педагогічна система А.С. Макаренка як профілактика делінквентності вихованців

Звичка обґрунтовувати елементи знань на основі законів природи формує переконання, що все в природі підлягає її необхідним законам, що порушувати їх – означає опинитися поза природою, в тому числі і поза суспільством, оскільки в широкому розумінні поняття природи включає і суспільство. Тобто процес формування природничо-наукової картини світу є водночас і процесом формування екологічної культури майбутніх членів суспільства, їх громадянськості – громадянин у всіх випадках має діяти по закону, а для цього під час навчання в школі у нього має бути сформовано переконання в необхідності таких дій.

*Академік НАПН України В.Р. Ільченко,
доктор педагогічних наук К.Ж. Гуз*

Три таємниці педагогіки А.С. Макаренка, або Чим масова педагогіка відрізняється від макаренківської? Ставлення до фігури Макаренка і до його педагогіки в Україні – різне. Але, судячи з масової педагогічної свідомості, на жаль, швидше негативне, ніж позитивне. По-перше, Макаренко втрачений як письменник. Світовий бестселер «Педагогічна поема» виключений зі всіх курсів літератури в школі (тоді як за кордоном «Педагогічна поема» перевидана без купюр і стала товщою в 1,5 рази!). По-друге, його педагогіка або виключається з історії української педагогіки, або признається частково. Відновлено, наприклад, знак Макаренка (а була медаль!) – за успіхи в інтернатних установах для дітей без батьків. По-третє, його досвід начебто і визнається, але нічого не робиться на практиці.

Кілька років тому на безпрецедентному семінарі, коли за круглим столом зібралися три «товариства»: товариство Ващенка на чолі з А. Погрібним, товариство Макаренка на чолі з тодішнім його президентом Г. Хіллігом (Марбург, Німеччина) і товариство Сухомлинського на чолі з академіком О. Сухомлинською, яка в НАПН України відповідає за все виховання в країні.

Виступ першого учасника можна назвати «плачем Погрібного». Він поскаржився на те, що про Макаренка знають майже всі вчителі, про Сухомлинського – менше, а про Ващенка – майже ніхто (що і не дивно, бо став колабораціоністом, після війни оселився у Мюнхені, його праці були заборонені в СРСР). Автор заспокоїв колегу таким питанням: «Назвуть Макаренка, можливо, багато, а чи можете ви назвати школу, де працює

його педагогіка»? Відповіді не надійшло. Хоча колишній заст. міністра освіти повинен був би назвати хоч би школу Захаренка в Сахнівці, що на Черкащині.

...Коли вірменському радіо поставили питання: «Чим наша педагогіка відрізняється від макаренківської?», то отримали відповідь: «Макаренко з «шпани» виховував людей, а ми з дітей дуже часто виховуємо «шпану». Світовою громадськістю не оцінено два рекорди Гіннеса, що належать Макаренку: по-перше, безрецидивність його перевиховання; по-друге, двотомник директора Крюківського музею-садиби Макаренка Г. Лисенка «Долі вихованців Макаренка», де цей рекорд, встановлений 3000-м колективом колоністів та комунарів, зафіксований.

Мій досвід більш ніж 20-річного інтересу до педагогіки Макаренка, зустрічі з його вихованцями і макаренкознавцями СРСР, Європи, США і Японії дозволили зробити узагальнення, що були сформульовані як «три таємниці педагогіки Макаренка». Саме вони, перш за все – на мій погляд, забезпечили успіх його навчально-виховних установ тоді й сучасних – школи Захаренка, Полтавського педагогічного інституту Зязюна, сьогодні, осоромивши тих, хто вважає досвід Макаренка можливим тільки для дітей та ще й без батьків, та ще й за ґратами.

Таємниця (закон) 1: Все краще – дітям. Цю відоме всім гасло великий педагог зрозумів не банально-споживацькі (кращі цукерки – дітям, кращі іграшки – дітям, кращу одягу – дітям...), а зробив два істотні доповнення:

- кращі види праці – дітям;
- кращі види спілкування з кращими людьми довкілля і світу – дітям.

Судячи з літератури міжнародних захисників дитинства, весь світ бореться з працею дітей. *Але світ, одночасно, і не проти трудової педагогіки Макаренка.* Де ж істина? А вона в тому, що в назвах книг такого роду часто економлять фарбу на словосполученні – «найшкідливіших». Якщо розставити всі крапки над «і», то світ бореться не з працею дітей, а з «найшкідливішими її видами» (з відлученням від освіти, з перевантаженням дорослими нормами, з дитячою проституцією, з недоплатою за роботу і тому подібне).

Не перераховуватиму всіх ремесел і видів сільської праці в макаренківській колонії імені М. Горького під Полтавою, не нагадуватиму про виробництво електросвердлилок або фотоапаратів у Харкові, зупинюся на сучасних прикладах Сахнівської школи імені О. Захаренка.

Найяскравішим борцем проти «трудового насильства над людьми» з боку Захаренка виступила сахнівська вчителька астрономії. Її листи-скарги перевіряли найавторитетніші комісії, аж до ЦК КПУ та КПРС.

Врятуватися Захаренкові вдалося тільки завдяки тому, що він: а) працюючи-толокою не зірвав жодного уроку астрономії (як, втім, і уроків з інших предметів); б) ніколи особисто не просив учительку працювати на будівництві; в) за 30-ть років школи-толоки не допустив жодної виробничої травми у дітей. На питання комісії, чому ж вона виходить на толочну роботу, відповідь була такою: «Так всі ж виходять, ось і я – теж». За такої відповіді підстав для зняття директора з посади комісії... не знаходили. Найцікавіше трапилося, коли методом толоки побудували обсерваторію і планетарій. Вчителька астрономії заповідала Захаренка, визнала толоку як потужний засіб трудового виховання та технічного забезпечення викладання астрономії й... припинила скаржитися.

На питання: «Де бралися матеріали, обладнання?», – дає відповідь історія з телескопом. Якось у газеті «Правда України» вийшла велика стаття про успіхи Кримської обсерваторії, де встановили новий телескоп. Була там і ложка дьогтю – фраза: «А старий телескоп валяється під баштою й іржавіє». Статтю прочитали багато директорів шкіл і вчителів астрономії України, але тільки у Захаренка народилася безумно-авантюрна (або дуже розумна!) думка звернутися в обласне управління освіти в Черкасах і попросити листа, адресованого директорові Кримської обсерваторії, з пропозицією передати старий телескоп з балансу кримської науки на баланс черкаської освіти, що і було зроблено. Тут доречно нагадати не про геніальність Захаренка, а про дві народні мудрості («Не проходите мимо того, що погано лежить»; «Хто хоче щось зробити – шукає компаньйонів, способи і засоби; хто не хоче нічого робити, легко знайде купу причин для байдикування»). Захаренко мимо телескопу, що валявся в Кримській обсерваторії, не пройшов і... отримав прекрасний технічний засіб навчання для хутірської школи!

І останнє про працю в Сахнівці: справа не закінчується тяжкою і брудною будівельною роботою. Коли об'єкт здано, його треба обладнати. Устаткування (телескоп, система планетарію, експозиція музею, наприклад) треба експлуатувати, займатися ремонтом, а це вже – сучасні тонкі технології.

Краще спілкування – контакти з кращими людьми села, району, області, країни, миру. Пригадаємо, як колоністи Макаренко списалися з М. Горьким і долистувалися до того, що той прибув з особистим візитом. Чи мало це виховне значення? Колосальне!

На всі керівні посади, пов'язані з роботою і дітьми, педагог прагнув ставити кращих людей, кращих фахівців. Те ж стосувалося і кола неформального спілкування, гурткової роботи і тому подібне. Кращі лідери забезпечували успіх справи, а успіх («мажор») надихав дітей із поганим минулим – ми не гірші за інших!

І останнє риторичне питання: чому Макаренко випускав у життя юну людину з чотирма документами (атестат, трудова книжка, кваліфікаційна

книжка, ошадна книжка із стартовим капіталом), а ми жаліємо кращим випускникам гімназичних або ліцейських, наприклад, математичних класів дати окрім атестата кваліфікацію оператора ЕОМ? Невже дармоїдство і безробіття стають виховними ідеалами?

Таємниця (закон) 2. Якогома більше пошани до людини (дитині), якогома більше вимогливості до неї. Міняти місцями зміст цієї біблейської істини не радив сам Макаренко. Ми вже задавалися питанням, чому батьки не дуже охоче відвідують навіть батьківські збори, а в Сахнівці – готові щодня працювати на школу у вільний час, якого, до речі, ні у кого немає?

Саме тому, що Захаренко реалізує тезу про «пошану до кожної людини» в кожному шкільному (класному, вчительському) заході. Захід просто не планується, якщо в ньому не продуманий прояв пошани до людей села (або як глядачів, або як учасників цього заходу).

Випадки з життя: а) всі уроки оголошені відкритими для батьків, дідусів і бабусь;

б) як виник шкільний музей? Приїхала комісія приймати кабінет історії. Прийняла, але з одним критичним зауваженням: «Доробити музейний куточок кабінету». Звичайний вчитель попросив би принести декілька експонатів і куточок був би зроблений. Але реалізація принципу «пошани до кожної сім'ї» привела до того, що звернулися до всіх учнів, які нанесли стільки реліквій, що і в кабінет не вміщалися. Тобто двоповерховий музей виник не для показухи перед начальством, а з поваги до жителів сіла.

Автора потряс епізод з життя селян, коли в робочий день біля школи підслухав розмову між двома групами жителів: одна – в парадній, а інша – в робочій одежі.

- Здрастуйте.

- Добридень.

- Чого такі святкові в робочий день?

- Відпросилися з роботи, перевдягнулися з нагоди приїзду родичів і йдемо до шкільного музею вклонитися сімейним реліквіям.

Селяни розійшлися, а я подумав: «Не було б таємниці-2 Макаренка, не було б школи-толоки Захаренка, не було б шкільного музею. А що було б? Приїхали б родичі, дістали б з погрібу самогонку і до часу візиту в неіснуючий музей горланили б серед робочого дня пісні (в кращому разі) або вже викликали б дільничного міліціонера (у гіршому).

З музеєм пов'язаний ще один епізод, що уразив автора. Захаренка викликали несподівано до телефону, і він попросив провести екскурсію по музею п'ятикласницю, що пробігала мимо. Дівчинка мала вільний час і погодилася приділити нам 30-40 хвилин. Вона, як справжній екскурсовод, із знанням справи блискуче справилася зі своїм завданням (ось вам і профілізація і профорієнтація!).

в) влітку в річці Рось тонуть двоє дітей не під юрисдикцією школи (тому директора не зняли з роботи і не віддали під суд). У вересні Захаренко збирає різновіковий загін ради школи і ставить питання: «Що потрібно зробити, щоб всі діти уміли плавати і знали, як поводитися на воді?».

– Будувати басейн! – відповіли батьки.

Було побудовано 2 – літній і зимовий! І знову звертаю увагу на співвідношення мотивів: на першому місці – турбота про життя і здоров'я дітей, на другому – суто спортивні досягнення.

...Перед смертю О. Захаренко встиг підготувати до видання чотиритомник, в якому були простежені родоводи (генеалогічні дерева) 30 поколінь випускників школи! І не випадково за цю пошану до людей головний редактор київського журналу «Педагогіка толерантності» Ярослав Береговий одну із статей про Олександра Захаренка назвав так – «Директор села».

Таємниця (закон) 3: різновікові загони. По бідності ми ввели в шкільних класах вікову сегрегацію: 25-30 однолітків намагаються навчитися під керівництвом вчителів, які знаходяться на досить віддалених вікових дистанціях від дітей. Чи варто дивуватися, що в боротьбі за душу дитини різновікові вуличні угруповання часто перемагають сегреговані за віком класні «колективи»?

Макаренко широко використовує різновікові об'єднання дітей у різних видах діяльності: від різновікових тимчасових загонів до дружби старших з молодшими. Толочна праця у Захаренка за визначенням – різновікова. Макаренківський принцип самоврядування єдиного різновікового колективу (на відміну від ізоляціоністського дитячого, учнівського, студентського самоврядування) в школі Захаренка використовується не тільки у виховній роботі. Під керівництвом відомого педагога Л.І. Новікової цей принцип був розповсюджений і на навчально-дидактичний процес школи. Так, наприклад, учений-дослідник Новікова і новатор-практик Захаренко зробили замах на святу-святих монополію вчителя – оцінку успішності і демонополізували її, демократично залучивши до цього таїнства оцінювання не тільки колективи класів, школи, сім'ї, але і в цілому – села! (Нехай вибачають ті, хто намагається зробити з центрів незалежного тестування монополістів на істину в оцінюванні. Я не проти центрів, а лише проти їх претензій на монополію).

Четвертний табель учня був поділений на два розділи. Перший – це список предметів, що вивчаються, проти яких до графі оцінок вчителя додалося три нових. По кожному предмету учневі виставляв оцінки такий різновіковий колектив: вчитель (У), клас (К), він сам (Я) (самооцінка); у четвертій графі виводилася узагальнена підсумкова оцінка (для звітності). Цікаві колізії виникають у разі таких комбінацій: У-3, К-5, Я-5 (помста вчителя за що-небудь за допомогою оцінки, що неприпустимо); У-5, К-3,

Я-5 (помста учнів однокласникові – феномен «Опудала» або необ'єктивне благовоління вчителя, який невинувато завищує оцінку улюбленцеві, що також неприпустимо) і тому подібне

Але найцікавіше знаходимо в другому розділі, який присвячений бідолашній поведінці. Бідолашній тому, що оцінки і з поведінки, і зі старанності зникають з табелів українських школярів. Відбувається це не тому, що немає проблем з поведінкою, а внаслідок ухилення школи від виховання (мовляв, нехай виховують сім'я, масмедіа, вулиця, міліція, а нам і за навчання недоплачують!?). У Сахнівській школі – навпаки, поведінка не тільки не виключена з табеля, а розширилася до цілої сторінки. Конкретні види поведінки групуються в три підрозділи:

- види поведінки в школі (оцінюються класним керівником, однокласниками, самим вихованцем);
- види поведінки вдома (оцінюються батьками, класним керівником і самою дитиною);
- види поведінки на території сіла, мікрорайону (оцінюються територіальним органом місцевого самоврядування, класом і самим юним громадянином).

Деякі батьки спочатку сміялися над цим нововведенням. Мов, ми своєму рідному чадові завжди посприємо, заплющимо очі й поставимо п'ятірку. Але ось яка сценка розігралася в одному з класів Сахнівської школи. Перед кінцем чверті приходять мама однієї з учениць у засмучених почуттях і скаржиться класному керівникові, що у неї рука не піднімається поставити дочці-підліткові п'ятірку з такого виховного «предмету», як «допомога батькам у прибиранні житла», за тією простою причиною, що дочка протягом чверті жодного разу за собою... не вимила навіть блюдця.

Скептики можуть заперечити проти такої системи оцінювання – тотальний контроль!? Три контраргументи знімають побоювання: по-перше, це краще, ніж безпритульність при живих батьках; по-друге, ми ж не відмовляємося від покупок у сучасних маркетах на тій підставі, що там встановлені камери постійного спостереження; по-третє, якщо дитину відлучати від контролю і оцінювання, якщо не порівнювати оцінки тих, що її оточують з її власними, то звідки з'являться такі найважливіші особистісні новоутворення, як «самосвідомість», «саморегуляція», «адекватна самооцінка» особистості?

...Допитливий читач знайде опис методів роботи з різновіковими учнівськими і виховними колективами в роботах Макаренка, Сухомлинського, Захаренка, Іванова, Дьяченка й інших авторів.

Близкуче доводить високу ефективність такої педагогіки у вищій освіті (на прикладі формування душі й педагогічної майстерності майбутніх учителів) колишній ректор Полтавського педагогічного, міністр освіти України, другий президент Міжнародної Макаренківської асоціації – Іван Андрійович Зязюн.

По-перше, свій досвід керівництва студентськими будівельними загонами Київського університету Зязюн продовжує, коли стає ректором Полтавського педагогічного інституту. Студентські загони інституту беруть участь у розбудові нового навчального корпусу, спортивного залу, трьох корпусів гуртожитків, облаштовують ботанічний сад, механічні й столярні майстерні, біологічну станцію й оздоровчий табір в Лучках (при впадінні Ворскли у Дніпро), допомагають селянам у збиранні врожаю, займаються самообслуговуванням тощо. Зязюн розширює коло спілкування студентів з кращими людьми всесвіту. Гостями інституту були й знамениті педагоги-новатори (Ш. Амонашвілі, І. Волков, В. Шаталов та ін.), й чисельні делегації освітян не тільки країн СНД, але й дальнього зарубіжжя – Америки, Канади, Німеччини, Японії та ін.

По-друге, Зязюн надавав приклад поєднання високої поваги і водночас вимогливості до студентів. Він особисто зустрічався з абітурієнтами і з кожним потоком студентів кожного факультету. Більше того, у часи, коли «сексу в СРСР ще не було» – мав батьківські бесіди з дівчатами й хлопцями на кожному потоці окремо, виховуючи в них жіночу гідність і чоловічу відповідальність. Його мінімальні вимоги до академічної форми одягу майбутнього вчителя дехто піддавав критиці, але вони не були примхою сваволі ректора, а ще одним засобом покращення іміджу вчителя в суспільстві та й у власних очах – формування поваги і самоповаги особистості. Повагу до попередників демонстрували чисельні кімнати-музеї: Ю. Кондратюка (Шаргея), А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін.

По-третє, Зязюн систематично втілював принцип різновікових загонів у всіх видах роботи: починаючи від представництва студентів у керівних органах інституту і навпаки (адже Макаренко закликав не захоплюватися дитячим самоврядуванням, а підніматися до самоврядування єдиного різновікового навчально-виховного колективу!). За різновіковим принципом у Полтавському педагогічному формувалися студентські науково-дослідницькі групи, різноманітні гуртки художньої самодіяльності, спортивні секції та команди, будівельні загони тощо. Бо саме за цих умов опанування соціальним досвідом відбувається в «зоні найближчого розвитку» особистості (за Л.С. Виготським), коли творчий інтерес до справи підкріплюється ще й успіхом у цій справі.

Якщо в педагогічному коктейлі геніальності лідерів української й світової педагогіки і скромності їх послідовників прибрати перебільшену концентрацію і того, й іншого, то вийде «напій» під назвою «школа-господарство», який буде цілком вживаним для будь-якого вчителя, в будь-якій школі, в будь-якій країні СНД і світу. У Росії та Україні блискучі приклади поєднання навчання з продуктивною працею показали С. Шацький, А. Макаренко, В. Сухомлинський, О. Захаренко, М. Андрієвський, І. Волков, І. Ткаченко, А. Самодрін, І. Зязюн – у вищій школі, та ін. У

далекому зарубіжжі – німецький педагог Р. Вінекен, представники і послідовники Вальдорфської школи, данський педагог Ганс Кофод, який отримав незаперечне підтвердження успішності макаренківської педагогіки і на дорослому контингентові вихованців (від 18 років і до пенсійного віку!).

Чому ж більшість з нас гірша за них, принаймні – в частині використання й творчого втілення народної трудової педагогіки в сучасних навчально-виховних установах? На думку вчителів праці, навіть сучасна шкільна програма трудового навчання не здатна забезпечити оволодіння базовими трудовими вміннями і навичками, а має оглядово-ознайомчий характер (!?). Чому в мирні часи ми довели масу дітей до безпритульності при живих батьках? Чому не береться на озброєння трудова педагогіка Макаренка, Ващенко, Захаренка, Сухомлинського, Зязюна? Адже вона не тільки реабілітаційна, але перш за все – профілактична (Я. Береговий, Л. Гриценко, В. Ільченко, Б. Наумов, С. Невская, Н. Ничкало, М. Окса, В. Рибалка, К. Седих, В. Слободчиков, А. Ткаченко, А. Фролов, Г. Хілліг, М. Ярмаченко та ін.).

Не потрібно доводити, що виховувати – набагато дешевше, ніж перевиховувати. Невже сумна мудрість – «Ніхто так не затоптує сліди попередників, як їх послідовники» – виявиться справедливою і в нашому випадку?

Використані та рекомендовані джерела

Волков И.П. Цель одна – дорог много. Проектирование процессов обучения. – М.: Просвещение, 1990. – 159 с.

Гуз К.Ж. Теоретичні та методичні основи формування в учнів цілісності знань про природу: монографія. – Полтава: Довкілля-К, 2004. – 472 с.

Захаренко О.А., Мазурик С.М. Школа над Россю. – К.: Рад. школа, 1979. – 150 с.

Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії.–К.: МАУП, 2000.– 312 с.

Ільченко В.Р. Образовательная модель «Логика природы». Концептуаль-ные основы интеграции естественно-научного образования. – М.: Народное образование. Школьные технологии, 2003. – 206 с.

Новикова Л.И. Педагогический коллектив и его воспитательные функции // Теоретические проблемы воспитательного коллектива / под ред. Л.П. Буевой и др. – Тарту: ТГУ, 1975. – С. 43-48.

Новикова Л.И. Школа и среда. – М.: Знание, 1985. – 80 с.

Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогика, 1983-1986.

Моргун В.Ф. Виховні ідеали Макаренка, Ольжича, Ващенко: від мінливих кентаврів до абсолюту гуманності // Гуманітарна освіта як важливий фактор формування національної самосвідомості студентів та

учів. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. 4-6 травня 1995 року / за ред. М.І. Степаненка. – Полтава, 1995. – С. 178-181.

Моргун В.Ф. Психологія особистості в педагогіці А.С. Макаренка. – Полтава, 2002. – 84 с.

Положение о Международном конкурсе имени А.С. Макаренко (постоянными организаторами Конкурса являются Автономная некоммерческая организация “Редакция “Народное образование” и Международная Макаренковская ассоциация: тел./факс: 345-52-00; e-mail: konkurs@narodnoe.org, narodnoe@narodnoe.org) // Народное образование. – М., 2006. – № 6. – С. 25-28.

Самодрин А.П. Профільне навчання в середній школі. – Кременчук: Вид. Центр СГЕ, за участю РВЦ ПНТУ, 2004. – 384 с.

Світличний К.К. Лелеки над Сахнівкою.–К.:Рад. письменник, 1987.– 191 с.

Ткаченко А.В. Професійний трозвиток особистості в практиці А.С. Макаренка: історико-педагогічний аспект (1920-1935 рр.). Монографія. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – 342 с.

**Б. Корекція поведінки дітей,
які перебувають на обліку кримінальної міліції.**
Фрагменти програми та інформаційно-методичних рекомендацій

**1. Особливості розробки програм психокорекції поведінки дітей,
які перебувають на обліку кримінальної міліції**

Поняття *корекція* розуміється як система заходів, спрямованих на виправлення, усунення психологічних труднощів та асоціальної поведінки підлітків, на розвиток особистості неповнолітніх. Заходи корекції спрямовані на корекцію теперішньої та майбутньої поведінки, адаптацію до соціальної ситуації розвитку. При цьому слід наголосити, програма корекції орієнтована, перш за все, на здорову особистість.

У рамках корекції основні заходи спрямовані на *виправлення, усунення уже сформованих якостей особистості або вад поведінки.*

Корекційна робота має враховувати конкретні результати діагностики, причини та умови кожного конкретного випадку. Тому універсальної програми корекції для широкого використання різними фахівцями розробити неможливо.

Залежно від специфіки роботи, освітнього рівня фахівців, які опікуються проблемами делінквентності неповнолітніх, до проведення інформаційних блоків із правової тематики рекомендовано запрошувати представників кримінальної міліції. При проведенні інформаційних блоків

із правової тематики пропонується використовувати ситуації, наведені в додатку 1.

При організації корекційних заходів поведінки неповнолітніх правопорушників слід враховувати особливості соціального оточення, яке має вплив на вади розвитку неповнолітнього, корекція має носити комплексний, мультидисциплінарний характер. У випадках патогенного впливу сім'ї (оточення однолітків, підліткових субкультур) на протиправну поведінку дитини, корекційна робота, спрямована лише на неповнолітнього, буде мало результативною, оскільки після повернення дитини в соціальну ситуацію, яка провокує протиправну поведінку, зростає ризик повторної делінквенції.

Відповідно до мети, функцій, принципів сучасної освіти, корекційної роботи, основних тенденцій розвитку суспільства та на основі вікових психофізіологічних особливостей, актуальних потреб підлітків, *програма психокорекції поведінки дітей, які перебувають на обліку, повинна містити такі основні компоненти:*

- інформаційний – поєднує в собі пізнавальну, ціннісну, розвивальну складову; надає досвід пізнавальної діяльності, під час якої засвоюються знання, уміння, навички;
- комунікативний – надає досвід міжособистісного спілкування;
- рефлексивний – розвиває у підлітків самопізнання, здатність до рефлексії та оволодіння способами самовдосконалення, морального самовизначення; формує життєву позицію як систему особистісних цінностей.

Принципи організації корекційної роботи

1. Єдність діагностики та корекції (див. далі – етапи організації роботи).

2. Принцип нормативності розвитку. Врахування психофізіологічних особливостей підлітків. У основі лежить поняття «психологічного віку» (Л.С. Виготський). При оцінці відповідності рівня розвитку дитини віковій нормі враховуються: особливості соціальної ситуації розвитку, рівень сформованості психологічних новоутворень, рівень розвитку провідної діяльності дитини, їх оптимізація.

3. Принцип корекції «зверху вниз». Корекція формує «зону найближчого розвитку» для дитини чи підлітка. Корекція носить випереджальний характер та спрямована на майбутнє з урахуванням психологічних новоутворень.

4. Принцип корекції «знизу вгору». Корекція передбачає тренування та закріплення уже наявних психологічних особливостей. Головним завданням корекції «знизу вгору» є актуалізація будь-якими способами заданої моделі поведінки та одразу ж її підкріплення. У центрі корекції наявний рівень психічного розвитку, який розуміється як процес

ускладнення, модифікації поведінки, комбінація реакцій із уже наявного репертуару.

5. Принцип системності розвитку психічної діяльності передбачає врахування профілактичних та розвивальних завдань. При проведенні корекції необхідно враховувати найближчий прогноз розвитку, що дозволить уникнути різного роду відхилень. Принцип системності дозволяє встановити причинно-наслідкові зв'язки та ієрархію між симптомами та причинами.

6. Діяльнісний принцип корекції полягає у цілеспрямованому формуванні узагальнених способів орієнтації особистості у різних сферах предметної діяльності, міжособистісної взаємодії, у соціальній ситуації розвитку. Сама корекційна робота передбачає не натаскування, а цілісну осмислену діяльність, що природно та органічно вливається у систему повсякденних життєвих ситуацій особистості.

Тривалість корекційної роботи

Коротка триває кілька годин або днів, спрямована на вирішення актуальних ізольованих проблем та конфліктів. Її ефект може бути нестійким.

Тривала продовжується кілька місяців, у полі уваги особистісний контекст скоєння протиправної поведінки. У процесі корекції ефект розвивається повільно та носить нестійкий характер.

Зверхтривала продовжується роками та стосується сфер свідомого і несвідомого. Ефект розвивається поступово, має стійкий характер.

Етапи організації корекційної роботи

1. Розгляд на психолого-педагогічному консиліумі запиту класного керівника щодо постановки на внутрішкільний облік, проведення попереджувальної та профілактичної роботи. Заслуховування матеріалів практичного психолога, медичного працівника, класного керівника (за потреби – інших осіб). Укладання протоколу психолого-педагогічного колегіуму, визначення змісту супроводжувачої діяльності та її переважні форми консультативної та соціально-диспетчерської діяльності учасників консиліуму.

2. Збір додаткової інформації практичним психологом для написання корекційної (групової чи індивідуальної) програми. Ознайомлення з соціально-демографічними, медичними даними, спостереження за підлітком у різних видах діяльності, бесіди, вивчення причин та обставин постановки на облік тощо.

Етап первинної поглибленої психодіагностики. Діагностичний напрямок може реалізовувати тільки особа, яка має повну вищу освіту за спеціальністю «Психологія», «Практична психологія». Інструментарій повинен мати експертну оцінку відповідно до наказу МОН України від

20.04.2001 р. № 330 «Положення про експертизу психологічного, соціологічного інструментарію, що застосовується у навчальних закладах МОН України».

Дослідження інтелектуально-мисленнєвої діяльності; типологічних особливостей і особливостей емоційно-вольової сфери, структурних особливостей особистості та взаємостосунків з оточуючими. *Результати психодіагностики надаються практичним психологом тільки у вигляді рекомендацій.* Визначення відповідальних осіб у процесі корекції (референтні особи, зацікавлені у змінах поведінки, особистісних перетвореннях неповнолітніх: члени сім'ї, однолітки, педагоги або інші). Визначення представників установ, організацій для комплексного вирішення проблеми поведінки неповнолітнього, «зони відповідальності».

Програма психокорекції дітей, які перебувають на обліках, є частиною корекційних заходів, які розробляються у рамках психолого-педагогічного консиліуму.

Психокорекція має певну послідовність дій (за К. Мілютіною):

<i>Назва етапу</i>	<i>Головне запитання</i>
Визначення відповідальної особи	Хто відповідатиме та співпрацюватиме з психологом у зв'язку із даною проблемою?
Психодіагностика	Які розлади психічних процесів чи особистості лежать в основі проблеми?
Співпраця з іншими спеціалістами	До яких спеціалістів та соціальних партнерів слід звернутися за допомогою?
Контракт з відповідальною особою	Де, коли і яким чином буде відбуватися корекційна програма?
Збір інформації	Що не відповідає нормі та потребує корекції?
Розробка корекційної програми	Які дії і в якій послідовності треба здійснити?
Впровадження корекційної програми	Що робити під час даного заняття?
Перевірка ефективності	Які розлади психічних процесів чи особистості вдалося подолати? Що відповідає нормі та що ще потребує корекції?

3. Етап визначення плану та змісту корекційної програми. Формування концепції та стратегії психолого-педагогічної корекції. Відбір методик та методів реалізації корекційних завдань, вправ, технік, прийомів. Планування форми (індивідуальні та групові) та характеру

(симптоматична, каузальна) корекційного впливу. Передбачення результативності роботи, критеріїв ефективності.

4. Етап реалізації корекційних заходів. Фіксується динаміка змін поведінки особистості, діяльності, емоційних станів учасників у процесі корекційної роботи. Відповідно вносяться корективи до задач самої програми, змінюються та доповнюються методи та засоби психолого-педагогічного впливу. Відбувається обмін інформацією між представниками установ та організацій з приводу результативності проведених заходів (мультидисциплінарні психолого-педагогічні консилиуми).

5. Заключний етап. Підсумкова діагностика підлітків. Підтримуючі заходи. Вироблення рекомендацій цільовим групам з метою профілактики подальших девіацій. Індивідуальне консультування підлітків на їх запит. Індивідуальна робота з батьками. Підведення підсумків, визначення реабілітаційних завдань.

2. Програма корекції поведінки дітей, які перебувають на обліку кримінальної міліції

Програма структурована з чотирьох тем у такій послідовності: «Феномен людини»; «Розвиток комунікативних навичок»; «Конфлікт та його роль в посиленні «Я»»; «Ризикована поведінка. Мій вибір у складній життєвій ситуації». Кожна тема містить певну кількість занять, що мають власну мету і в сукупності спрямовані на досягнення загальної мети. Заняття та вправи спрямовані на корекцію чотирьох сфер:

- морально-духовної складової особистості;
- правової обізнаності;
- психосексуального розвитку, статевого виховання;
- емоційно-вольової сфери, здатності протистояти алкогольній, наркотичній залежностям.

Програма є частиною корекційних заходів, спрямованих на виправлення поведінки неповнолітніх (до корекційних заходів належать: обстеження умов проживання неповнолітніх, оформлення соціальної допомоги, надання психологічних консультацій учителям, вихователям, батькам щодо взаємодії з неповнолітнім тощо). Окрім того, психокорекційні, інші заходи можуть спрямовуватися і на сім'ю, якщо вона має проблеми з невиконанням батьківських обов'язків.

Цільова група програми: діти та підлітки, які перебувають на обліках 14-17 років.

Кількість учасників програми має бути постійною і становити не менше 7 осіб, але не більше 15.

Роботу розраховано на 30 год. Кожне заняття триває 2 академічні години (1,5 години).

Працювати за програмою можуть тільки спеціалісти, які мають досвід, знання та навички тренінгової роботи. Для проведення інформаційних блоків щодо підвищення правової грамотності та відповідальності рекомендується запрошувати працівників кримінальної міліції.

Заняття проводяться у спеціальному просторому приміщенні, де підлітки можуть розміститися на стільцях по колу та є можливість проводити фізичні вправи на матах.

Кожне заняття складається з трьох основних частин.

1. **Вступна частина** налаштовує на робочу обстановку, усуває бар'єри спілкування, створює доброзичливу, безпечну атмосферу. Актуалізує наявний досвід і життєві знання, налаштовує на подальшу роботу відповідно до теми заняття. У цій частині застосовуються такі психологічні вправи як «мозковий штурм», стимульні аудіо-відеоматеріали, фрагменти літературних творів тощо. Починати вступну частину рекомендується з ритуалу вітання і спеціальних «розігрівуючих вправ», «вправ-активаторів».

2. **Основна частина.** Визначення рівня поінформованості з проблеми та його підвищення. Актуалізація проблеми. Відпрацювання практичних навичок.

Основна частина включає *емоційний блок*, націлений на зміну сформованого позитивного ставлення у школярів до девіантної поведінки на негативне. А.С. Макаренко у своїй роботі «Про вибух» зазначав, що причиною даної поведінки є «дефективність» свідомості, що виникла в результаті соціальних явищ, деформації відносин між особистістю та суспільством. На думку Макаренка: «Єдиним методом є в такому випадку не оберігати це дефективне ставлення, не дозволяти йому рости, а знищити його, підірвати». Основна частина спрямована на формування нових уявлень (здійснюється з використанням рольових ігор, творчих етюдів, елементів психодрами тощо).

Зміни у ставленні підлітка потрібно закріпити в поведінці, на що спрямований *поведінковий блок*. Мета блокувати підживлення негативного досвіду у поведінці та сформувані інші поведінкові форми. Після того, як досвід «підірваний», змінено форми поведінки, з'являється можливість звернутися до особистості підлітка, його самосвідомості, самооцінки, і через стимуляцію самовиховання до самовдосконалення особистості, відпрацювання особистої стратегії поведінки (використовуються такі вправи як «аукціон ідей», «інші способи рішення проблемних ситуацій») і осмислення досвіду, рефлексія («продовж фразу...» тощо).

Також основна частина містить *когнітивний блок*, метою якого є розкриття моральних аспектів свідомості та поведінки підлітка.

3. **Заключна частина**, підведення підсумків спільної роботи, рефлексія. Програма передбачає *недирективний характер*, проте, у

окремих випадках, з огляду на категорію учасників, використовуються директивні підходи. Важливим є на кожному занятті протягом вступної частини нагадувати правила групової роботи, їх уточнювати, погоджувати та слідкувати за їх дотриманням. Правила мають встановлювати самі учасники під супроводом педагога (тренера).

Слід уникати нав'язування власного життєвого досвіду та надавати йому значимості загальнолюдського буття. Переконавання, установки, стратегії поведінки формуються у підлітків за допомогою методів, прийомів, технік, тренінгових вправ практичної психології, які передбачають суб'єкт-суб'єктні відношення, рівноправне спілкування, самостійне мислення й поведінку. Головним критерієм успішності програми є самостійне формування підлітками соціально прийнятних висновків і виборів. Завдання педагога, психолога створити ситуацію, протягом якої учасники самі роблять висновки, набувають та закріплюють стратегії поведінки, які не суперечать нормам суспільства. Програма передбачає навчання соціальних навичок, змінювати та регулювати власні психічні стани через гру, програвання й переживання ситуацій, а не заучування повідомленої дорослими «правильної відповіді». Програма стимулює активне обговорення, осмислення й індивідуальне сприйняття інформації кожним учасником. Необхідною умовою програми є ситуація, в якій учасники відчують свою успішність, інтелектуальне і моральне зростання.

2.2. Орієнтовна сітка розподілу годин

№ з/п	Назва розділів, тем	Кільк. годин
<i>Тема 1. Феномен людини</i>		
1.1.	Заняття 1. Вступ. Мої цінності та життєвий шлях людини.	2
1.2.	Заняття 2. Цінності нашої групи (Коло).	2
1.3.	Заняття 3. Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та самопрезентація.	2
1.4.	Заняття 4. Поведінка людини: впевнена та невпевнена.	2
1.5.	Заняття 5. Самоповага та повага до інших.	2
<i>Тема 2. Розвиток комунікативних навичок</i>		
2.1.	Заняття 6, 7. Дівчата і хлопці та їх взаємини.	4
<i>Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»</i>		
3.1.	Заняття 8. Що означає «конфлікт»?	2
3.2.	Заняття 9. Способи поведінки в конфлікті: боротьба, уникнення, співпраця, пристосування.	2
3.3.	Заняття 10. Конфлікт як можливість розвитку.	2
<i>Тема 4. Ризикована поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях</i>		

4.1.	Заняття 11. Ризики та відповідальна поведінка.	2
4.2.	Заняття 12. Мої права та відповідальність.	2
4.3. 4.4.	Заняття 13, 14. Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?	4
4.5.	Заняття 15. Підсумкове	2
Разом		30 год.

2.3. *Корекційно-розвивальні, навчальні матеріали*

№ з/п	Кільк. годин	Зміст	Критерії результативності корекційного впливу
Тема 1. <i>Феномен людини</i>			
1.	2.	<i>Вступ. Цінності та життєвий шлях людини. Знайомство. Представлення себе. Правила роботи у тренінговій групі. Очікування. Мої цінності та життєвий шлях людини. Унікальність людини як живої істоти, унікальність ресурсів організму людини. Цінності життя та інші життєві цінності. Особисті цінності.</i>	Сприятливе, доброзичливе, безпечне середовище для особистісного саморозкриття. Учасники знають, що таке тренінг, називають та усвідомлюють правила роботи у групі. Підлітки говорять про свої уявлення про унікальність людини як живої істоти, визначають особисті життєві та суспільні цінності.
2.	2.	<i>Цінності нашої групи (Коло). Загальнолюдські та індивідуальні цінності. Цінності групи.</i>	Учасники говорять про свої життєві цінності. Висловлюють ставлення до цінностей інших учасників групи.
3.	2.	<i>Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та самопрезентація. Аналіз свого внутрішнього світу. Усвідомлення своїх сильних та слабких сторін. Аналіз своєї поведінки та поведінки інших.</i>	Учасники представляють себе, називають свої сильні та слабкі сторони. Говорять про сильні, позитивні сторони інших учасників групи. Аналізують поведінку свою та інших.

4.	2.	<i>Поведінка людини. Впевнена та невпевнена поведінка. Як поводитись впевнені та невпевнені люди. Мої сильні та слабкі сторони. Мої джерела впевненості.</i>	Учасники розрізняють упевнену та невпевнену поведінку. Аналізують свою поведінку. Визначають свої ресурси, сильні та слабкі сторони.
5.	2.	<i>Самоповага та повага до інших. Адекватна самооцінка. Здатність до самопізнання, пізнання інших. Портрет людини, яка заслуговує на повагу.</i>	Учасники висловлюють свої думки щодо рис характеру, особистісних особливостей людей, які, на їх думку, заслуговують на повагу. Визначають, за що можна поважати їх самих. Поводяться більш впевнено, ніж на попередніх заняттях.
Тема 2. Розвиток комунікативних навичок			
6.	2.	<i>Дівчата і хлопці: взаємини. Привабливість статей. Відмінності між чоловіками та жінками. Що саме подобається дівчатам у хлопцях, а хлопцям у дівчатах. Як потрібно поводитись, щоб подобатись протилежній статі. Відповідальність за сексуальне насилля.</i>	Учасники визначають, що їм подобається у протилежній статі. Називають моделі поведінки, яку вони вважають привабливою. Роблять самі висновки про те, що сексуальні стосунки, в ідеалі, повинні бути підтвердженням кохання. Знають, що означає насилля, сексуальне насилля, про кримінальну відповідальність за сексуальне насилля.
7.	2.	<i>Дівчата і хлопці: взаємини. Безпечна поведінка. Різні моделі поведінки з протилежною статтю. Правила спілкування. Правила у суспільстві. Навіщо потрібні правила, чи можна жити без правил?</i>	Учасники характеризують безпечну поведінку, висловлюють різні моделі поведінки у небезпечній ситуації. Роздумують про

			правила у житті людей, суспільстві. Роблять висновки про те, що правила – запорука безпечного середовища.
Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»			
8.	2.	Що означає «конфлікт»? Роль конфліктів у житті людини. Стили включення у конфлікт. Управління своєю поведінкою у конфлікті.	Підлітки усвідомлюють роль конфліктів у житті людей. Розрізняють стилі включення у конфліктні ситуації. Аналізують свої особливості включення у конфлікт. Висловлюють різні припущення про переваги та недоліки конфліктів.
9.	2.	Способи поведінки у конфлікті: боротьба, пристосування, уникнення, співпраця. Розвиток конфлікту залежно від характеру учасників. Способи поведінки у конфліктній ситуації. Саморегуляція в конфлікті.	Розрізняють стратегії поведінки у конфлікті. Аналізують динаміку розвитку конфлікту залежно від характеру людей. Усвідомлюють можливості управління конфліктом.
10.	2.	Конфлікт як можливість розвитку. Чому люди вступають у конфлікт? Конфлікт як можливість. Конкретні кроки, які дозволяють обом сторонам конфлікту залишитися у вигаді.	Підлітки наводять різні характеристики героїв та передбачають їхню поведінку у конфлікті. Роблять спроби перевтілюватися у різних героїв, «приміряти» різні моделі поведінки. Мають досвід управління своїм емоційним станом у конфлікті.
Тема 4. Ризикова поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях			

11.	2.	<i>Правова відповідальність неповнолітніх.</i> Конвенція про права дитини. Права та відповідальність неповнолітніх.	Підлітки аналізують свої бажання та співставляють їх з можливостями. Знають про свої права та відповідальність. Роблять висновки про те, що часто емоції впливають на вчинки людей. Висловлюють роздуми щодо того, чи можуть неповнолітні притягуватися до відповідальності.
12.	2.	<i>Ризики та відповідальна поведінка.</i> Ризикована поведінка. Асертивна поведінка. Здатність протистояти негативному впливу дорослих та однолітків. Ситуація примусу та здатність протистояти. Відповідальність за групі правопорушення.	Підлітки називають ознаки ризикованої поведінки. Мають досвід відстоювати свою точку зору, протистояти впливу інших. Знають про відповідальність за правопорушення, скоєні групою людей.
13.	2.	<i>Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини? Що означає «наркотики»? Чому люди вживають наркотичні речовини? Правова відповідальність за зберігання, вживання та поширення психоактивних речовин.</i>	Підлітки висловлюють можливі причини вживання наркотиків. Знають про шкідливий вплив наркотичних речовин на організм. Аналізують, що люди отримують, а що втрачають після вживання наркотиків. Знають про кримінальну відповідальність за вживання та поширення наркотиків.
14.	2.	<i>Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?</i>	Підлітки знають про підступність наслідків вживання алкоголю, відповідальність за скоєні злочини в

			алкогольному сп'янінні. Пропонують альтернативні способи задоволення потреб без вживання алкоголю.
15.	2.	<i>Підсумкове заняття.</i>	Учасники усвідомлюють зміни, які відбулися з ними протягом занять. Висловлюють свою думку щодо переваг соціально прийнятної поведінки.

2.4. Тематичний план занять

Тема 1. *Феномен людини*

Заняття 1. *Вступ. Знайомство. Правила роботи у тренінговій групі. Мої цінності та життєвий шлях людини.*

Мета: Створити сприятливе, доброзичливе, безпечне середовище для особистісного саморозкриття. Надати уявлення про унікальність людини як живої істоти, особисті життєві та суспільні цінності.

Хід заняття:

1. Вправа-активатор для знайомства «Мій портрет».
2. Визначення та прийняття правил роботи групи. Інформаційне повідомлення про мету та завдання тренінгової програми.
3. Визначення очікувань.
4. Вправа: «Людина це – ...».
5. Інформаційне повідомлення: «Феномен людини».
6. Мозковий штурм: «Що є цінного в житті людей?».
7. Вправа: «Мої цінності».
8. Вправа: «Визнач цінності».
9. Вправа: «Послухай тишу», рефлексія.

Заняття 2 . Цінності нашої групи (Коло).

Мета: Познайомити учасників з різним життєвим досвідом, цінностями своїх однолітків, розвивати емоційну сферу, почуття співпереживання, емпатію

Хід заняття: Вправа «Коло цінностей» (презентаційне Коло), рефлексія.

Заняття 3. *Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та самопрезентація.*

Мета: Розвивати здатність до самопізнання та самопрезентації, здатність відчувати залежність фізичного стану від емоційного настрою.

Хід заняття:

1. Вправа-активатор: «Представ своє ім'я».
2. Вправа: «Портрет сучасного підлітка».
3. Вправа: «Оголошення про оголошення».
4. Вправа: «Яка твоя вага?»
5. Вправа: «Острів».
6. Вправа: «Долоня».
7. Рефлексія.

Заняття 4. Поведінка людини. Впевнена та невпевнена поведінка.

Мета: Навчити розрізняти впевнену та невпевнену поведінку; розвивати

здатність аналізувати свою поведінку, поводитися впевнено.

Хід заняття:

1. Вправа: «Епіграф заняття: «Людині потрібно перш за все вірити в себе».
2. Вправа: «Портрет упевненої людини».
3. Вправа: «У чому проблема?»
4. Вправа: «Асоціації»
5. Мозковий штурм: «Джерела впевненості»
6. Вправа: «Мої джерела впевненості»;
7. Вправа: «Мої ресурси»
8. Вправа: «Мої сильні та слабкі сторони»
9. Вправа: «Уяви собі море», підсумки заняття.

Заняття 5. Самоповага та повага до інших.

Мета: Формувати адекватну самооцінку, спонукати до самопізнання, розвивати повагу до інших людей. Формувати навички саморегуляції.

Хід заняття:

1. Вправа: «Епіграф». Заняття починається із обговорення фрази: «Справді впевнена людина ставиться до себе та до інших з повагою».
2. Вправа: «Я пишаюсь».
3. Вправа: «Зірка самоповаги».
4. Вправа: «За що я поважаю?»
5. Вправа: «Портрет людини, яка варта поваги».
6. Вправа: «Чи буває так, що немає за що поважати людину?»
7. Вправа: «Абазур», рефлексія.

Тема 2. Розвиток комунікативних навичок.

Заняття 6. Дівчата і хлопці: взаємини.

Мета: Надати допомогу підліткам у обґрунтуванні віку фізичної, психічної та соціальної зрілості людини для шлюбу та початку сексуальних стосунків, формувати усвідомлення наслідків нерозбірливих сексуальних зв'язків, відповідальності за сексуальне насилля. Увага! Дане заняття проводиться тільки з підлітками, старшими 14 років.

Хід заняття:

1. Привітання: «Мені подобається, коли мене називають...».
2. Очікування, вправа: «Кораблики».
3. Вправа: «Привабливість статей».
4. Мозковий штурм: «Як це інколи буває?»
5. Вправа: «Що сказати? Що зробити?»
6. Групова дискусія: «Коли ми любимо, то ми...»
7. Інформаційне повідомлення: «Відповідальність за сексуальне насилля».
8. Рефлексія.

Заняття 7. Дівчата і хлопці: взаємини.

Мета: Надати допомогу підліткам щодо безпечної поведінки, розвивати креативне мислення у спілкуванні з протилежною статтю. Формування уявлення про необхідність дотримання правил у суспільстві.

Хід заняття:

1. Вправа-активатор: «Вітання із закритими очима».
2. Групова дискусія: «Як уникнути сексуального насилля?»
3. Вправа: «Античас».
4. Вправа «Укладання плану безпеки».
5. Вправа: «Казка за казкою».
6. Вправа: «Чи можна жити без установлених правил?»
7. Рефлексія.

Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я».

Заняття 8. Що означає «конфлікт»?

Мета: Допомогти підліткам усвідомити роль конфліктів у житті людини, навчити управляти своєю поведінкою в конфлікті.

Хід заняття:

1. Вправа-епіграф: «Перший крок до вирішення конфлікту – уміння його передбачити».
2. Робота у зошиті.
3. Вправа: «Стиль включення у конфлікт».
4. Вправа: «Малюнок мого стилю включення у конфлікт».
5. Вправа: «Як виглядає людина в конфлікті?»
6. Мозковий штурм: «Конфлікт – добре чи погано?»
7. Рефлексія.

Заняття 9. *Способи поведінки у конфлікті: боротьба, пристосування, уникнення, співпраця.*

Мета: Розвинути здатність використовувати різні способи вирішення конфліктів.

Хід заняття:

1. Вправа-епіграф: «Кожна людина поводить себе у конфлікті по-різному».
2. Вправа: «Основні стилі поведінки в конфлікті».
3. Інформаційне повідомлення: «Способи поведінки в конфлікті» .
4. Вправа: «Посидьте так, як сидить...».
5. Вправа «Як проявляються способи поведінки в конфлікті?»
6. Вправа «Конфліктні ситуації».
7. Вправа «Заверши речення».
8. Рефлексія.

Заняття 10. *Конфлікт як можливість розвитку.*

Мета: Вчити підлітків творчо підходити до вирішення конфліктів, використовувати різні моделі поведінки. Знаходити ресурси у різних життєвих ситуаціях

Хід заняття:

1. Вправа-активатор: «Якби я був (ла)...».
2. Вправа: «Представлення героїв».
3. Вправа: «Проблеми героїв».
4. Вправа: «Вуха-ніс».
5. Вправа? «Як виграти обом учасникам конфлікту?»
6. Мозковий штурм: «Конкретні кроки, які дозволяють обом сторонам конфлікту залишитися у вигащі».
7. Вправа «Конфлікт як можливість».
8. Вправа «У чому вигода?»
9. Рефлексія.

Тема 4. *Ризикована поведінка. Мій вибір у складних життєвих ситуаціях*

Заняття 11. *Правова відповідальність неповнолітніх.*

Мета: Знайомство з Конвенцією про права дитини, правовою відповідальністю неповнолітніх. Розвивати усвідомлення своїх прав та можливостей.

Хід заняття:

1. Вправа: «Я хочу – я можу».
2. Групова дискусія: «На що я маю право?»
3. Інформаційно-правова частина: «Конвенція про права дитини і законодавство України».
4. Вправа: «Наші емоції – наші вчинки».

5. Групова дискусія: «Чи може неповнолітній притягуватися до правової відповідальності?»

6. Інформаційно-правова частина: «Правова відповідальність неповнолітніх».

7. Вправа «Енергічні рухи», рефлексія.

Заняття 12. *Ризики та відповідальна поведінка.*

Мета: Надати уявлення про ризиковану поведінку та формувати уміння протистояти негативному впливу інших дорослих та однолітків.

Хід заняття:

1. Вправа-активатор: «Я люблю ризикувати, коли я...»

2. Мозковий штурм: «Що означає ризикувати?»

3. Вправа: «ТАК-НІ».

4. Вправа: «Вчимося говорити «Ні».

5. Вправа: «Вчимося протистояти впливу».

6. Рольова гра: «Ситуація примусу».

7. Групова дискусія: «Хто відповідає у натовпі?»

8. Інформаційно-правова частина: «Відповідальність за групові правопорушення».

9. Рефлексія.

Заняття 13, 14. *Яку роль можуть відіграти у житті людини психоактивні речовини?*

Заняття 13.

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики чи токсичні речовини; знайомство з правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин.

Хід заняття:

1. Обговорення у групі: «Настрій».

2. Обговорення у групі: «Що відбувалося протягом останніх днів?»

3. Мозковий штурм: «Чому люди вживають наркотики?»

4. Інформаційне повідомлення: «Вплив наркотиків на поведінку людини».

5. Групова дискусія: «Що люди втрачають та що отримують після того, як спробують наркотики?»

6. Групова дискусія: «Вживання наркотиків – справа особиста».

7. Інформаційно-правове повідомлення: «Відповідальність неповнолітніх за зберігання та поширення наркотиків і психотропних засобів».

8. Рефлексія.

Заняття 14. Яку роль можуть відіграти у житті людини психоактивні речовини? (Завершення).

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики, алкоголь чи токсичні речовини; знайомство з правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин.

1. Перегляд ролика про наслідки вживання алкоголю.
2. Обговорення у групі: «Як ви зрозуміли цей ролик? Що ви відчували, про що думали, коли дивилися цей сюжет?»
3. Мозковий штурм: «Чому люди вживають алкоголь?»
4. Групова дискусія: «П'яний не несе відповідальності за вчинки, чи несе посилену відповідальність?».
5. Інформаційно-правове повідомлення: «Відповідальність за правопорушення у стані алкогольного сп'яніння».
6. Групова дискусія: «Альтернатива алкоголю».
7. Рефлексія.

Заняття 5. Підсумкове.

1. Вправа: «Що хотілося б змінити у образі підлітка?»
2. Коло: «Що змінилося у мені?»
3. Вправа: «Валіза».

2.4. Корекційно-розвивальні навчальні матеріали

Тема 1. *Феномен людини*

Заняття 1. *Вступ. Цінності та життєвий шлях людини.*

Мета: Познайомити учасників, створити доброзичливу атмосферу. Навчити працювати у групі. Надати можливість замислитися над особливостями і унікальністю «людини», суспільними цінностями, їх важливістю для суспільства. Підвести учасників до усвідомлення особистих життєвих цінностей. Формувати відповідальне ставлення до власного життя. Розвивати в учасників навички саморегуляції.

Вправа для знайомства: «Мій портрет». Учасникам роздаються аркуші А-4 та пропонується створити свій портрет у вигляді зірки, на променях яких коротко написати: ім'я, яке подобається, коли вас ним називають; кредо або вислів, який вам подобається; образ або графічний символ, з яким ви себе асоціюєте, тобто стисло написати або зобразити те, що вас характеризує. На виконання – 5 хв. Далі пропонується у декількох словах презентувати свій портрет. Після цього учасники прикріплюють їх на плакат «Наша група».

Прийняття правил групи. Інформаційне повідомлення про мету та завдання тренінгової програми. I етап. Учасникам роздаються по кілька стікерів, пропонується на них записати одну або декілька умов

співпраці (кожну на окремому стікері), потрібних саме йому для ефективної роботи, дружньої атмосфери у групі. На виконання – 2 хв.

II етап. Тренер об'єднує учасників у дві-три групи та пропонує скласти невеликий список побажань до групи, які б відповідали на питання: *якими мають бути учасники групи, як поводитися, що робити, а чого не робити для того, щоб можна було створити атмосферу дружби?* Після цього кожна група презентує правила своєї підгрупи і тільки після того, як уся група прийме правило – тренер записує його на плакаті: «Правила нашої групи».

Очікування. Тренер коротко повідомляє, що мова на занятті піде про людину, що вона собою являє, чому існує поняття «феномен людини». На стікерах учасники записують свої очікування від заняття та прикріплюють на плакат із зображенням сонця.

Вправа: «Людина це...» Педагог-тренер запитує, як учасники розуміють значення слова «феномен»? Після короткого обговорення тренер дає визначення цього поняття. *Феномен* (від грецького – являється) незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути. Далі учасників об'єднують у кілька груп (3-4 особи), групам пропонується створити плакат «Людина – це...» в якому вони розкриють своє розуміння суті поняття «феномен людини» (10 хв.). На наступному етапі підгрупи презентують свої напрацювання.

Інформаційне повідомлення «Феномен людини». Цивілізація, до якої всі ми – люди третього тисячоліття належимо, існує і розвивається на Землі вже досить давно. Звісно, за нашими людськими мірками. А світ Землі значно старший за людину він бачив захід сонця і світанки, зустрічав весни і зими задовго до народження представників нашого роду. Люди з'явилися, створивши цивілізацію і назвали себе *homo sapiens* (людина розумна). Тим самим вони наголосили, виділили серед інших одну з найцінніших для нас, найяскравіших і найзначніших здібностей: здатність мислити, пізнавати, цілеспрямовано й усвідомлено будувати своє життя.

Людина – це жива істота, яка постійно розвивається. Але визначення людини не вичерпується твердженням того, що вона є живою істотою. Найважливіший аспект у визначенні людини полягає в тому, що для неї характерне мислення, здатне вийти за межі задоволення фізичних потреб. На відміну від тварин, для людини мислення – це не просто засіб здобути бажане, але й засіб дослідити реалії свого існування і навколишнього світу, незалежно від того, хоче вона цього чи ні.

Розумність – це предмет гордості виду «людина», яким, проте, аж ніяк не вичерпується унікальність кожного представника, кожного з нас. Навіть більше – відвертає увагу від розуміння цієї унікальності, від відкриття таємниці – людини.

Що ж це за таємниця? Як не парадоксально, але на словах вона відома практично всім, але по-справжньому може бути відкрита лише

кожним з нас як Особиста Таємниця, що обов'язково відбувається з людиною у певний момент її життя. Іноді досить рано, іноді на схилі років, часто – через сильні переживання, душевний біль, та все ж приходиться розуміння того, що людина – житель двох взаємопов'язаних, проте, все-таки самостійних світів.

У одному світі вона народжується й живе у своєму фізичному вигляді. Цей світ дарує їй тіло, в яке закладено певні властивості й особливості. Він також визначає середовище, в якому людині належить існувати: дихати, розвиватися, старіти і вмирати. Імена цього світу – Всесвіт, галактика, Земля, епоха, країна.

Другий світ поступово розкривається перед людиною багатством своїх можливостей, фарб, просторів. Людина відкриває цей світ у собі, розвиває, удосконалює, розширює його межі. Ім'я йому – внутрішній світ, або світ власного Я, душа.

Хто така людина?

Людина – це жива система, що відрізняється від усіх небіологічних систем ознаками життя і своєю поведінкою. Людина – це система, здатна до саморегулювання, їй притаманні механізми саморегуляції, що дозволяють реагувати зміною своєї поведінки на будь-яку зміну навколишнього середовища.

Поведінка, яка не слугує розвитку особистості, її прогресу на шляху повної самореалізації, затримує її розвиток. А оскільки людина – це істота, наділена розумом, то вона здатна критично аналізувати свій досвід і бачити, що сприяє її розвитку, а що заважає.

Можна сказати, що сутність будь-якого життя – зберігати і стверджувати власне існування. Усі організми володіють вродженою схильністю зберігати себе, цей факт дозволяє психологам виділяти інстинкт самозбереження. Перший «обов'язок» організму – бути живим.

«Бути живим» – це динамічне, а не статичне поняття. Усі організми мають вроджену схильність актуалізувати свої потенційні властивості. Тому метою людського життя слід вважати розгортання сил людини відповідно до законів її природи.

Однак людина не існує «взагалі». Володіючи набором властивостей, притаманних усьому людському роду, вона завжди – індивідуальність, унікальна істота, відмінна від інших. Її відрізняє особливе поєднання характеру, темпераменту, талантів, схильностей так само, як відрізняють її від інших відбитки пальців. Вона може стверджувати свої людські можливості, лише реалізуючи свою індивідуальність. Обов'язок бути живим – це те саме, що й обов'язок стати самим собою, розвинути потенціал, закладений в індивіді.

Мозковий штурм: «Що є цінного в житті людей?». Педагог-тренер запитує в учасників, як вони розуміють поняття «життєві цінності». Далі він пропонує назвати, які життєві цінності вони знають, і записує відповіді

учасників на плакаті: «Цінності в житті людини». До уваги педагога-тренера! Важливо спонукати учасників максимально доповнювати список: свобода (самостійність, незалежність); любов; дружба; сім'я; матеріальна забезпеченість; благополуччя близьких; визнання (повага оточення, популярність); цікава робота; якісна освіта; розваги, відпочинок, хобі; творчість. Після цього всі названі цінності можна узагальнити. Наприклад, «мама», «тато», «брат» — можна записати «сім'я». Якщо названо матеріальні речі, наприклад, мобільний телефон, то необхідно обвортити, чому він є цінністю. Можливо, він допомагає спілкуватися з друзями (цінність – дружба), або потрібен для того, щоб привернути до себе увагу (цінність – визнання), або людині просто подобається записувати мелодії та ігри (цінність – розвага, відпочинок) тощо. Якщо така цінність, як «здоров'я», була названа учасниками, то важливо обговорити це, а якщо ні – педагог-тренер ставить запитання: серед названих вами цінностей не була названа ще одна. Що це за цінність? Це здоров'я. Як вам здається, чому ви забули про здоров'я? Чи не тому, що коли воно є, ми про нього навіть не згадуємо?

Взагалі цінність – це дуже широке поняття. Цінністю можна назвати і дорогі предмети, і взаємини. Цінності, які важливі для молодих людей, ваших ровесників – *це індивідуальні життєві цінності*. Однак багато індивідуальних цінностей є і *суспільними цінностями*, тобто цінуються не лише певною людиною, і а й суспільством, оскільки ми в цьому суспільстві живемо і є його частиною.

Давайте переглянемо список запропонованих вами цінностей та визначимо, які з них суспільні, тобто цінуються суспільством та важливі для безпечного, існування людей у ньому. Тренер у ході обговорення підкреслює маркером суспільні цінності.

Які ще суспільні цінності можна додати до нашого списку?

Яким може бути суспільство (які події можуть відбуватися у суспільстві, які загрози можуть виникати людей), де підтримуються асоціальні цінності?

Після всіх відповідей педагог-тренер підсумовує: *будь-яке суспільство і держава зацікавлені в своїх громадянах. Ресурси, що витрачаються на утримання ув'язнених, правоохоронних органів могли би бути використані на задоволення інших потреб населення. Безпечне суспільство передбачає наявність відповідних суспільних цінностей.*

Вправа: «Мої цінності». Тренер роздає кожному учаснику аркуш А4 і запитує: як ви думаєте, де або в чому зберігають цінності? (наприклад, сейф, скриня, шкатулка, серце, душа тощо) й пропонує кожному намалювати на аркуші. Далі треба записати або зобразити перелік власних важливих цінностей.

На виконання завдання відводиться 5 хв.

На замітку педагогу-тренерові!

Необхідно звернути увагу учасників на те, що у цьому списку можуть бути як цінності з плакату «Цінності життя людини», так і будь-які інші. Бажаючи презентують свої напрацювання.

Вправа: «Визнач цінності». Робота з роздатковим матеріалом: тренер роздає підліткам таблицю 1, де наведені основні цінності дорослих. Завдання підлітків визначити, як вони проявляються у підлітків.

Таблиця 1

Цінності дорослих очима підлітків

<i>Цінності дорослих</i>	<i>Підлітки (мають сформувані самі, яким чином ці цінності проявляються у підлітковому віці)</i>
Слава, успіх	Старається виділитися гарним чи поганим вчинком
Влада	Командує іншими
Гроші	Прагне мати багато речей, грошей
Дружба	...
Любов	
Творчість	
Спорт	
Мистецтво	
Природа	
Користь	
Самоствердження	

Вправа: «Послухай тишу». Учасникам дається інструкція: «Будь ласка, сядьте так, щоб вам було зручно, розслабтеся, закрийте очі і просто слухайте, що відбувається навколо. Звертайте увагу на будь-які навіть найтихіші звуки. Починаємо слухати...». На це відводиться 1-2 хв. Після цього учасники по колу коротко розповідають, які звуки їм вдалося почути. Наприкінці педагог-тренер зазначає: «Тепер ви знаєте, як багато звуків можна почути в тиші, варто лише зосередити на них свою увагу! Можна просто заплющити очі й уважно слухати, що відбувається довкола... і ви почуєте, відчуєте, який великий, різноманітний і цікавий світ навколо нас».

Рефлексія. Тренер пропонує кожному учаснику відповісти на запитання: що вам найбільше сподобалося сьогодні на занятті? Записати це на маленьких аркушах. Далі всі учасники по колу озвучують свої записи і прикріплюють їх на плакат «Наші очікування» із зображенням сонця, розміщуючи їх на «променях».

Заняття 2. Цінності нашої групи (Коло).

Мета: Познайомити учасників з різним життєвим досвідом, цінностями своїх однолітків, розвивати емоційну сферу, почуття співпереживання, емпатію.

Вправа: «Коло цінностей». Коло цінностей першим проводиться в громаді (класі, групі). Коло цінностей має на меті сформувати в групі спільні уявлення про цінності, сприяти розкриттю учасників та встановленню атмосфери довіри. Коло цінностей починається з розповіді хранителя про традиції проведення Кіл та пояснення правил такої процедури. Потім ведучий проводить ритуал відкриття Кола: просить учасників взятися за руки так, щоб права долоня кожного учасника була повернута донизу — «до землі», тобто «давала», а ліва — догори, «до сонця», тобто «приймала» — це замкнене Коло, де енергія кожного передається по колу і утворює єдність; ведучий говорить слова, що наснажують учасників поважати одне одного; ведучий закінчує словом «мир», яке повторюють усі учасники. Ритуал відкриття є обов'язковим елементом усіх наступних Кіл. Далі хранитель просить учасників згадати важливу для них людину та назвати притаманну їй рису / якість, яку вони вважають найважливішою. На це запитання учасники відповідають, передаючи по колу Братину. Після того, як Мовник повернеться до ведучого, він / вона просить учасників повторити усі названі якості та записує їх на фліп-чарті (або іншому папері формату А1) — це список цінностей, які є важливими для присутніх у Колі, адже вони самі сформували цей перелік. Слід зауважити, що доречно записувати перелік цінностей на папері, а не на дошці, оскільки учні часто виявляють бажання мати такий список постійно у своїй класній кімнаті. Друге питання для обговорення: «Розкажіть, будь ласка, про ваш досвід перебування в громаді / в команді, коли ви відчували себе частиною цієї громади». Підсумовуючи це обговорення, ведучому варто звернути увагу на те, що громада (клас, друзі) – це надзвичайно потужний ресурс, який може підтримати кожного з нас у складних життєвих обставинах, і, якщо учасники виявлять бажання, таким джерелом підтримки може стати Коло, в якому вони сьогодні перебувають.

За бажанням ведучого, Коло цінностей може починатися і закінчуватися запитанням стосовно того, як себе почувають учасники, який у них настрій тощо. Коло цінностей, як і будь-яке інше Коло, закінчується ритуалом закриття Кола: усі стають так, як під час ритуалу відкриття, хранитель дякує учасникам за їхню щирість та відвертість, за внесок у формування справжньої громади. Наприкінці хранитель промовляє слово «мир», яке повторюють усі учасники.

Рефлексія.

Заняття 3. *Внутрішній світ людини. Самоусвідомлення та самопрезентація.*

Мета: Розвивати здатність до самопізнання та самопрезентації. Вчити відчувати залежність фізичного стану від емоційного настрою.

Хід заняття:

Вправа-активатор: «Представ своє ім'я». Ведучий пропонує учасникам представити своє ім'я, як актор німого кіно, за допомогою міміки і жестів. Можна представити не тільки ім'я, але й свою зовнішність, манеру одягатися, поводитися тощо. Головне щоб можна було впізнати людину. У групі зазвичай можуть бути сором'язливі учасники, які бояться негативної оцінки. Таким потрібно допомогти, наприклад, у парі представити його.

Вправа: «Портрет сучасного підлітка». Підліткам пропонується скласти «Портрет сучасного підлітка», зазначивши його захоплення, моду в одязі, в музиці, в спорті, поведінку тощо. Необхідно, щоб були позначені й негативні риси: портрет не повинен бути ідеалізованим. Пропозиції учасників записуються на аркуші ватману (або малюється образ) та залишаються до останнього заняття. Ведучий пояснює, що цей портрет знадобиться на останньому занятті. Для чого? Вони самі зрозуміють. Можуть виникнути труднощі у визначенні рис характеру, одязі підлітка. Ведучий може запропонувати подивитися на сусіда по парті.

Вправа: «Оголошення про оголошення». Ведучий пропонує учасникам дати об'яву про себе в газету. Об'ява має бути короткою, але нести повну інформацію про автора. Потім об'яви зачитуються та проводиться аналіз: *що є основним, бажання допомогти, отримати щось, зв'язати про свої здібності тощо.*

Ведучий наголошує про те, що не важливо, що учасники написали у оголошенні, головне – що підлітки заявили про себе. Слід нагадати, що оголошення не повинно містити жорстокої чи насильницької інформації. Деякі підлітки, хизуючись, можуть запропонувати сумнівні послуги.

Вправа: «Яка твоя вага?» Ведучий пропонує учасникам походити по кімнаті та без слів уявити свій емоційний та фізичний стан у наступних ситуаціях:

- Отримав погану оцінку;
- Учитель похвалив за гарну роботу;
- Батьки подарували подарунок;
- Батьки не пускають гуляти.

Після цього обговорюються внутрішні відчуття свого тіла у різних випадках: невдачі, погане самопочуття, зіпсований настрій наповнює людину тягарем, вона важко переставляє ноги, свинцевими стають руки, голова та тулуб. Радість, закоханість дають відчуття легкості, польоту. Ця вправа дає чудовий діагностичний параметр у наступній роботі після конкретної вправи або заняття. Можна зробити табличку, у якій учасники відмічають «свою вагу».

Вправа: «Острів». На підлозі із старих газет викладається маленький острів. Ведучий оголошує, що група, яка попала на цей острівець, повинна діждатися рятувальників. Всі учасники встають на «острів» та рухаються по ньому. Починається «прилив» ведучий прибирає

частину газет, острів зменшується. Підлітки вже не можуть рухатися, а лише стоять на острові. Потім забирається іще частина газет, «острів» стає зовсім маленьким. Ведучий зменшує «острів», наскільки це можливо. Але, нарешті, прибувають рятувальники, учасники, які залишилися живими, сідають на стільці. У подальшому обговоренні учасники висловлюються, чого вони хотіли більше, самим втриматися на «острові», чи утримати інших. І те, й інше – правильно. У першому випадку працює інстинкт самозбереження, закладений у нас природою. Але ж в деяких випадках людина не може вижити сама навіть серед людей, тому важливо частіше піклуватися не тільки про себе, а й про тих, хто знаходиться поруч. У групі може виявитися відторгнутий, якого учасники будуть спеціально виштовхувати з «острова». В цьому випадку слід, не зупиняючи гру, кинути йому «рятувальне коло» підстилати шматок газети.

У обговоренні необхідно обов'язково запитати хлопців, чому вони не рятували товариша. Якби ситуація була не ігрова, а справжня, вони вчинили б так само? Це питання повинне «залишитися в повітрі», не слід чекати відповідь, оскільки, швидше за все, вона буде нещирою. Нехай учасники залишаться наодинці з цією ситуацією.

Вправа: «Долоня». На аркуші паперу кожен учасник обводить долоньку і всередині контура пише якість, котра подобається в самому собі. Листки передаються по колу, а інші учасники дописують ті якості, які подобаються в господареві долоньки. Аркуші необхідно підписати. Коли «долоньки» повернуться до свого господаря, всі учасники дякують один одному. Обов'язково необхідно зафіксувати увагу учасників на тому, писати потрібно тільки позитивні якості.

Рефлексія.

Заняття 4. *Поведінка людини. Впевнена і невпевнена поведінка.*

Мета: Навчити розрізняти впевнену та невпевнену поведінку; розвивати здатність аналізувати свою поведінку, поводитися впевнено.

Хід заняття:

Вправа: «Епіграф заняття». Заняття починається з обговорення фрази, яка записана на дошці: «Людині перш за все потрібно вірити в себе». Тренер підводить до висновку, що віра у себе необхідна для людини для її розвитку, для досягнення успіхів у різних справах, житті.

Вправа: «Портрет упевненої людини». Відповідаючи на питання тренера, учні усно «малюють» портрет людини, яка вірить у себе.

- Який одяг носить людина, яка вірить у себе?
- Як спілкується з друзями?
- З батьками?
- Як поводить, коли її (людину) ображають?

Вправа: «У чому проблема?» Тренер пропонує ситуації, у яких проявляється невпевненість підлітків. Учні мають визначити, в чому саме проблема кожного підлітка, що йому можна сказати, чим допомогти.

1. «Вадим у всьому намагається бути схожим на старших товаришів. Постійно у батьків вимагає такі самі речі, як у друзів. Тільки мама його не розуміє, коли він просить купити такий самий телефон, як у Артема та Толика. «Але ж у тебе є телефон, – говорить вона, – невже для тебе таке значення мають якісь речі?»»

2. «У Світлани немає друзів. Вона боїться звернутися до кого-небудь з однокласників. Їй здається, що всі сміються з неї, що вона незграбна та негарна. Кожного ранку іти до школи для неї справжнє випробування».

3. «У Антона багато друзів та товаришів. До нього гарно ставляться однолітки. Та у нього є справжня таємниця – йому важко сказати про те, що саме йому хочеться, відстояти свою позицію та інтереси. Тому він багато робить того, що хочуть інші, а не сам він».

Вправа: «Асоціації». Тренер говорить про те, що віра у себе, впевненість, у кожного свої, але щоб підлітки впевнились у цьому, пропонує гру в асоціації. Тренер задає питання: якби ваша впевненість була деревом, то яким? Якщо погодою, то якою? Якщо кольором, то яким? Можна запропонувати намалювати образ своєї впевненості.

Мозковий штурм: «Джерела впевненості». Розповідь про те, що кожна людина відчуває себе впевненою, спираючись на внутрішні або зовнішні джерела сили. Разом з підлітками за допомогою мозкового штурму збирається їх «копілка» – називаються ті якості, здібності, досягнення, які можуть допомогти людині стати впевненим – *внутрішні джерела*: розум, уміння захиститись, напасти, здібності, душевні якості тощо; *зовнішні джерела*: сім'я, друзі, природа, спорт, гроші тощо.

Вправа: «Мої джерела впевненості». Підлітки роздумують над тим, які джерела впевненості є для них значущими, записують собі у зошит.

Вправа: «Мої ресурси». Учасникам роздаються картки з позитивними твердженнями. Підлітки обирають ті твердження, які їм підходять:

«Я можу захистити слабшого»;

«Я завжди думаю, ще одне маленьке зусилля – і буде результат»;

«Я достатньо умілий, щоб виконати якусь справу добре»;

«Я можу змінитися так, як вважаю за потрібне»;

«Моя думка важлива для оточуючих»;

«Моя думка може відрізнитися від інших»;

«Я маю право говорити про свою думку»;

«Я впевнений у своїх силах, навіть якщо хтось так не думає».

Вправа: «Мої сильні та слабкі сторони». Учасникам пропонується розділити аркуш паперу навпіл і написати на одній стороні свої сильні якості, а на другій слабкі. Бажаючі можуть зачитати їх, але не можна

заставляти підлітків робити це з примусу. Ведучий пропонує порівняти кількість сильних і слабких сторін та подумати, чи можна позбавитися від деяких своїх слабкостей, і якщо так, то що для цього потрібно зробити. Дуже важливо пояснити, що завжди можна позбавитися від того, що не подобається в собі, головне зрозуміти, що хочеться змінити у собі, а варіант, як це зробити, можна знайти завжди.

Учасники із заниженою самооцінкою дуже часто не можуть знайти в собі сильних якостей, ведучий повинен допомогти їм.

Вправа: «Уяви собі море». Педагог-тренер пропонує учасникам сісти, розслабитися, заплющити очі й повільно, розмірено дає інструкцію: «Уявіть собі, що ви йдете широкою лісовою стежкою. На листі виграють сонячні зайчики, повітря свіже й приємне, співають пташки. Вам добре і легко. І ось попереду ви бачите провіток і наближаєтесь до нього. Перед вами відкривається море. М'який, білосніжний пісок, смарагдова вода. Ви йдете босоніж по пляжу, а пісок лагідний, наче оксамит. Вибираєте місце до вподоби й лягаєте на пісок. Ніжитесь у промінні сонця, а поряд лагідно шепоче прибій. Помилуйтеся краєвидом навколо, поживіть у ньому декілька хвилин. Можна позасмагати на пляжі, можна скупатися у теплому морі. Пісок приємний на дотик, вода свіжа і чиста, сонце лагідне». Можна використовувати тихий музичний супровід.

Підсумки заняття: що нового про себе ви дізналися сьогодні на занятті? Які джерела впевненості ви виявили у себе?

Заняття 5. Самоповага та повага до інших.

Мета: Формувати адекватну самооцінку, спонукати до самопізнання, розвивати повагу до інших людей. Формувати навички саморегуляції.

Хід заняття:

Вправа: «Епіграф заняття». Заняття починається з обговорення фрази, яка записана на дошці: «Справді впевнена в собі людина ставиться до себе та до інших з повагою».

Вправа: «Я пишаюсь». Учасникам пропонується закрити очі, уявити собі аркуш паперу, подумки написати на ньому слова: « Я пишаюсь тим, що я...» а потім закінчити це речення. Обговорюючи цю вправу, ведучий підводить до розуміння понять «самоповага» та «самоприйняття».

Вправа: «Зірка самоповаги». На дошці плакат з позитивними людськими якостями. Учням пропонується спираючись на ці якості, зобразити зірку самоповаги наступним чином. У зошиті вони малюють зірку з промінцями (кількість обирає кожен сам) обирають зі списку ті якості, які знаходять в собі та записують їх на промінцях зірки. Зірку можна прикрасити (зірки можна вирізати з кольорового паперу). На плакаті можуть бути вказані наступні якості: активність, альтруїзм, артистичність, безкорисність, благородність, великодушність, доброзичливість, сила, життєлюбство, воля, піклування, щирість, чесність,

щедрість, наполегливість, веселість, оптимізм, точність, здатність створювати, відважність, уміння бути вдячним, привітність, правдивість, рішучість, зібраність, терпимість, уміння розуміти інших тощо.

Вправа: «За що я поважаю?». Ведучий говорить, що можна не любити людину, але поважати її за ті або інші якості. Пропонує учням, які вважають, що вони поважають товаришів, взяти участь у змаганні. Для цього обираються два учасники. Вони по черзі закінчують речення: «Я поважаю (називають ім'я знайомого однолітка) за (називають його якість)». Повторювати названих учнів не можна. Той, хто буде думати більше трьох секунд, вважається таким, що програв.

Вправа: «Портрет людини, яка варта поваги». Ведучий просить подумати, які якості в інших людях, на їх думку, варті поваги, затим подумати, чи є такі якості у них самих. Можна «намалювати» усний «портрет» однолітка, учителя, батька, який викликає повагу у більшості учасників. Можна взяти за основу під час обговорення фільм «Сволота» (2006, Олександра Анесяна).

Вправа: «Чи буває так, що людину немає за що поважати?». Ведучий пропонує подумати над питанням: «Чи буває так, що людину немає за що поважати?» У результаті обговорення робимо висновок, що думка про те, що деяких людей немає за що поважати – хибна. У кожній людині є «світла сторона», хоча вона у якихось ситуаціях може не проявлятися. Далі підлітки обирають одного із учасників та намагаються пофантазувати про те, які невідомі їм якості, за які можна поважати, даний підліток проявляє вдома або іще де-небудь.

Вправа: «Абажур». Тренер пропонує зручно сісти, розслабитися, заплющити очі й дає інструкцію: «Уявіть собі, що всередині вас, на рівні грудей горить яскрава лампа, вкрита абажуром. Коли світло йде до низу, вам тепло, спокійно і комфортно... Але коли ми починаємо нервувати, абажур повертається лампою вгору... різке світло б'є в очі, сліпить. Нам стає жарко і некомфортно. Уявіть це. Але ми можемо усе виправити. Уявіть, як абажур повільно і плавно повертається вниз, у нормальне положення... Різке світло зникає, і вам знову стає тепло, затишної комфортно...»

Рефлексія.

Тема 2. Розвиток комунікативних навичок

Заняття 6. Дівчата і хлопці: взаємини.

Мета: Надати допомогу підліткам у виборі віку фізичної, психічної та соціальної зрілості людини для шлюбу та початку сексуальних стосунків, формувати усвідомлення наслідків нерозбірливих сексуальних зв'язків, відповідальності за сексуальне насилля.

Увага! Дане заняття проводиться тільки з підлітками, старшими 14 років.

Хід заняття:

Привітання: «Мені подобається, коли мене називають...».

Очікування, вправа: «Кораблики». Педагог-тренер зазначає, що на занятті буде обговорюватися тема відносин між чоловіками та жінками, хлопцями і дівчатами. Планується обговорити ситуації, які часто виникають у житті молодих людей і розв'язання яких не можна відкласти. Педагог-тренер роздає учасникам маленькі кораблики та пропонує написати на них свої очікування від заняття. Після цього учасники приклеюють свої кораблики на плакат «Наші очікування», на яких намальовані «Берег Надій» та «Берег реалізованих сподівань». Між берегами – море. Кораблики розташовуються біля берега «Надій».

Вправа: «Привабливість статей». I етап. На початку педагог-тренер об'єднує учасників у дві підгрупи (хлопці і дівчата) і пропонує хлопцям зосередитися на тому, що вони цінують у дівчатах, що їм подобається і них. А дівчатам – що вони цінують у хлопцях, і що їх у них приваблює. Працюючи у своїх підгрупах, необхідно записати кожену думку, не сперечаючись із цього приводу.

II етап. Після презентації напрацювань підгруп педагог-тренер об'єднує учасників у три-чотири підгрупи (окремо хлопців і окремо дівчат) і дає завдання: для хлопців – написати, що потрібно робити для того, щоб подобатися дівчатам. І дівчатам – що, на їх думку, слід робити, якщо вони хочуть подобатися хлопцям.

Після презентації напрацювань підгруп учасники повертаються у загальне коло і педагог-тренер проводить обговорення:

- Які думки, почуття у вас виникали під час виконання вправи?
- Що найважливіше сьогодні для дівчат у хлопцях?
- Що найважливіше сьогодні для хлопців у дівчатах?
- Чи було корисним для вас це завдання? Чому?

Мозковий штурм: «Як це інколи буває?». Педагог-тренер пропонує учасникам пригадати з свого життєвого досвіду або досвіду друзів такі ситуації в спілкуванні з протилежною статтю, які викликали у них розгубленість, ніяковість, у яких вони не знали, як поводитися і що сказати. Усі варіанти ситуацій ведучий записує на аркуші А 1. Після цього ведучий обирає із списку 4-5 найтипівіших проблемних ситуацій, які виникають у молодих людей у стосунках з протилежною статтю (побачення, знайомство..)

Вправа: «Що сказати? Що зробити?» Педагог об'єднує учасників у підгрупи за кількістю ситуацій за результатами попередньої вправи. Кожна підгрупа отримує одну із них і завдання: запропонувати якомога більше варіантів дій у цій ситуації (що можна сказати, що зробити?). Ведучий формує загальний список «Правил спілкування». Запитання для

обговорення: Які ваші враження від виконання завдань? Чи були серед запропонованих завдань такі, які ви можете використати у своєму житті? Які правила спілкування допомагають налагодити стосунки з іншою людиною?

Групова дискусія: «Коли ми любимо, то ми...». Ведучий наголошує, що вони обговорюють тему, яка, звичайно ж хвилює їх, але про це ніяково говорити з дорослими. Це помилковий сором, стосунки закоханих – це одна зі сторін людського життя, проте, важливо, якими фарбами ці відносини забарвлені та у якому віці вони відбуваються.

Якщо про це говорити посміхаючись – це все одно, що сміятися над своїм життям. У групі обговорюється, як складаються відносини між дівчатами і хлопцями, наскільки вони близькі, чи існують сексуальні відносини, до чого вони призводять. Необхідно обговорити помилковість ствердження, що: «Сексуальні відносини – це єдиний доказ любові». Дуже часто доводиться чути, що хлопці просять дівчину довести, що вона його любить. А чи він її любить, поважає, коли про таке просить? Чи можна таким чином довести любов? Бувають випадки, коли дівчина, намагаючись утримати біля себе хлопця, вступає з ним у сексуальні стосунки. Чи можна таким чином утримати біля себе кохану людину? А може, це і не любов, а юнацька закоханість?

Дуже важливо пояснити підліткам: кохання це, перш за все, велика відповідальність за кохану людину та здатність пожертвувати своїми інтересами. Траплялися випадки, коли дівчина заявляла, що не хоче зустрічатися із хлопцем, бо він її гвалтував. Це трактується Законами України як злочин проти особистості та її сексуальної недоторканності. На всі поставлені питання підлітки мають давати відповіді самі, їх можна поправляти, якщо вони відходять від теми. Важливо, щоб вони самі думали та дискутували між собою.

Вправа: «Порівняй уявлення про мотиви кохання хлопців і дівчат». За допомогою багатовимірною опитувальника мотивації кохання (див. докладно у додатку Д), отримуємо по два протоколи від кожного учасника: 1 – відповіді за себе; 2 – відповіді за кохану людину. Аби зберегти таємницю відповідей кожного, узагальнюємо: 1 – реальні мотиви дівчат; 2 – уявні мотиви дівчат (на думку хлопців); 3 – реальні мотиви хлопців; 4 – уявні мотиви хлопців (на думку дівчат). Порівняльний аналіз чотирьох мотиваційних портретів може скорегувати і самооцінку обох статей (дівчат і хлопців), і розвіяти можливі ілюзії стосовно протилежної статі.

Інформаційне повідомлення: «Відповідальність за сексуальне насилля».

Рефлексія.

Заняття 7. *Дівчата і хлопці: взаємини.*

Мета: Надати допомогу підліткам щодо безпечної поведінки, розвивати креативне мислення у спілкуванні з протилежною статтю. Формування уявлення про необхідність правил у суспільстві.

Хід заняття:

Вправа-активатор: «Вітання із закритими очима». Учасники із закритими очима хаотично ходять по колу та зустрічаючись, вітаються.

Групова дискусія: «Як уникнути сексуального насилля». Ведучий запитує, чи чули ви про випадки, коли щодо підлітків здійснювалося насилля з боку інших людей? Де це відбувалося? Що робили підлітки у таких ситуаціях? А чи можна було уникнути такої ситуації? Важливо, щоб підлітки усвідомили той факт, що вони, часом, самі створюють небезпечні ситуації (ходять пізно у сумнівних місцях, заходять у ліфти з незнайомими людьми, надають про себе інформацію, яка провокує (одяг, поведінка, сміливі заяви тощо), вживають психоактивні речовини, «світяться» у соціальних мережах тощо...). Але якщо ситуація насилля все-таки виникла, що можна зробити? Важливо, щоб підлітки говорили та пропонували навіть абсурдні, на перший погляд, ідеї. Головне – навчити їх думати та знаходити вихід із важких ситуацій.

Вправа: «Античас». Учасникам пропонується пригадати неприємну ситуацію та розповісти про неї. Затим, потрібно детально обговорити її, відновлюючи послідовно хід подій та знайти відповіді:

- Де знаходиться зав'язка конфлікту?
- Як можна було його уникнути?
- Далі ситуації «програються» за іншим сценарієм. Слід запитати підлітків, коли б вони заздалегідь планували свою поведінку, змінилося б щось у їх житті? Уникнення конфліктів – це не прояв слабкості, а вчинок розумної, дорослої людини.

Вправа: «Укладання плану безпеки». Підлітків об'єднують у групи по 3-4 особи, кожній групі дається завдання створити план безпеки, в якому вказати, як підліток може зрозуміти, що йому загрожує небезпека та які дії доцільні, щоб уникнути загроз. Ситуації для обговорення:

- На вулиці тебе зупиняє / переслідує незнайома людина;
- За тобою у під'їзд зайшла незнайома людина;
- Незнайомий просить провести його за якоюсь адресою;
- За тобою у ліфт заходить незнайомець тощо.

Групи зачитують плани безпеки. Ведучий наголошує, що не слід у кожному бачити насильника чи маніяка. Навколо живуть, переважно, добрі та небайдужі люди. Маніяків та вбивць – одиниці, та у випадку зустрічі з ними – потрібно знати, як поводитись, щоб уникнути неприємностей.

Вправа: «Казка за казкою». Група об'єднується у дві підгрупи. Ведучий пропонує скласти казку про тридесяте царство, у якому жили Король та його народ. Перша група пише казку про царство – у якому існують Закони, король слідкує за їх дотриманням. Друга група пише казку

про царство, у якому не існує Законів. Кожна група зачитує свою казку. Потім проводиться обговорення. Пропонуються відповіді на питання:

- У якому царстві жилося народу краще?
- Чи потрібно контролювати виконання Законів?
- Чи потрібні Закони?

Не слід зупиняти підлітків у їх фантазіях. Нехай говорять, придумують, це розвиває їх здатність до аналізу своїх почуттів та вчинків.

Вправа: «Чи можна жити без установлених правил?» Учасникам пропонується уявити, що зненацька в нашій країні, на нашій планеті перестали існувати правила та Закони, як у казці. Що з цього вийшло? Як почали взаємодіяти люди? Коли існують Закони – це добре чи погано? Кому потрібно дотримуватися Законів: злочинцям чи усім громадянам?

Потрібно дати можливість підліткам пофантазувати, але водночас повертати їх до реальності, нагадуючи, які права людини дотримуються чи порушуються. Таким чином відбувається краще засвоєння Законів.

Рефлексія.

Тема 3. Конфлікт та його роль в посиленні «Я»

Заняття 8. Що означає «Конфлікт»?

Мета: Допомогти підліткам усвідомити роль конфліктів у житті людини, навчити управляти своєю поведінкою у конфлікті.

Хід заняття:

Вправа: «Епіграф». Заняття починається з обговорення ключової фрази, яка записується на дошці: «Перший крок вирішення конфлікту – уміння передбачити його».

Вправа у зошиті: «Емоційна динаміка конфлікту». Учасникам роздають перелік почуттів та станів: гнів, гіркота, тривога, хандра, жах, страх, шок, сором, образа, тяжкість, злість, провина, заздрість, погроза, напруга, безсилля, сумнів, напруга самотність, гіркота, закомплексованість, агресія, збудження, наляканість, приниження, розчарування, підозри, подаленіють, радість, зацікавленість, безглуздість, відсутність сенсу. Необхідно відмітити цифрою «1» ті відчуття та стани, які, на їх думку, відповідають початку конфлікту, «2» – пік конфлікту, «3» – завершення конфлікту. Далі проводиться обговорення переживань, емоцій, які характерні на етапі розвитку конфлікту.

Вправа: «Стиль включення у конфлікт». Ведучий розповідає, що у кожного є свій звичний стиль включення у конфлікт. Учні знайомлять з різними стилями (можна запропонувати малюнки):

1. «Вулкан» – непередбачені спалахи, тобто людина ні з того, ні з цього, зненацька вступає у конфлікт.

2. «Глиняний горщик» – повільно розігрівається, тобто людина довго ображається, накопичує образи, потім вступає в конфлікт.

3. «Хвиля» – спірне питання здається вирішеним, але потім піднімається знову і знову, тобто людини багаторазово повертається до конфлікту.

4. «Накопичувач» – накопичує образи, не показує реакції. Ніхто не знає, що людина ображається.

5. «Реактор» – людина різко «розходить», її потім вічко зупинити.

Вправа: «Малюнок мого стилю включення у конфлікт». Підлітки роздумують, які у них стилі включення у конфлікт та малюють себе у конфлікті, використовуючи метафори – «Горщик», «Хвиля»...

Вправа: «Як виглядає людина в конфлікті». Підлітки обговорюють зовнішній вигляд конфлікуючих, у якому і проявляються сигнали конфлікту: вони, як правило, або збуджені або напружені та сковані. Затим, один учасник виходить за двері, інші загадують двох людей, які будуть знаходитись у конфлікті. Той, хто вийшов, повертається, та, уважно спостерігає за групою, відгадує конфлікуючих. У обговоренні іще раз відмічаються зовнішні прояви конфлікту.

Мозковий штурм: «Конфлікт – добре чи погано» ? На папері записуються аргументи на захист: «Конфлікт – це добре...», «Конфлікт – це погано...». Робимо висновок про позитивну роль конфлікту за умови його конструктивного вирішення.

Рефлексія.

Що цікавого сьогодні було на занятті? Що я сьогодні дізнався (-лась) про себе?

Заняття 9. *Способи поведінки у конфлікті: боротьба, пристосування, уникнення, співпраця.*

Мета: Розвинути здатність використовувати різні способи вирішення конфліктів.

Хід заняття:

Вправа: «Епіграф». Заняття починається з обговорення ключової фрази, яка записується на дошці: «Кожна людина поводить себе у конфлікті по-різному». Ведучий робить акцент на поведінці у процесі конфлікту, а не тільки на початку конфлікту, про що говорилося на попередньому занятті.

Вправа: «Основні стилі поведінки у конфлікті». З підлітками обговорюється випадок, який нещодавно відбувся у одній із шкіл: «Мишко закинув на шафу шапки чотирьох дівчаток та радісно посміювався, уявляючи собі, як вони тепер підуть на прогулянку. Цікаво, що дівчатка відреагували по-різному. Оленка заплакала і почала просити Мишка дістати шапку. Настя спочатку «врізала» боляче Мишкові по спині, потім швидко зірвала з його голови шапку та закинула іще далі. Лариса обмотала голову шарфом та пішла гуляти. Ніна запропонувала Мишкові «стати» на її місце».

Підлітки вирішують, чия поведінка призведе до швидкого вирішення конфлікту.

Інформаційне повідомлення: «Способи поведінки у конфлікті». Зазвичай існує чотири основні способи поведінки у конфлікті: наступ (боротьба), обговорення (співпраця), пристосування, уникнення конфлікту.

Вправа: «Посидьте так, як сидить...». Ведучий пропонує учасникам сісти так, як сидів би: король, курка на гнізді, маленька мишка, суддя, жираф, начальник міліції на допиті, слон, пілот, метелик. Ця вправа дуже смішна, тому не треба зупиняти «клоунів», краще посміятися разом з дітьми.

Вправа: «Як проявляються способи поведінки у конфлікті?» Ведучий зачитує варіанти дій людини. Підлітки мають визначити спосіб поведінки у конфлікті.

- Вимога, беззастережне виконання вимоги, слухняність, критика позиції іншого, погрози, приниження іншого, пошук союзників, застосування фізичного насилля, перекрикування (*наступ*).

- Повне погодження, плач, відчуття безсилля (*відступ*).

- Пошук справедливого вирішення, допущення деяких поступок, проведення переговорів, проговорення своїх відчуттів, почуттів (*обговорення, співпраця*).

Вправа: «Конфліктні ситуації». Підлітків об'єднують у три команди, яким зачитують ситуації. Завдання командам – придумати та обґрунтувати програми варіантів розвитку конфлікту (наступ, уникнення, пристосування).

1. Учителька зробила Кирилу несправедливе зауваження.

2. Мама заборонила Андрієві на тиждень працювати за комп'ютером за несправедливе зауваження у щоденнику.

3. Ігор запропонував друзям кинути петарду під ноги одному чоловікові.

Вправа: «Заверши речення». Ведучий пропонує підліткам закінчити речення: «У конфлікті я зазвичай...». Бажаючі зачитують свої відповіді та коментують їх.

Рефлексія.

Заняття 10. Конфлікт як можливість розвитку.

Мета: Вчити підлітків творчо підходити до вирішення конфліктів. Знаходити ресурси у різних життєвих ситуаціях.

Хід заняття:

Вправа: «Якби я був (-ла)...». Кожен учасник обирає собі якусь річ (морозиво, стілець, ручку...) та занурюється у її світ, уявляє себе цією річчю, відчуває її характер. Від її імені підліток розповідає, як ця річ себе почуває в оточуючому світі, про її проблеми, теперішнє, майбутнє, минуле. Розповідаючи про сторонню річ підлітки мимоволі говорять самі про себе,

що призводить до саморозкриття та формування навичок управління своїми емоціями.

Вправа: «Представлення героїв казки». Учасникам пропонують пригадати героїв казки про Вінні-Пуха, та охарактеризувати їх. Характеристики записують на дошці. П'ятачок – залежний та невпевнений у собі, не вміє протистояти чужому впливу. Вінні-Пух – активний, веселий, має багато друзів, часто попадає в кумедні історії. Кролик – активно нав'язує іншим свою точку зору, вважає, що він усе знає, вимагає, щоб йому усі підкорялися. Ослик Іа – не вірить у свої сили, постійно очікує невдач, песимістично дивиться на світ. Може так статися, що підлітки не дивилися цього мультфільму, тому потрібно передбачити таку ситуацію, продемонструвати їм фрагменти мультфільму «Вінні-Пух іде в гості» та «День народження Іа».

Вправа: «Проблеми героїв казки». Учасникам пропонується подумати та озвучити, що їм потрібно змінити в своєму характері (П'ятачку – треба навчитись говорити «ні» і відстоювати свою точку зору. Кролику – навчитись просити допомоги та сприймати відмову. Іа – необхідно повірити у свої сили та навчитись вирішувати ситуації).

Вправа: «Вуха-ніс». Ведучий розповідає, як важливо зберігати спокій у ситуації, коли на людину хтось кричить, звинувачує, ображає. Наскільки корисно часом не заразитися чужою агресією і не відповісти криком на крик. Можна запропонувати підліткам згадати ситуації, коли вони заражалися чужою агресією в конфліктах. Що з того вийшло? Щоб конфлікти не перетворились на ворожнечу, потрібно вміти внутрішньо відсторонитися від стресової ситуації та налаштуватися на її конструктивне вирішення.

Учасники об'єднуються у пари, де один буде П'ятачком, другий – Кроликом. Кролик кричатиме та звинувачуватиме, а П'ятачок дуже цього боїться, йому потрібно навчитися тримати удар. Його задача слухати Кролика та спостерігати за рухами кінчиків його вух або носа і запам'ятовувати свої думки і почуття у цей час. На вправу дається дві хвилини, потім учасники міняються ролями. Які почуття виникали у підлітків під час вправи? Чи важко було виконати завдання і чому? Що потрібно зробити, щоб припинити нападки Кролика? Підлітки об'єднуються у пари за власним бажанням, якщо хтось виявиться без пари, партнером стає ведучий. Якщо ніхто не хоче бути з дитиною в парі – з ним також має бути ведучий.

Вправа: «Як виграти обом учасникам конфлікту»? Пропонується учасникам знайти пару словам із першого та другого блоку:

1. Боротьба, Уникнення, Співпраця.
2. Образа, спокій, Злість

На основі записів у зошитах робиться висновок. Що у всіх варіантах, окрім варіанту «Співпраця» один із учасників відчуває себе переможеним,

ображеним, злим. Ведучий пропонує детально розібратися у ситуації, коли обоє учасників будуть відчувати себе переможцями, зберігати гарний настрій та позитивне ставлення один до одного.

Мозковий штурм: «Конкретні кроки, які дозволяють залишитися обом конфліктуючим у виграші».

1. Дізнатися про бажання один одного (чому ти цього хочеш?)
2. Обговорити, яке рішення буде справедливим (корисно обговорити, як підлітки розуміють поняття справедливості).
3. Домовитись про взаємні поступки.

Вправа: «Конфлікт як можливість». Підліткам пропонується закінчити речення: «Конфлікт – така гарна нагода...», розглядаючи його як такий, що може статися з батьками, друзями, учителями.

Вправа: «У чому вигода»? Підліткам пропонується ситуації, у яких їм потрібно визначити вигоду людини, яка знаходиться у конфлікті.

1. «Олексій ріс у сім'ї, де його часто пригнічували батьки, заставляли його робити те, що йому не хотілося. А у школі він постійно вступав у конфлікт з учителями. Більш того, він провокував конфлікти, дозволяв використання образливих висловлювань». (Компенсація відчуття неповноцінності, прагнення відчувати свою значущість).

2. «Маша часто конфліктувала з Наталкою: «Мені не подобається твоя самозакоханість!» – так вона пояснювала свої нападки. (Компенсація відчуття своєї непривабливості).

3. «У Павла батьки були дуже уважні, вони інколи занадто цікавились життям сина. Їх опіка хлопця дратувала. Вдома він терпів. Зате у школі він часто вступав у конфлікти через незначні приводи: критикував музику, яку слухали друзі, одяг, який вони вдягають» (Прагнення проявити свою власну позицію).

Рефлексія.

Тема 4. *Ризикована поведінка.*

Мій вибір у складних життєвих ситуаціях

Заняття 11. Правова відповідальність неповнолітніх.

Мета: Знайомство з Конвенцією про права дитини, правовою відповідальністю неповнолітніх. Розвивати усвідомлення своїх прав та можливостей

Хід заняття:

Вправа: «Я хочу, я можу». Учасникам групи пропонується скласти список своїх бажань і можливостей. У групі проводиться обговорення на тему: «Чи всі мої бажання реальні і що необхідно для того, щоб вони виконалися». Ведучий запитує учасників: «Чи можуть протиправні дії, що робляться вами для досягнення мети, зіпсувати життя іншим людям, спричинити нанесення якого-небудь збитку»? У обговоренні

загострюється увага на тому, що лише позитивні дії приводять до позитивних результатів. Лише поважаючи права інших людей, людина може відчувати повне задоволення від своїх дій, а порушивши їх, вона, навпаки, матиме неприємності із Законом.

Якщо учасники напишуть якісь бажання, що суперечать встановленим моральним нормам, засуджувати їх за це не слід. Але в обговоренні необхідно загострити увагу на тому, що в разі реалізації бажань такого роду порушуються права інших людей.

Групова дискусія: «На що я маю право»? Підліткам пропонується відповісти на питання: «Коли людина отримує права»? У групі обговорюються всі припущення учасників. Зазвичай учасники називають різний вік. Поправляти їх не потрібно. Коли будуть названі всі варіанти, слід сказати, що права людина набуває з моменту народження. У міру того як вона дорослішає, змінюються і її права, а разом з ними — обов'язки і відповідальність.

Інформаційно-правова частина: «Конвенція про права дитини і законодавство України». Для охорони прав дітей ще 1924 року було прийнята Женевська декларація прав дитини. Держави, які підписали цю Декларацію, визнавали будь-яку людину, незалежно від її національності, віросповідання, кольору шкіри, статі, соціального походження, повноправним громадянином своєї країни, який має права і свободи.

З часом відбувалися зміни деяких пунктів Декларації, вносилися доповнення. У 1959 році Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Конвенцію прав дитини. У нашій країні Конвенція набула чинності в 1991 році.

Держави-учасниці цієї Конвенції вважають, що відповідно до принципів Уставу ООН визнання рівних і невід'ємних прав усіх членів суспільства є основою забезпечення свободи, справедливості і миру на Землі. Держави, які прийняли Конвенцію, поклали на себе обов'язки по забезпеченню повного та гармонійного розвитку особистості дитини. Але оскільки більшість дітей виховуються в сім'ях, особлива увага приділяється саме родині.

У нашій країні прийнятий Сімейний кодекс, в якому відображені права, обов'язки та відповідальність усіх членів сім'ї. У законах не забуті і діти, які залишилися без піклування батьків, турботу про них взяла на себе держава. Вони визнаються повноправними громадянами та мають рівні з усіма права. І в Конвенції, і в Сімейному кодексі зазначається, що діти мають право на особливу турботу і допомогу. З якої ж причини діти мають бути оточені особливою увагою? У Конвенції зазначено: "...Дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження".

Що означає правовий захист дитини? Якими ж правами володієте ви? (Учасники висловлюють свої припущення). У першу чергу, дитина має право на життя, ніхто не має права відібрати його. Дитина має право на ім'я, по батькові та прізвище. Ім'я дається за згодою батьків, по батькові присвоюється за іменем батька, якщо це відповідає національним звичаям. Є національні звичаї, за якими по батькові привласнюється по імені матері. Дитина має право на всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей, освіту, на участь у культурній і творчій діяльності, лікування, дозвілля і відпочинок. Дитина має право висловлювати свою думку, одержувати і передавати інформацію з різних вітчизняних та зарубіжних джерел. Джерелами інформації можуть служити видання, відеоматеріали, сайти Інтернету та інші джерела з умовою, що вони не завдають шкоди психіці, не містять інформації порнографічного характеру, сцен насилля, екстремізму, расової та етнічної неприязні.

І, напевно, найголовнішим є право жити і виховуватися в сім'ї. Жодної дитини ніхто насильно не може забрати з сім'ї, якщо в цій сім'ї не порушуються її права. А за виконанням цих прав спостерігають органи опіки та піклування. Кожна дитина може самостійно звернутися до цих органів, якщо її батьки зловживають своїми правами – жорстоко поводяться з дітьми, не забезпечують їх їжею, необхідними речами, не лікують. Крім того, у цій частині постійно вживається слово "дитина". Нехай це вас не ображає. У Конвенції говориться про те, що "дитиною" вважається кожна людська істота до досягнення нею 18 років, якщо за Законами країни вона не досягає повноліття раніше. В Україні громадяни вважаються до 14 років – дітьми, з 14 до 18 років – неповнолітніми, а до 30 років – молоддю.

Таким чином, всі ви володієте правами, обов'язками і відповідальністю. Про вашу відповідальність і обов'язки ви дізнаєтеся на наступних заняттях.

У ведучого можуть виникнути внутрішні бар'єри, оскільки багато дорослих побоюються того, що, коли діти дізнаються про свої права, вони починуть маніпулювати дорослими. Тому важливо пам'ятати про те, що, крім прав, є ще й відповідальність неповнолітніх, інформація про яку буде надана в наступному блоці.

Вправа: «Наші емоції – наші вчинки». Учасникам пропонується продовжити вислови: «Я засмучуюсь, коли... Я злюся, коли... Мені погано, коли .. Я радію, коли ... Я спокійний, коли... Мені подобається, коли... Мені не подобається, коли... Мені добре, коли...». По закінченні цієї частини роботи, учасникам пропонується продовжити далі: «Коли я роблю..., то відчуваю...». Потім слід обговорити : про що ви думаєте, коли здійснюєте той чи інший вчинок ? Чи завжди люди думають, коли щось роблять? Ведучий пропонує підтвердити або заперечити правильність твердження: «Перш, ніж щось зробити – подумай!», У яких ситуаціях це твердження

прийнятне? Необхідно підлітків підвести до усвідомлення та формування установки: «Будь-якій дії повинна передувати думка». Разом з підлітками ведучий розмірковує над тим, яким чином можна вчасно зупинитися перед здійсненням необдуманого вчинку. Підлітки можуть провокувати наступні запитання: «А якщо на мене вилетить машина – я повинен стояти, обдумувати»? Ведучий пояснює, що коли ситуації пов'язані із збереженням життя та здоров'я, автоматично спрацьовує інстинкт самозбереження.

Групова дискусія: «Чи може неповнолітній притягуватися до правової відповідальності?»

Учасникам пропонується відповісти на питання, з якого віку і за які правопорушення неповнолітній притягується до відповідальності. Ведучий не поправляє підлітків і не хвалить за правильні відповіді, а лише вислуховує припущення.

Інформаційно-правова частина: «Правова відповідальність неповнолітніх». Батьки (опікуни або піклувальники) є законними представниками дітей до досягнення ними повноліття, і несуть за них та їх дії повну відповідальність перед законом та суспільством. Але у випадках, коли неповнолітні порушують права та свободи інших громадян, порушуючи чинне законодавство, вік, з якого неповнолітній буде нести відповідальність перед законом, може бути знижено.

Адміністративна відповідальність неповнолітніх настає з 16 років. За вчинення правопорушень та злочинів підлітки несуть відповідальність згідно чинного законодавства.

У разі вчинення підлітками віком до 16 років адміністративних правопорушень до відповідальності згідно з чинним законодавством притягаються їх батьки.

Кримінальна відповідальність дітей настає з 16 років, а за тяжкі та особливо тяжкі злочини – з 14 років (тяжкі злочини: умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, судді, умисне тяжке тілесне ушкодження, зґвалтування, крадіжка, грабїж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, незаконне заволодіння транспортними засобами, хуліганство).

До підлітків застосовуються такі види покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк (максимальний термін – 10 років).

Якщо неповнолітній уперше вчинив злочин невеликої тяжкості і його виправлення можливе без застосування покарання, він може бути звільнений від кримінальної відповідальності. У таких випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру:

- застереження;
- обмеження дозвілля;

- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи під нагляд педагогічного колективу;

- відшкодування неповнолітнім, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, заподіяних майнових збитків;

- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення (на строк, що не перевищує трьох років).

Такі ж заходи застосовуються і до неповнолітнього, який вчинив злочин, у віці від 11 до 14 років. Коли дитина повторно, перебуваючи під наглядом батьків, скоїла злочин, особливо – тяжкий, батьки можуть бути притягнуті навіть до кримінальної відповідальності за злісне невиконання своїх обов'язків з виховання дітей. А от за скоєння злочинів дітьми до 11 років батьки можуть бути оштрафовані за невиконання обов'язків з виховання дітей.

Згідно ст. 184 КУпАП (Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей), ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне за собою попередження або накладення штрафу (51-153 грн.).

Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу (102-204 грн.).

Вчинення неповнолітніми віком від 14 до 16 років правопорушення, відповідальність за яке передбачено КУпАП, тягне за собою накладення штрафу (153-255 грн.) на батьків або осіб, які їх замінюють. Вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тягне за собою накладення штрафу (510-1020 грн.) на батьків або осіб, що їх замінюють.

Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки, карається обмеженням волі на строк від 2 до 5 років або позбавленням волі на той самий строк (Стаття 166 КК України: Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування)

З 21 січня 2010 року вступив в дію Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв.

Вправа: «Енергійні рухи». Педагог робить вступ: «Пригадайте, як обтрушуються, вийшовши з води, собаки та інші тварини. Вони зупиняються, напружують м'язи і декілька секунд роблять швидкі, короткі,

енергійні рухи тілом. Бризки летять у всі боки, а самі тварини стають сухими. Давайте і ми повчимося так само»!

Після цього надає інструкцію: «Станьте в коло. Заплющте очі. Сильно напружте м'язи рук і ніг. А тепер, рахуючи про себе до трьох, швиденько потремтїть усім тілом... Раз...два...три... Скиньте напруження, розслабтеся. Зараз ми зробимо це ще раз, а ви, коли будете обтрушуватися, уявіть, що бризки летять на всі боки, так зникає ваша втома... Напружтеся. Обтрушуйтесь! Раз...два...три... скиньте напруження... Розслабте м'язи рук і ніг.

Рефлексія. Підлітки розповідають про те, що відбувалося з ними в останні дні, що було хорошого, а що поганого і чому. Ця вправа розвиває в учасників здібність до аналізу і власної поведінки, і поведінки своїх друзів. Тому на питання «чому» слід вимагати обов'язкової відповіді, відмови від пояснень не повинні сприйматися.

Заняття 12. *Ризики та відповідальна поведінка.*

Мета: Надати уявлення про ризиковану поведінку та формувати уміння протистояти негативному впливу інших дорослих та однолітків

Хід заняття:

Вправа-активатор: «**Я люблю ризикувати, коли я...**». Педагог-тренер пропонує кожному учаснику назвати своє ім'я і закінчити фразу: «Я люблю ризикувати, коли я...».

Мозковий штурм: «**Що означає ризикувати?**» Пропонується учасникам назвати свої асоціації з поняттям «ризикувати». Відповіді записуються на дошці. Після цього педагог підсумовує, що розуміють під словом «ризик». Дієслово «ризикувати» має декілька значень. Перше – пускатися навмання, відважитися, піддатися випадковості, сподіваючись на щастя; друге – піддаватися відомій небезпеці, мінливості, невдачі.

Вправа: «**Так-Ні**». Педагог-тренер на початку пропонує відповісти на питання: «Чи буває так, що вас інші (дорослі або однолітки) спонукають до ризикованої поведінки?» Учасників об'єднати у пари, один говорить слово «Так», а інший – «Ні». Голос повинен підвищуватися. При цьому кожен займає позу, у якій відчуває себе впевнено. Завдання – переконати партнера.

Далі проводиться обговорення: Чи вдалося переконати партнера, не підвищуючи голос та не змінюючи позу? Яка поза вам допомогла? Як вашу позу сприймав ваш партнер? Як ви гадаєте, чи захоче з вами зустрітися партнер? Як виглядає упевнена людина? В чому це проявляється? А чи можна відмовити людині та зберегти з нею гарні стосунки?

Вправа: «**Вчимося говорити – «Ні»!** Кожен із учасників ходить по колу зупиняючись перед товаришами. Усі, хто сидить, по черзі звертаються до нього з проханням або наказом. Завдання: сказати «ні», при

цьому обґрунтувавши свою відмову. Після того, як вправа закінчиться, потрібно запитати в учасників, у яких випадках було легше відмовити: при проханні, при наказі або при запрошенні діяти разом? Як правило, дуже важко відмовитися, коли людина просить (ми відчуваємо себе «вище» прохача) і при запрошенні на спільну діяльність (нас задовольняє визнання наших здібностей). У цих випадках ми потрапляємо під вплив. Необхідно попередити учасників, що прохання повинне мати доброзичливий характер.

Вправа: «Вчимося протистояти впливу». Підліткам пропонується обговорити: що означає «вплив»? Хто і на що або на кого може вплинути? Вплив – це здатність переконати людину вчинити так, як хочеться тобі, або здатність здійснити будь-які дії, що змінюють результат ситуації. Далі обговорюється: чи завжди вплив негативний? Яким чином можна відрізнити негативний вплив? Які способи негативного впливу? (Залякування, шантаж, загроза, наслідування, залежність, побиття тиск на особистість) Підліткам пропонується висловитись: чи хочеться їм піддаватися такому впливу і до яких наслідків може призвести згода? Що необхідно зробити, щоб позбавитися негативного впливу?

Складається план безпеки. Необхідно переконати підлітків, що звернення за допомогою – це не визнання власної слабкості, а прояв здатності протистояти. У план повинні бути включені і такі пункти, звернення до батьків і дорослих, до вчителів, до органів міліції, телефони довіри.

У деяких хлопців, можливо, вже був негативний досвід звернення за допомогою. У цьому випадку потрібно сказати підліткам, що кожна людина має право на помилку, але не потрібно думати про всіх людей, що вони у кожному разі звернення за допомогою відштовхнуть, відмовлять або засміють. Краще звертатися за допомогою не до сторонніх, а до правоохоронних органів, батьків, психологів, соціальних педагогів - там працюють фахівці, і вони знають, як допомогти.

Рольова гра: «Ситуація примусу». Підліткам пропонується розіграти сценку, коли група або хтось один примушує однолітка вчинити протиправний вчинок. У групі обговорюються різні результати ситуації. Потрібно запитати тих учасників, які мали життєвий досвід того, кого примушували, або того, хто примушував, про їх почуття в той час. Також обговорюється: чого домагається та людина, яка примушує? Для чого йому це треба? Можливо, він не знав Законів та сподівався, що відповідати не доведеться нікому, винного не знайдуть.

Групова дискусія: «Хто відповідає у натовпі?» Підліткам пропонується пригадати відомі їм з телепередач ситуації виникнення таких подій, які суперечать Законам, коли правопорушення здійснюється групою. Що порушувалося? Який був результат? Для прикладу можна взяти погроми футбольних фанатів або скінхедів. Потрібно сказати, що

наведені приклади ведучого не поодинокі й не тільки скінхеди здійснюють погроми. В Україні та за кордоном безліч об'єднань, угруповань і сект, які пропагандують расизм і ксенофобію.

Інформаційно-правова частина: «Відповідальність за групові правопорушення з участю неповнолітніх».

Рефлексія.

Заняття 13, 14. Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини?

Заняття 13.

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики чи токсичні речовини, познайомити з правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин

Хід заняття:

Обговорення у групі: «Настрій». Підліткам пропонується відгадати, який у сусіда ліворуч сьогодні настрій.

Обговорення у групі: «Що відбувалося протягом останніх днів?»
У групі обговорюється, чи потрапляли учасники у ситуації примусу в останні дні, що відбувалося, який результат, чи допомогли їм знання, отримані на попередніх заняттях гідно вирішити ситуацію? Необхідно запитати учасників, коли вони спостерігали ситуацію примусу, чи хотілося їм втрутитися ?

Мозковий штурм: «Чому люди вживають наркотики?»

Учасникам пропонується назвати причини застосування наркотичних речовин. Під час мозкового штурму записуються усі без винятку пропозиції підлітків.

Виділяють основні причини вживання наркотиків.

1. Цікавість до наркотиків.
2. Втрата життєвих орієнтирів.
3. Незадоволення життям.
4. Вплив оточення.
5. Простота переходу від цигарок та алкоголю до небезпечніших наркотиків.
6. Недостатність відповідних знань про шкоду наркотиків.
7. Недостатній розвиток «заборонного» внутрішнього фактора.
8. Кримінальна «романтика».

Обговорюються випадки, коли вживання наркотичних речовин дозволяється.

Наголошується на необхідності застосування наркотичних речовин у медицині. Наркоз необхідний при операціях, щоб знизити больові відчуття хворого. Онкологічним хворим також потрібні препарати для зниження болю, бо їх страждання нестерпні.

Інформаційне повідомлення: «Вплив наркотиків на поведінку людини». Під час проведення інформаційної частини ведучий повинен пам'ятати про можливі небезпеки:

1. Розширення знань про види наркотиків. Говорити лише про ті, які вже традиційно поширені у регіоні;

2. Надання відомостей про технологію виготовлення наркотиків;

3. Висловів типу – «приємні відчуття від уживання наркотиків».

Головна ознака наркотичної речовини – наявність визначеного або невизначеного психоруйнівного (психоделічного) ефекту. Відповідно до специфіки дії, їх можна поділити на такі основні групи: гіпнотичні, стимулюючі, галюциногенні, неідентифіковані засоби.

Група гіпнотичних засобів. Алкоголь (етиловий спирт) – включає такі напої: пиво, вино, лікери, горілку, енергостимулятори, коньяк тощо. Натуральні та синтетичні засоби на опійній основі, окрім кодеїну.

Група стимулюючих засобів. Амфетаміни – фенамін, препарати з коки: кокаїн (порошок, паста), крек (синтетичний кокаїн), наркотики групи «екстезі», ефедрин; кофеїн (кава, чай) тощо.

Група галюциногенних засобів. Препарати канабісу: марихуана, гашиш (смола, паста), ЛСД, мескалін, псилобіцин, амфетаміни (МДА, РСР). Інгалянти : бензин, ацетон, клеї, аерозолі тощо.

Група неідентифікованих засобів. Наркотичні речовини вибіркової дії: тютюн, деякі інгалянти Серед неідентифікованих присутня група наркотичних речовин синтетичної технології. У деяких з них сучасними лабораторними методами не вдається визначити вид і структуру наркотичного компоненту. Група незаборонених наркотичних речовин: рослини, гриби, мінерали, не внесені у перелік наркотиків, хоча вони і містять наркотичні компоненти, серед них мускатний горіх, певні види грибів тощо. Наркотичні речовини можна диференціювати за соціальними ознаками: легалізовані (тютюн, алкогольні напої, ліки, кава, чай, засоби побутової хімії, рослини та гриби наркогенного вмісту тощо), нелегалізовані (конопля, героїн, кокаїн та всі, внесені до Міжнародного й Національного переліку заборонених наркотичних речовин). Нелегальні наркотики поділяються на «легкі» та «важкі». У організмі людини є рецептори, призначені для наркотичних речовин типу морфі – так звані оплатні рецептори. Молекула морфію входить у них, як ключ у замок і змінює роботу мозку. Головний мозок сам виробляє речовини, які зв'язуються з призначеними для них рецепторами і діють як «центри задоволення» мозку, що викликає у людини почуття радості, задоволення, душевного спокою, щастя. Наркотичні речовини мають значний вплив на психоемоційний стан підлітків, їхній характер і поведінку. Між наркоманією і палінням є дуже тісний зв'язок. Серед наркоманів – 85 % тих, хто палив чи палить.

Групова дискусія «Що люди втрачають та що отримують після того, як спробують наркотики?» Учасникам пропонується скласти список надбань і втрат, що сталися у зв'язку із застосуванням наркотиків. Списки обговорюються. Необхідно вивести на те, що, відчуваючи короткий «кайф», людина зрештою втрачає все, навіть життя. Обговорюється, чи вартий цей «кайф» таких втрат. Дуже важливо, щоб підлітки зрозуміли, що найдорожче у людини – це його життя. Ведучий може продемонструвати це наглядно. Наприклад: втратив гроші, але ти продовжуєш жити без цих коштів, знаходиш, від чого можна відмовитися. Від тебе пішов коханий чоловік, ти переживаєш, але продовжуєш жити. Твоє життя скінчилася – Тебе більше немає і не буде ніколи. Важливо наголосити, що у значної кількості людей, особливо підлітків нестійкі (лабільні) біохімічні процеси, і молекули наркотичної речовини можуть уже після перших спроб вживання «включитися» в обмін речовин і зумовити наркотичну залежність.

Групова дискусія: «Вживання наркотиків – справа особиста».

Питання для обговорення:

1. Допомагають наркотики спілкуватися чи заважають?
2. Чи є у когось досвід спілкування з людиною під наркотичним сп'янінням?
3. Чи приємно спілкуватися з людиною під наркотичним сп'янінням?
4. Якщо неприємно, то зазвичай відносини припиняються.
5. А як люди, хто застосовує наркотики, вибудовують свої взаємини з рідними та друзями?

Підліткам пропонується обговорити вплив наркотиків на розрив відносин з рідними та друзями. Також необхідно торкнутися теми правопорушень, які відбуваються у стані наркотичного сп'яніння та правопорушень по залученню інших підлітків для розповсюдження та застосування. Чи часто підлітки чують про правопорушення, здійснені наркоманами? Якого роду правопорушення? Необхідно запитати підлітків, чи чули вони, що людину виправдав суд у злочині, скоєному в стані наркотичного сп'яніння.

Інформаційно-правове повідомлення: «Відповідальність неповнолітніх за зберігання та поширення наркотиків та психотропних засобів».

Рефлексія.

Заняття 14. *Яку роль можуть відіграти в житті людини психоактивні речовини? (Завершення).*

Мета: Розвиток навичок, які дозволяють відмовитися від пропозиції спробувати наркотики, алкоголь чи токсичні речовини, познайомити з правовою відповідальністю за зберігання, поширення та використання наркотичних, психотропних речовин

Хід заняття:

Перегляд відеоролика про наслідки вживання алкоголю.

Обговорення у групі: «Як ви зрозуміли цей ролик? Що ви відчували, коли дивилися цей сюжет?»

Мозковий штурм: «Чому люди вживають алкоголь?»

Учасники висловлюють свою думку, чому люди вживають алкоголь. Не слід мозковий штурм перетворювати на моралізаторство «Ой, як це погано...» Важливо, щоб підлітки висловили свій погляд на те, що є причиною вживання алкоголю.

Групова дискусія: «П'яний не несе відповідальності за вчинки».

У групі обговорюється, як змінюється поведінка людини, що вживає алкоголь, як поводяться п'яні підлітки, яким чином вони порушують права інших людей. Необхідно підвести до розуміння, що стан алкогольного сп'яніння не тільки не звільняє від відповідальності, а й посилює провину. Для цього ведучий запитує підлітків, як вони думають, п'яний – це людина, яка в силу свого фізичного стану звільняється від відповідальності, оскільки не може контролювати свої дії, чи вона все-таки повинна відповідати за свої дії? Слід підійти у своїх роздумах до висновку: якщо ти не можеш контролювати свою поведінку – не пий, а якщо здатний нести відповідальність та контролювати свої вчинки – не пий, тим більше (хіба що – чисто символічно). Потрібно сказати, що в країні, де не існує заборони на продаж алкоголю і його вживання, міра прийняття спиртних напоїв – особиста справа кожного, виключаючи неповнолітніх. Тому, навіть дорослим слід добре подумати, якщо він потрапив у компанію, де не тільки наливають, а й примушують кожен наступну чарку «пити до дна», бо спочатку це буде «дно чарки», яке може несподівано перетворитися у «дно життя». І якщо неповнолітній (як і будь-який громадянин України) скоїв злочин у стані алкогольного сп'яніння будь-якого ступеня, це тільки посилить його провину.

Інформаційно-правове повідомлення: «Відповідальність за право-порушення у стані алкогольного сп'яніння».

Стаття 152: Обмеження щодо споживання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв та тютюнових виробів Забороняється споживання пива (крім безалкогольного), алкогольних та слабоалкогольних напоїв:

- 1) у закладах охорони здоров'я;
- 2) у навчальних та освітньо-виховних закладах;
- 3) у громадському транспорті (включаючи транспорт міжнародного сполучення), на зупинках транспорту, у підземних переходах;
- 4) у закладах культури;
- 5) у закритих спортивних спорудах (крім пива у пластиковій тарі);
- 6) у ліфтах і таксофонах;
- 7) на дитячих майданчиках;

- 8) на спортивних майданчиках;
- 9) у приміщеннях органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших державних установ.

Забороняється паління тютюнових виробів:

- 1) у ліфтах і таксофонах;
- 2) у закладах охорони здоров'я;
- 3) у навчальних та освітньо-виховних закладах;
- 4) на дитячих майданчиках;
- 5) на спортивних майданчиках;
- 6) у під'їздах жилих будинків;
- 7) у підземних переходах;
- 8) у громадському транспорті (включаючи транспорт міжнародного сполучення).

Забороняється, крім спеціально відведених для цього місць, куріння тютюнових виробів:

- 1) у закладах громадського харчування;
- 2) у приміщеннях органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших державних установ;
- 3) у приміщеннях закладів культури;
- 4) у приміщеннях закритих спортивних споруд;
- 5) у приміщеннях підприємств, установ та організацій всіх форм власності. На час проведення масових заходів сільські, селищні та міські ради в межах відповідної адміністративної території можуть заборонити або обмежити споживання пива (крім пива у пластиковій тарі), алкогольних, слабоалкогольних напоїв та куріння тютюнових виробів.

Стаття 178. Не дозволяється розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді.

Розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв на вулицях, у закритих спортивних спорудах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту (включаючи транспорт міжнародного сполучення) та в інших заборонених законом місцях, крім підприємств торгівлі і громадського харчування, в яких продаж пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на розлив дозволена відповідним органом місцевого самоврядування, або поява в громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль, тягне за собою попередження або накладення штрафу (51-255 грн.).

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яка двічі протягом року піддавалась адміністративному стягненню за розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або появу в громадських місцях у п'яному вигляді, тягнуть за собою накладення штрафу (306-408 грн.) або

виправні роботи на строк від 1 до 2 місяців з відрахуванням 20% заробітку, або адміністративний арешт строком на 15 діб.

Групова дискусія: «Альтернатива алкоголю». Ведучий просить підлітків висловитися про те, що, на їхню думку, отримує людина, вживаючи спиртні напої, і що вона отримує, а може, і втрачає. Причому пиво теж розглядається як спиртний напій, оскільки в ньому міститься частка алкоголю. Зазвичай підлітки кажуть, що вживають алкоголь, щоб розслабитися, щоб відчувати себе більш розкутим в компанії, тому що всі, з ким вони спілкуються, випивають, свята прийнято проводити з випивкою, на дискотеках не цікаво без «допінгу». І тут потрібно запитати, як вони думають, чи стає цікавіше спілкуватися з ними, після того як вони прийняли «допінг»? Можуть надійти стверджувальні відповіді – адже вони в цьому випадку стають більш розкутими. Тоді потрібно запитати: може, більш розв'язнішими? Де грань між розв'язаністю і розкутістю? Напевно, багатьом доводилося спілкуватися з таким, хто «прийняв на груди» підлітком, перебуваючи при цьому в тверезому вигляді. Які почуття виникали при цьому? Ведучий повертає підлітків до початку дискусії, пропонує згадати: чого людина досягає, вживаючи спиртні напої? Якщо і досягне, то тільки на короткий час, поки діють «винні пари», а потім потрібно знову випивати, щоб стало добре. І ось це «знову» – вже залежність, алкоголізм. Хвороба страшна, яка веде до матеріальних втрат, до втрат близьких, друзів і найголовніше – себе. Далі з учасниками обговорюються пункти, які були записані протягом «Мозкового штурму» «Чому люди вживають алкоголь?», напроти кожного пункту записується, як можна задовольнити потреби іншим способом?

Рефлексія.

Заняття 15. Підсумкове.

Мета: Усвідомлення результативності занять. Формувати здатність до позитивних змін негативних рис характеру та досягнення позитивних життєвих цілей.

Хід заняття:

Вправа: «Що хотілося б змінити у образі підлітка»? Учасникам пропонується розділити риси характеру портрету сучасного підлітка («зображеного» на занятті 3, протягом виконання вправи «Портрет сучасного підлітка») на позитивні, які слід розвивати, і на негативні, від яких слід позбуватися, оскільки вони можуть призвести до порушення Закону. Потрібно обговорити з учасниками, яким чином цього можна досягти.

Коло: «Що змінилося у мені»?

Вправа: «Валіза». Ведучий оголошує, що дане заняття – останнє та групі потрібно «зібрати валізу» того, що вони набули протягом занять. Усі пропозиції учасники записують на папері, кладуть у конверт та заклеюють.

На конверті вказується адреси учасників. Ведучий через 6 місяців відправляє конверти по пошті. Потрібно обов'язково наголосити на тому, що якщо підлітки хочуть, щоб закони допомагали їм у важких ситуаціях, потрібно, перш за все, самим дотримуватися законів.

Використані та рекомендовані джерела

Башкатов И.П., Фицула М.Н. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях. – М., 1984. – 324 с.

Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних / И.П. Лановенко, А.Я. Светлов, А.И. Рощин и др.–К.:Наукова думка,1982.– 204 с.

Игры для интенсивного обучения / под ред. В.В. Петрусинского – М.,1991. – 156 с.

Максименко С.Д. Практикум із групової психокорекції: підручник / С.Д. Максименко, О.О. Прокоф'єва, О.В. Царьков, Я.В. Цехмістер, О.В. Кочкурова. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. – 752 с.

Подмазин С.И. Тесты для диагностики акцентуации характера у подростков / С.И. Подмазин . – М., 1994.

Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся/ под ред. Л.Н. Проколиенко, В.А. Татенко.–К.: Выща шк.,1989.– 254 с.

Робоча книга пенітенціарного психолога / за ред. А.М. Синьова, В.С. Медведєва. – К., 2000. – 210 с.

Седих К.В. Психологічна корекція і профілактика протиправної поведінки дітей препубертатного віку. – Полтава, 1995. – 22 с.

Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліку кримінальної міліції. Програма та інформаційно-методичні матеріали/ К.М. Муліка, Ж.С. Ахіджян, Н.В. Драч.– Полтава: ПОППО імені М.В. Остроградського; КМСД УМВС України в Полтавській обл., 2013. – 90 с.

Цзен Н.В., Пахомов Ю.В. Психотренинг. Игры и упражнения. – Изд. 2-е, доп. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 272 с.

Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

В. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини

Скажи, на що ти витрачаєш час свого життя, і я скажу – хто ти. Наприклад, Ви отримали новий клас. Як швидко пізнати дітей, не чекаючи, поки «з'їсте разом пуд солі»? Треба скласти план навчально-виховної роботи з класом, а не нав'язувати план авторитарно. Як врахувати

особливості й думку кожного учня і класу в цілому, щоби кожен став співавтором плану? Вас послали по хатах / квартирах Ваших учнів. Як дізнатися про проблеми дітей в родинях без санкцій прокурора на прослуховування домашнього телефону?

Як будувати педагогічні стосунки з класом на науковій психодіагностичній основі? Видатний українець і російський педагог Костянтин Ушинський підказав шлях: **перед тим, як виховувати дитину у всіх відношеннях, треба її у всіх відношеннях пізнати**. Це стосується і взаємин між дорослими.

Одним з потужних засобів такого пізнання є методика реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу дитини, яка дозволяє вивчити здібності, інтереси і потаємні мрії вихованця. Без такого пізнання балачки про особистісно орієнтовану освіту так і залишаться закличками. Цю методику варто проводити двічі на навчальний рік – у вересні протягом тижня і у січні протягом тижня.

Бланк опитувальника реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини. Шановний(а) добродію(йко)! З метою врахування Ваших побажань щодо покращення планування нашої спільної роботи і Ваших занять у вільний час просимо Вас узяти участь у дослідженні реального, бажаного і фантастичного бюджету часу членів нашого колективу.

Інструкція: Вам необхідно протягом кожного з **семи днів тижня** відмічати всі основні витрати Вашого **бюджету часу**: з вівторка (за понеділок) до наступного понеділка (за п'ятницю, суботу, неділю) включно (в умовах п'ятиденки). Всі витрати часу заносяться у таблицю (див. нижче варіант заповнення бланку на прикладі старшокласника).

Об'єктивні дані (вік, стать, посада тощо) про досліджуваного можуть бути розширені за бажанням замовника або самого дослідника.

У стовпчику "Види занять" записуєте все, що трапилося з Вами за добу (в ніч з неділі на понеділок і в понеділок).

У стовпчику "Реальні витрати часу" проставляєте проти кожної події три цифри: 1) час початку події, 2) час закінчення події, 3) сумарний час, витрачений на подію (заняття). Всі витрати часу в сумі складають 24 години на добу.

У стовпчику "Бажані витрати часу" проставляєте той час початку, закінчення і тривалості події, який би Вам хотілося на неї витратити.

Коли події понеділка вичерпаються, зверніть увагу на: "Фантастичні витрати часу", що розташовані під бажаними витратами.

Додаткова інструкція. Нижче вкажіть декілька подій (занять), які б Ви хотіли мати в понеділок, але реальне життя їх Вам не подарувало. Не стримуйте своєї фантазії: пишіть про найнеймовірніші Ваші мрії. Так само, як і вище, вкажіть бажаний час їх початку, закінчення та тривалості.

Увага! У разом узятих бажаному та фантастичному бюджетах часу намагайтеся також не відхилятися від сумарної тривалості доби – 24 години.

Уникайте загальних відповідей, указуйте не галузь досягнення, а конкретну подію (результат) у цій галузі. Наводимо приклади правильних і неправильних відповідей.

<i>Неправильно, бо загально:</i>	<i>Правильно, бо конкретно:</i>
дивився телевізор	дивився футбол "Динамо" (К) – "Металург" (З) на каналі УТ-1
гуляв	був з подругою на дискотеці у парку "Перемога"
робив уроки	вчив параграф і розв'язував задачі з фізики (електрика)

Отже, заповнюємо *бланк опитувальника в таблиці 1.*

Дата: _____ . День тижня: _____ .

Витрати часу Види подій (занять)	Реальні витрати часу			Бажані витрати часу		
	час початку	час закінчення	витрати часу (год.)	час початку	час закінчення	витрати часу (год.)
1. Сон	23.00	6.00	7 год.	22.00	6.00	8 год.
2. Ранковий туалет	6.00	6.20	0,3	6.00	6.30	0,5
...						
10. Урок фізики	10.15	11.00	0,75	10.15	12.00	1,5
11. Урок літератури	11.15	12.00	0,75	–	–	0
...						
16. Дом. завд. з матем.	15.00	17.00	2	15.00	16.00	1
17. Дивився мультики	17.00	18.00	1	16.00	18.00	2
18. Прогул. з собакою	18.00	18.30	0,5	17.00	18.30	1,5
...						
25. Вечірній туалет (перед сном)	21.45	22.00	0,25	21.30	22.00	0,5
Разом реальний бюджет часу за добу			24 год.	Фантастичні витрати часу		
1. Відвідування цирку				13.00	14.30	1,5
2. Гурток гри на гітарі				19.00	21.00	2
Разом бажаний та фантастичний бюджети часу за добу						24 год.

Ваше прізвище _____ ім'я _____ по батькові _____

Дякуємо за участь в опитуванні!

Процедура опитування може бути індивідуальною або груповою і складається з таких етапів:

1) настановчий етап проводиться у понеділок і складається зі знайомства з метою, інструкцією, бланком опитувальника і прикладами

заповнення; гарним допоміжним засобом є ведення лаконічного щоденника кожним учасником опитування;

2) етап збирання семи бланків опитувальника починається з вівторка, коли вранці досліджувані приносять бланки за понеділок; цей етап триває п'ять днів (до понеділка наступного тижня, коли збираються три бланки — за минулу п'ятницю, суботу та неділю); для збору бланків в умовах школи треба виділити протягом п'яти днів певний час (нульовий урок, частину першого уроку, зсунути розклад на один урок тощо) для того, щоб класний керівник, який проводить цю методику, міг проглянути бланк кожного учня й, якщо знайде там неконкретно-відписочні відповіді, то повинен негайно повернути бланк учневі для доопрацювання (наприклад, для конкретної розшифровки відповідей типу "гуляв", "дивився телевизор", "робив уроки" тощо).

Обробка і якісний аналіз результатів складаються з декількох етапів:

1) обробка індивідуальних бланків полягає в підрахунку середньодобових показників для кожного досліджуваного, а також частоти події чи заняття на тиждень (зразок індивідуальної первинної таблиці результатів див, нижче). У таблиці 1 заняття можна розташовувати у порядку від найтриваліших до найкороткочасних.

Попередній якісний аналіз полягає:

- у виявленні певної ієрархії здібностей людини (дитини, учня), які вона розвиває і тренує завдяки реальному бюджету часу;
- у виявленні "мотивації досягнень" учня (випадки переваги показників бажаного бюджету часу в порівнянні з реальним);
- у виявленні "мотивації запобігань" учня (випадки переваги показників реального бюджету часу в порівнянні з бажаним);
- у виявленні "Я-ідеального" учня, його мрій на віддалену перспективу, бо реальне життя поки що їх втіленню не сприяє.

Приклад, який наведено у табл. 1, свідчить про те, що учень, серед провідних, має споживацько-споглядальні здібності (до сну, перегляду телепередач). Цікаво – це пов'язано зі здоров'ям, вихованням або чимось іншим?

Його мотивація досягнень також спрямована на ці здібності (він хоче ще довше спати, ще довше дивитись телевизор, зокрема, бойовики).

Його мотивація запобігань пов'язана зі зменшенням годин і частоти відвідувань шкільних уроків.

Мрії також кореспондують з розвагами (цирк, гра на гітарі; останнє втішає тим, що дитина прагне саме навчитися грати на гітарі, і якщо школа проігнорує цю мрію, тоді з неї може вийти не лише слабкий учень, а ще й поганий гітарист);

**Середньодобовий бюджет часу та частота занять
учня _____ за тиждень (16-22 вересня 2015 р.)**

	Бюджети часу Види занять	Реальний			Бажаний		
		Середньо- добові витрати часу	Тижнева частота занять	Разом годин за тиждень	Середньо- добові витрати часу	Тижнева частота занять	Разом годин за тиждень
1	Сон	7	7	49	8	7	56
...							
5	Перегляд телепередач						
5.1	- х/ф (бойовики) - спорт. передачі:	2	7	14	2	10	20
5.2	- бокс	0,1	1	1,1	0,2	2	2,8
5.3	- футбол	0,2	1	1,4	0,2	1	1,4
...							
8	Відвідування уроків у школі (кожного уроку конкретно) (...).						
					Фантастичний бюджет часу		
1.	Відвідування цирку				0,3	1	2,1
2.	Відвідування гуртка гри на гітарі (...)				0,8	3	5,6

2) побудова вторинної середньогрупової таблиці полягає у підрахунку середніх тривалостей занять та їх частоти в цілому по групі (шкільному класу). Табл. 2 має ті самі графи, що і табл. 1, тільки замість учня в ній фігурує клас (чи інша група: хлопці, дівчата, старші, молодші; відмінники, посередні за рівнем досягнень учні тощо).

3) якісний аналіз стосується в цьому випадку також – здібностей, мотивації досягнень, мотивації запобігань і мрій учнів класу як групового суб'єкта діяльності (виховної, навчальної, трудової тощо).

Для більш тонкого якісного аналізу отриманих результатів можуть бути використані різні моделі чи концепції особистості, зокрема – Лазурського, Бехтерева, Платонова, Маслоу, Рибалки та ін. У джерелах, доданих нижче, пропонується варіант аналізу на підставі багатовимірної теорії особистості, яка запропонована автором і виділяє п'ять інваріантів в її структурі: просторово-часові орієнтації, потребо-вольові естетичні емоційні переживання, змістовні спрямованості, рівні опанування досвідом та форми реалізації діяльності.

Рекомендації стосуються приведення у відповідність (гармонізацію) трьох бюджетів часу людини засобами корекції її способу життя і зміни витрат часу на певні заняття, що сприятиме формуванню більш здорового і продуктивного стилю життя особистості.

Список рекомендованих джерел

Моргун В.Ф. Наші плани – утопія чи наука? / В.Ф. Моргун // Директор школи. Україна. – К., 2002. – №7. – С. 71-82.

Моргун В.Ф. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В.Ф. Моргун – Полтава: Оріяна, 2002. – 24 с.

Моргун В.Ф. Опитувальник реального, бажаного та фантастичного бюджетів часу людини // Практична психологія та соціальна робота. – К., 2003. – № 8. – С. 45-50.

Моргун В.Ф. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В.Ф. Моргун // Психолог. – К., 2003. – № 44. – С. 7-14.

Моргун В.Ф. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В.Ф. Моргун// Психологічна газета.– К., 2004.– №7.– Вкладка.– 16 с.

Моргун В.Ф. Опросник реального, желаемого и фантастического бюджетов времени человека // Педагогическая диагностика. – М., 2007. – № 3. – С. 64-76.

Моргун В.Ф. Опросник реального, желаемого и фантастического бюджетов времени человека. Методическая разработка по психодиагностике для психологов, социологов, педагогов и социальных работников / В.Ф. Моргун // Педагогические технологии. – М., 2007. – № 5. – С. 151-159.

Моргун В.Ф. Методика дослідження реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В.Ф. Моргун // Психодіагностика особистості підлітка. Навчально-методичний посібник / за ред. О.Д.Кравченко, В.Ф.Моргуна. – К.: ВД «Слово», 2009. – С. 35-40.

Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини (за В.Ф. Моргуном) // Педагогічні системи, технології. Досвід. Практика: Довідник / за ред. П.І. Матвієнка, С.Ф. Клепка, Н.І. Білик. – 2-е вид., переробл. і допов. – У 2 ч. Ч. 2: Н–Я. – Полтава: ПОППО, 2007. – С. 17-22.

Г. Методика багатовимірного аналізу досягнень опантанта, що обирає профіль освіти або професію

Дві невтішні цифри оприлюднило Міносвіти України, аналізуючи вступну кампанію до вищих навчальних закладів України 2011 року. По-перше, тільки 20 % випускників шкіл / абітурієнтів беруть до уваги під час доленосного вибору професійної освіти свої здібності, інтереси і нахили (!?). По-друге, тільки 20 % випускників вишів України отримують роботу за спеціальністю, що зазначена у дипломі бакалавра, спеціаліста чи магістра (!?).

Обидві статистики є певним ризиком у долях молодих спеціалістів, адже нелюбима робота буде спонукати цих людей з неконгруентними професіями або міняти професію, або шукати задоволення і радощів життя в інший спосіб – через пляшку, штрикалку, сумнівні розваги тощо.

Одним із засобів збільшення цих відсотків є *методика багатовимірного аналізу досягнень учня (лонгітюдний варіант, за І.П. Волковим, модифікація В.Ф. Моргуна)*, результати якої щодо структури здібностей, інтересів і нахилів дитини необхідно заносити у кожну з чотирьох характеристик-рекомендацій учня – у I, IV, IX, XI класах. Копії цих характеристик повинні видаватися під розписку батькам / опікунам кожного учня України. Вони є компетентною основою для вибору дитиною і батьками гуртка, секції, дисциплін для поглибленого вивчення, профілю освіти, напряду професійної підготовки тощо.

Нижче наведено бланк *зрізового варіанту методики* (за В.Ф. Моргуном).

Інструкція для підлітків, молоді юнацького віку та дорослих оптантів (оптант – це людина, що обирає професію):

1) пригадайте Ваші *головні* досягнення за попереднє життя (10-20 досягнень);

2) запишіть їх у бланк досягнень, що додається нижче;

3) проаналізуйте досягнення згідно з показниками 1-5 і параметрами цього бланку;

4) підрахуйте кількісні дані записів у кожному рядку і проставте суму під знаком “ Σ ” у графі “Усього”. Взнявши суму записів за кожною з семи груп параметрів за 100%, підрахуйте вагу кожного параметра у відсотках і запишіть відповідний відсоток під знаком “%” у графі “Усього” (унаочніть результати діаграмою);

5) самостійно чи за допомогою батьків, викладача, психолога, профконсультанта проаналізуйте відповідність Вашого профілю досягнень з вимогами навчального предмету, гуртка, секції, студії тощо, і Ви зможете прийняти більш кваліфіковане рішення про те, який профіль освіти обрати для розвитку інтересів, здібностей, нахилів і обдарувань у подальшому, а після шкільної освіти – профіль СПТУ, коледжу, ВНЗ.

Обробка і якісний аналіз результатів. Методика настільки проста, що може проводитися індивідуально (самим підлітком) або у сім'ї (кимось із родичів), але максимальний виховний і взаємовиховний ефект досягається у колективній роботі всього класу.

Приклад оперативного професіографічного аналізу досягнення учня. Припустимо, що дівчинка зв'язала кофтину і вважає це своїм досягненням за вересень (див. вище бланк, графа 1).

Бланк досягнень оптанта, що обирає профіль освіти
(+ дані про оптанта)

Показники (відповід. до інваріантів структури особистості)	Дата досягнення результату		9.09.2011	17.10.2012	Усього (наприклад, 10 досягнень)		Групи пара- метрів	
	№ досягнення		1	2	...n			
	Зміст досягнення		Зв'язала кофту	Першість у вело- змаганнях		∑n		%
Параметри досягнень								
1. Стійкість захоплення (у роках)	1.1. Тривалість від початку захоплення (приблизна)		1 рік	3 роки		36	10	1 група (стійкіс.) ∑ = 100%
	1.2. Тривалість конкретного досягнення (старт-фініш)		1 місяць (1/12 р.)	1 день (1/365 р.)		1,08	0,3	
	1.3. Самопрогноз передбачуваної тривалості захоплення		все життя (60 р.)	до 20 р. (15 р.)		322,92	89,7	
2. Потребо- вольові прагнення до високого результату	2.1. Склад- ність	2.1.1: складне	+	+		5	50	2 група (складн.) ∑ = 100%
		2.1.2: середнє	-	-		3	30	
		2.1.3: просте	-	+		2	20	
	2.2. Якість	2.2.1: якісне	+	-		6	60	3 група (якість) ∑ = 100%
		2.2.2: середнє	-	-		2	20	
		2.2.3: недбале	-	-		2	20	
3. Галузь досягнень	Природа (I та II)	3.1: нежива природа	+	-		1	5	4 група (галузь) ∑ = 100%
		3.2: жива природа	-	-		0	0	
		3.3: техніка	-	+		12	60	
	Суспільство	3.4: знакова система	-	-		0	0	
		3.5: інші люди	-	-		6	30	
	Я сам	3.6: художній образ	-	-		0	0	
		3.7: власна особа	-	+		1	5	
4. Рівень виконання	4.1. Ініціати- вність	4.1.1: власна мета	+	-		6	60	5 група (ініціат.) ∑ = 100%
		4.1.2: спільна мета	-	+		2	20	
		4.1.3: за завданням	-	-		2	20	
	4.2. Креа- тивність	4.2.1: творчий	-	-		2	20	6 група (креат.) ∑ = 100%
		4.2.2: вдосконален.	-	+		2	20	
		4.2.3: за зразком	+	+		6	60	
5. Форма дії	5.1. Моторно-рухова		+	+		7	46,5	7 група (форма) ∑ = 100%
	5.2. Наочно-спостережлива		+	+		3	20,1	
	5.3. Мовленнєво-розумова		-	-		5	33,4	

Як бачимо на бланку, "стійкість захоплення" характеризується тим, що дівчина почала в'язати рік тому, зв'язала кофтинку за 1 місяць, не збирається кидати це захоплення.

"Складність, якість" характеризуються високими показниками: складне в'язання зроблене дуже якісно.

Кофтинку слід записати у галузь досягнень "людина-предмет".

"Рівень виконання" характеризує ініціативність дівчини (вона сама поставила за мету зв'язати кофтину), але зробила це за зразком (з модного журналу).

"Форма дії": в'язання вимагає перш за все точної, гарної моторно-рухової координації пальців рук та спостереження.

Приклад підсумкового профорієнтаційного аналізу досягнень учня і прогнозу (див. вище графу "%" у бланку досягнень).

Припустимо, що випускник має за всі роки навчання такий відсотковий розподіл *стійкості захоплення*: "початок захоплення" автосправою був найраніше (20%), тривав найдовше (10%) і має найкращі перспективи продовження після школи (70%).

Складність і якість автодосягнень юнака вказує на високу складність (50%) і якість (60%) робіт як по ремонту автомобіля, так і по його водінню (призер у змаганнях картингістів).

У домінуючих *галузях* провідним було захоплення автомобілями: "людина-техніка" (60%), потім – "людина-людина" (30%) і "людина-біосфера" (10%). Таким чином, напрям профілювання – технологічний профіль, галузь професійна – автотранспорт.

Рівень опанування свідчить про високу ініціативність хлопця ("власна мета" – 60%) і певну творчу обдарованість (20%).

Домінуюча *форма дії* – моторно-рухова (40%), наочно-спостережлива (30%) і мовленнєво-розумова (30%).

Профорієнтаційний прогноз. Ураховуючи узагальнені вище особистісно-професіографічні показники досягнень учня, йому можна пропонувати вищу інженерну освіту у галузі автотранспорту. Враховуючи 30% досягнень у галузі "людина-людина" він може бути керівником, учителем праці. Високий рівень ініціативності (60%) і творчі досягнення (20%) прогнозують певні здібності до наукового пошуку або винахідництва. Гармонійний розподіл форм дії свідчить також про вміння водія-експлуатаційника і авторемонтника (40%).

Але, припустимо, випускник не отримав ні профільного навчання, ні його досягненнями ніхто не поцікавився. Яку спеціальність обрати, коли в атестаті однакові оцінки і немає яскраво вираженого професійного інтересу?

Тоді можна звернутися до шкільного психолога, профорієнтатора, які мають інший ("зрізовий") варіант методики досягнень оптанта (людини, що обирає професію), або, скориставшись цим описом, опанувати її самостійно.

Список рекомендованих джерел

Білоус Р.М. Мій професійний вибір: тренінг старшокласників. Методичний посібник / Р.М. Білоус; за ред. В.Ф. Моргуна. – Кременчук, 2010. – 125 с.

Гончарова Н.О. Основи вибору професії: консультативний тренінг. Методичний посібник для психологів, педагогів та школярів / за ред. В.Ф. Моргуна. – Полтава, 2007. – 48 с.

Лебедик М.П., Моргун В.Ф. Диференціація навчання з урахуванням самооцінки і вільного самовизначення учня. – Полтава, 1993. – 37 с.

Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання та профорієнтації / В.Ф. Моргун. – Полтава, 1997. – 16 с.

Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня / В.Ф. Моргун // Обдарована дитина. – К., 1998. – № 4. – С. 11-13; 1999. – № 2. – С. 28-31.

Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня як засіб профілювання та профорієнтації / В.Ф. Моргун // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога / за ред. С.Д. Максименка. – К.: Гнозис, 1998. – С. 396-402.

Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання та профорієнтації / В.Ф. Моргун // Настенко Н.В., Білик Н.І., Моргун В.Ф. Обдаровані діти і школа. Методика діагностики та педагогічний досвід. – Полтава, 1998. – С. 25-35.

Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання та профорієнтації / В.Ф. Моргун // Готовність учня до профільного навчання / упорядник В. Рибалка; за ред. С. Максименка, О. Главник. – К.: Мікрос, 2003. – С. 46-49.

Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання та профорієнтації / В.Ф. Моргун // Школьні технології. – М., 2005. – № 5. – С. 134-141.

Моргун В.Ф. Багатовимірна психодіагностика досягнень учня як перший крок профільної освіти / В.Ф. Моргун // Практична психологія та соціальна робота. – К., 2006. – № 1. – С. 1-5.

Моргун В.Ф. Методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання та профорієнтації / В.Ф. Моргун // Педагогічні системи, технології. Досвід. Практика: Довідник / За ред. П.І. Матвієнка, С.Ф. Клепка, Н.І. Білик. – 2-е вид., переробл. і допов. – У 2 ч. Ч. 1: А–М. – Полтава: ПОППО, 2007. – С. 191-196.

Д. Багатовимірний опитувальник мотивації кохання

У 2010 році Полтавщина поставила сумний рекорд України зі зростання числа самогубств дітей шкільного віку в розрахунку на душу населення. Серед дітей, що залишили по собі прощальні записки, за даними психологічної служби області, на першому місці причиною суїциду послужило «нещасне кохання».

Водночас майже всі школи регіону не вибирають для своїх старшокласників елективний спецкурс «Етика і психологія сімейного

життя». Цей спецкурс у 80-ті роки минулого століття був обов'язковим, але тоді не вистачало шкільних психологів (нікому читати!), тому його і перевели у спецкурси «за вибором».

Зараз є кому читати, бо практичних психологів має майже кожна школа, але години розібрали на інші факультативи, і ніхто не поспішає повертати (!?).

Виникає риторичне питання – *скільки дітей повинно достроково піти з життя через «нещасне кохання», щоби ми поновили в правах і зробили вибір не обов'язкового спецкурсу про кохання і шлюб – обов'язковим для кожного старшокласника?*

Розібратися юнакам і дорослим у своїх почуттях і почуттях коханої / коханого допоможе методика мотивації кохання, яку варто заповнити по 2 рази: він за себе і за неї; вона за себе і за нього. Порівняльний аналіз чотирьох протоколів допоможе з'ясувати – чи зійдеться пара характерами, чи – розійдеться?

Бланк багатомірного опитувальника мотивації кохання.

Інструкція: Інтимне спілкування, створення сім'ї, виховання дітей відіграють важливу роль у житті людини. Просимо Вас допомогти у вивченні уявлень про кохання у людей різних статі, віку, сімейного стану тощо.

Для цього пропонуємо відповісти на п'ять невеликих груп завдань, уважно дотримуючись інструкції.

По-перше, перечитайте всі судження про кохання, які містяться в першому завданні.

По-друге, виберіть те судження, яке, на Вашу думку, найбільше відображає сутність почуття кохання, і проставте перед ним (у квадратику) цифру «один» – 1.

По-третє, перечитайте ті судження, які залишились, і виберіть із них те, яке, на Вашу думку, найбільше відображає сутність кохання, і поставте перед ним цифру «два» – 2.

Повторіть цей вибір доти, доки не пронумеруєте всі судження окремо у першому, другому, третьому, четвертому та п'ятому завданнях.

Завдання не містять добрих чи поганих суджень. Таємниця Ваших індивідуальних відповідей гарантується.

Сподіваємося на Вашу відвертість і дякуємо за участь у дослідженні!

Переходимо до трьох суджень завдання 1 і нумеруємо їх згідно з інструкцією.

Завдання 1. Справжнє кохання вирізняється передусім тим, що:

- буває один раз, як правило, в юності, і ніколи не повертається;
- під час кожної зустрічі з коханою людиною переконуєшся, що саме вона мені необхідна;
- важко буде дочекатися людини, з якою би не хотілося розлучатися все життя.

Після завершення першого переходьте до другого завдання, яке виконується згідно з тією самою інструкцією (див. вище).

Завдання 2. Справжнє кохання переживається передовсім, як:

– страждання від страху втратити кохану людину, від необхідності розлучатися та ревнощів;

– заспокоєння від зустрічей із коханою людиною та її вірності;

– щастя від усвідомлення того, що я кохаю.

Завдання 3. Сутність кохання передбачає передусім:

– бажання мати дітей і виховувати їх із коханою людиною;

– готовність ділити всі радощі, допомагати один одному у всьому до кінця життя;

– прийняття коханої людини такою, якою вона є, без бажання негайно перетворити її на ідеал;

– готовність дати коханій людині волю у виборі, якщо вона не впевнена у своїх почуттях до мене;

– потребу частіше бачити кохану людину, чути її голос, проводити з нею час;

– нездоланне фізичне тяжіння закоханих одне до одного;

– спільні з коханою людиною інтереси, заняття, захоплення, погляди на життя;

– боротьбу за кохану людину, якщо рідні і друзі проти мого вибору.

Завдання 4. Кохання зміцнюється головним чином тоді, коли:

– кохана людина досвідченіша, духовно багатша від мене;

– кохана людина добре мені відома і її поведінку легко передбачити;

– кохана людина сприяє моєму подальшому вдосконаленню;

– кохана людина радіє моєму творчому підходу до всього.

Завдання 5. У стосунках закоханих найголовніше – це:

– готовність обох виконувати будь-яку, навіть найважчу фізичну роботу;

– уміння обох тонко сприймати природу, мистецтво, бути спостережливими у житті;

– бути один для одного цікавими співрозмовниками, багато знаючими оповідачами;

– мати обом високі розумові здібності, інтуїцію та багату фантазію.

Завдання 5а. (Виконується повнолітніми особами згідно з інструкцією). В інтимних стосунках закоханих найголовніше – це:

– уміння обох викликати ніжними дотиками і позами оргазм під час фізичної близькості;

– уміння обох бачити красу коханої людини, вислухати одне одне до кінця;

– уміння обох захопити цікавою розмовою, розпалити почуття коханої людини своїми оспівченнями у коханні;

□ – уміння обох розуміти і передбачати бажання коханої людини без слів.

Перелік даних про клієнта (скорочений або доповнений) залежить від конкретних завдань обстеження чи дослідження.

Процедура опитування може бути індивідуальною (бесіда-інтерв'ю) або груповою (анкетування) і складається з таких етапів: 1) підготовчий (ставиться завдання, з'ясовується контингент клієнтів, місце, час і умови пороведення опитування); 2) етап опитування, що складається: зі знайомства з метою, інструкцією, бланком опитувальника і прикладами відповідей; заповнення опитувальника; збирання бланків опитувальника, що відбувається після виконання методики. Анонімність опитування визначається замовником або цілями дослідження, але таємниця відповідей гарантується, результати передаються третім особам тільки за згодою клієнта.

Опрацювання і якісний аналіз результатів. За даними бланків треба побудувати таблицю 1 (див. нижче), у якій проти кожного закодованого прізвища розташовуються рангові місця кожного індикатора мотивації. Суми рангів у чотирьох парах змістовних мотивів також ранжуються від одного до чотирьох: ранг мотиву праці 1=сумі рангів 1+2 мотивів; ранг спілкування 2=3+4; ранг гри 3=5+6; ранг мотиву самодіяльності 4=сумі рангів 7+8 мотивів; після складання цих пар, найменшій сумі приписуємо перший ранг, наступній найменшій сумі – 2-й ранг тощо; наприклад, якщо маємо певні суми рангів мотивів (праці – 8; спілкування – 4; гри – 13; самодіяльності – 11), то отримуємо відповідну ієрархію, а саме – 4, 8, 11, 13: отже, на першому місці спілкування (з найменшою сумою 4), на другому – праця (8); на третьому – самодіяльність (11) і на останньому, четвертому, місці гра (13).

Таблиця 1

Розподіл рангових місць мотивів кохання студентів

Мо- тиви	1.Мотиви-орієнтації			2.Мотиви-пережив.			3.Мотиви-змісти				4.Мотиви-рівні				5.Мотиви-форми				5а.Мот.-форми (інтим. жит.)			
	1.1 на минуле	1.2 на сучасне	1.3 на майбутнє	2.1 негативні	2.2 амбівалент.	2.3 позитивні	3.1 на працю	3.2 на спілкув.	3.3 на гру	3.4 на себе	4.1 на навчання	4.2 на відтвор.	4.3 на пізнання	4.4 на творчість	5.1 на моторику	5.2 на перцеп.	5.3 на мовлення	5.4 на мислення	5а.1 на мотор.	5а.2 на перцеп.	5а.3 на мовлен.	5а.4 на мислен.
П.І.П.																						
І.О.Ш.	1	2	3	3	2	1	2	1	4	3	4	3	1	2	4	3	1	2	4	1	3	2
2. ...																						
Н. ...																						

За даними таблиці 1 будується мотиваційний профіль (див. нижче діаграму 1).

Трьохрангова ієрархія перераховується у чотирьохрангову: $4/3=1.3$; звідси 1->1, 2->3, 3->4.

На підставі отриманих даних дається аналіз ієрархій мотивів по кожному з інваріантів структури особистості.

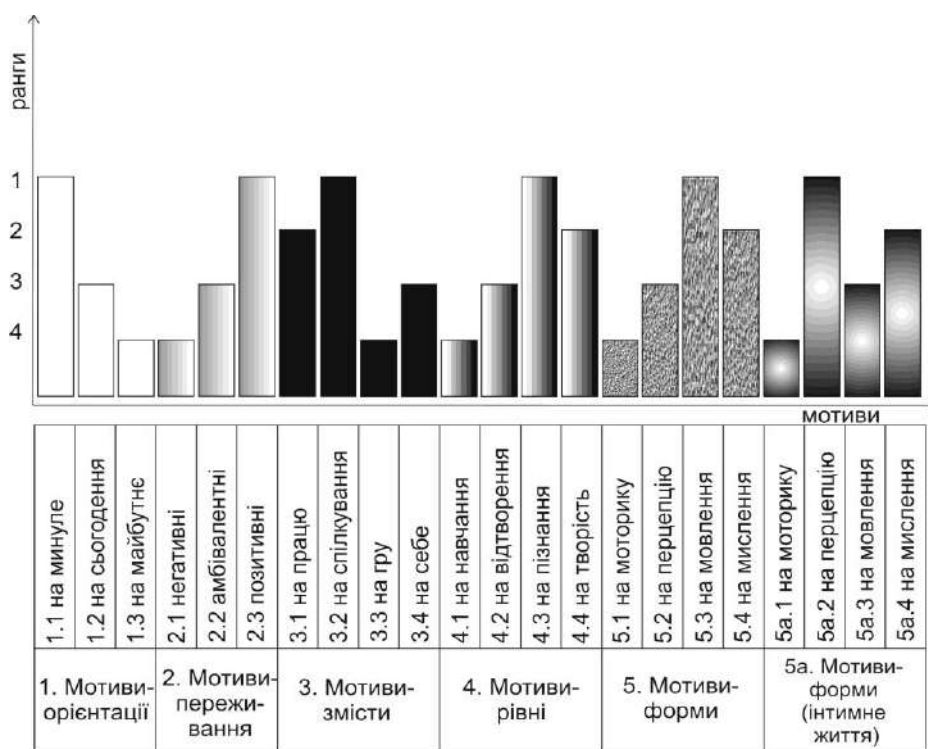
Під час індивідуальної консультації респондент усвідомлює власну структуру полімотивації кохання, і якщо вона його не зовсім задовольняє, то психологом може бути запропонована програма самоудосконалення чи психологічної корекції.

Консультування пари закоханих (наречених, одружених) корисно доповнити заповненням опитувальника за партнера і порівняти уявлення кожного з реальним профілем мотивів представника/представниці протилежної статі.

У випадку аналізу групових підсумків може бути побудована статистична норма по вибірці, з якою варто порівнювати індивідуальні результати на предмет їх типовості/нетиповості для даної вибірки.

У варіанті повторних (лонгітюдних) обстежень тих самих респондентів цікаво звернути увагу на динаміку мотивації кохання й порівняти її з віковими, гендерними, національно-етнічними, територіально-культурними нормами, якщо вони відомі.

Приклад опису мотивації кохання за результатами опитування студентки. На підставі наведених вище результатів (див. таблицю 1 та

Діаграма 1. Ранговий профіль мотивації кохання студентки О.Ш-вої

діаграму 1) можна сказати, що у студентки О. Ш-вої на першому місці серед просторово-часових орієнтацій – орієнтація на минуле, тобто вона, очевидно, однолюб. Стосовно потребо-вольових переживань, то перше місце посідають позитивні переживання, вона – "та, хто відчуває захопленість відкохання". Змістовна спрямованість дівчини складає таку ієрархію: 1) на спілкування: альтруїстично кохає сама; 2) на працю: виражена сімейна мотивація; 3) на себе: розумне бажання бути коханою, 4) спрямованість на гру посідає останнє четверте місце, що свідчить про її несхильність до кокетства, флірту. Перше місце серед мотивів-рівнів посідає пізнання, тобто допитливість у коханні, яка згідно з мотивами-формами реалізується перш за все в оспівуванні кохання й платонічних мріях про нього.

Стосовно бажаних форм реалізації кохання (в інтимній сфері), то тут на перше місце виходить спрямованість на сприйняття краси коханої людини у всіх її проявах, платонічне кохання залишається на другому місці, а мовленнєве оспівування кохання з першого переходить на третє місце, перед, знов останнім четвертим, тілесно-плотським.

Можливо, така структура мотивації кохання виявиться типовою для української дівчини студентського віку, що приїхала до обласного центру з сільської місцевості.

Список рекомендованих джерел

Моргун В.Ф. К проблеме психологических критериев любви / В.Ф. Моргун // Семья и личность / под ред. А.А. Бодалёва. – М., 1981. – С. 165-166.

Моргун В.Ф. Методика исследования мотивации любви / В.Ф. Моргун // Кришталь В.В., Агишева Н.К. Психодиагностика и психотерапевтическая коррекция сексуальной дисгармонии супружеской пары. – М., 1985. – С. 81-86.

Моргун В.Ф. Методика исследования мотивации любви в свете концепции многомерного развития личности / В.Ф. Моргун // Семья и личность / под ред. А.А. Бодалёва. – М.: МГУ, 1986. – С. 237-252. (Депонент в ИНИОН, Москва: №26777 от 9.09.86 г.).

Багатовимірний опитувальник мотивації кохання (за В.Ф. Моргуном) // Педагогічні системи, технології. Досвід. Практика: Довідник / за ред. П.І. Матвієнка, С.Ф. Клепка, Н.І. Білик. – 2-е вид., переробл. і допов. – У 2 ч. Ч. 1: А–М. – Полтава: ПОППО, 2007. – С. 39-45.

Моргун В.Ф. «Багатовимірний опитувальник мотивації кохання» як критеріально-орієнтована методика психодіагностики / В.Ф. Моргун // Сучасна сім'я. Освіта. Медицина. Психологія. Психотерапія. Можливості

співпраці. Матеріали наук.-практ. конф. з між народ. участю (Полтава, 22-24 вересня 2006 р.) / за ред. К.В. Сєдих. – Полтава, 2006. – С. 37-43.

Моргун В.Ф. «Багатовимірний опитувальник мотивації кохання» як критеріально-орієнтована методика психодіагностики / В.Ф. Моргун // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Зб. статей / за ред. С.Д. Максименка, М.М. Слюсаревського. – Вип. 16. – Київ, 2007. – С. 268-277.

Моргун В.Ф. Психодіагностичне дослідження мотивації кохання / В.Ф. Моргун // Постметодика. – Полтава, 2007. – № 1. – С. 50-56.

Аннотація

Сєдых К.В., Моргун В.Ф. Делинквентный подросток. Учебное пособие по психопрофилактике, диагностике и коррекции противоправного поведения подростков для студентов психологических, педагогических, социальных, юридических специальностей и интернов-психиатров. – 3-е изд., доп. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. – 272 с.

В работе, на основе многомерной теории личности и периодизации ее развития, представлены особенности подросткового возраста, его реакции и фазы, акцентуации характера подростков, проанализированы факторы риска и мотивы делинквентного поведения (ДП). Раскрыты защитные психологические механизмы, их роль в формировании ДП. Перечислены типы неправильного семейного воспитания, виды ошибочных родительских ролей, которые способствуют развитию асоциальных поведенческих проявлений. Вычленены типы криминального и делинквентного поведения подростков по его направленности, описаны неформальные подростковые группировки. Изложены принципы, приемы и методики для проведения психодиагностики, коррекции и профилактики асоциальных форм поведения подростков. Учебное пособие включает 7 глав, 1 график, 13 таблиц, 2 схемы, терминологический словарь, список литературы и 5 приложений.

Summary

Sedych K.V., Morgun V.F. Delinquent teenager. Textbook of psychopreventive, psychodiagnostic and correction delinquent teenagers for students of psychological, pedagogical, social and intern-psychiatrists. – Kiev: Vydavnychiy Dim “Slovo”, 2019. – 272 p.

The work is devoted to: multydimensionality of personality and periodization of its raising, specific of adolescens, its reaction and phases, teenager character accentuation; delinquency as a type of deviation in teenager attitude; risk factor fnd motives delinquent attitude; defensive psychological

mechanisms, their role in forming delinquent attitude; types of improper family bringing up, types of improper parent`s roles premitive to asocial attitude development; types of criminal and delinquent attitude of teenager, and its direction; informal adolescent groups; principles talking and metedics of psychodiagnostics, correction and prevention of asocial adolescens attitudes. Nextbook consist of introduction, 7 chepters, 1 graphic, 13 tabls, 2 diagrams, dictionary, list of used and recomended literature and 5 aplications.